

CAPÍTOL 6
ELS ANYS 50 A PEDRO MARTÍNEZ

1. ELS ANYS 50 A PEDRO MARTÍNEZ

Aquesta història ja ha traspassat la ratlla que separa la meitat del segle de l'altra meitat. En aquesta dècada deixaren Pedro Martínez molts dels nostres entrevistats buscant treball i una situació social amb menys angoixa que en el poble. D'altres van tardar més anys a seguir les petjades dels pioners, i d'altres, tot i suportar una situació econòmica i social molt semblant, no van abandonar mai el poble natal.

Amb l'any 1950 inicio un nou capítol perquè la situació econòmica, política i social de Pedro Martínez comença a mostrar cert moviment: la comunitat formada pels treballadors jornalers, dones i homes de Pedro Martínez, continua immersa dins dels problemes i la misèria de la postguerra, tanmateix la repressió s'ha mitigat paral·lelament als canvis internacionals. La fam, tal vegada, ja no és la protagonista principal. Efectivament, es produeixen a Pedro Martínez petits canvis, com la possibilitat de portar a terme la parcel·lació d'una gran finca que restava quasi paralitzada per voluntat de la seva propietària. Però són canvis realitzats per una determinada classe social, la dels "labradors" i sobretot portada a terme pels administradors del municipi i evidentment en profit d'ells mateixos.

Es produeix una petita obertura política i social, però en canvi la situació econòmica de la majoria s'agreuja amb la mecanització de la producció del camp. Alguns homes, seguits molt aviat per tota la família, inicien un procés d'emigració, previst al principi com la solució immediata a una situació econòmica desesperant, i, esdevenint, amb pocs anys, la solució definitiva del problema del no treball i de les exigències de la vida. No obstant no tots marxen, i molts no marxen fins després de deu o més anys. Entretant cerquen altres estratègies de supervivència i d'adaptació social en la mateixa comunitat. Comunitat que ha sofert i ha produït diversos canvis des del final de la guerra civil com a conseqüència, moltes vegades, de la política i la voluntat dels vencedors de la mateixa. Com ens deia la Manuela:

"Los años más malos fueron los 40, hasta el 44 ¡ya pasamos hasta que nos vinimos aquí (a Sabadell). ¡Pero vaya como el año 40, hasta el 44, el 45 era aquello! Era ni cenar, ni "na". Ni...Te acostabas sin cenar. Mi Enrique (el fill gran) ya tuvo que tomar la salida a los cortijos y a los marranos, que le echaban unas buenas talegas "pa" comer. Y uno que le dicen el Fortuna, y otro que le decían el Padilla, ¡ese le ha dado poca comida a mi Enrique! ¡Por eso no se murió!

Luego ya, mira aquel año, el pan que comimos, ya mira aquel año decía yo, cuando llegue el verano veréis que "panzá" de pan blanco os voy a dar. ¡Estaban la mar de entretenidos con eso! Luego empezaron los trigos a medio ponerse, y íbamos a robar el trigo, lo machacábamos allí en nuestra casa porque estaba verde como el que dice. Y se ponía el panadero: "mujer ponerse en la solanilla que esté seco, no ves que nos lo traéis verde y no podemos" ".

L'Antonia amb un fill petit va quedar vídua i per poder viure i pujar el fill es va vendre la burra que tenien i amb els diners va posar un petit negoci de queviures. En tenia just per anar tirant doncs els clients no sempre pagaven al comptat.

"Y ya cuando me quedé viuda, puse la tiendecilla y de allí me iba yo apañando. ¡Una tienda, poca cosa! Una tienda para yo buscarme la vida. Vendíamos harina, maíz, patatas, aceite, tocino y jabón. No una cosa grande, pero para yo buscarme la vida. Tenía una burra y el pollino lo vendí y con aquello me monté un poquito para ir yo buscándome la vida.

¡Uy si me quedaban a deber! Aún todavía algunas personas ¡aquí (a Sabadell) me han pagado! Porque han tenido buena voluntad, porque han sabido que yo les dí con buena voluntad. Pues ya ves, muchas veces venían de Guadix, con harina de maíz y yo no tenía ¡ni harina, ni maíz ni dinero! Y me decían: "¡pero bueno Antonia!". Digo: "pero mire ¡si vienen y me dicen, que yo no tengo para comer esta noche, mañana si voy a escardar yo te lo pago". ¡Pues claro yo pensaba que mañana iban

a escardar y que a la noche venían a pagarme el dinero de la "cebá". ¡Pero si el día o llovía o hacía malo, y se tenían de venir las criaturas sin comer! ¡O sea sin escardar! ¡Pues venían otra vez! "¡Antonia por el amor de Dios, que mi hijo!". Uno que le decían el Torico -aún vive aquí su hija-, venía su padre y decía: "mujer Antonia, que mis niños, si tú no me das un kilo de harina y un cuarterón de aceite", ¡decían cuarterón de aceite!, "¡es que mis hijos no comen! ¡Se acuestan sin cenar!". Y yo decía: "¡Válgame Dios, pero cuando vengan...! ¡Pero qué hago yo, si yo me voy a quedar igual que vosotros, si os voy dando? ¿Qué hago yo?".

¡Bueno que se lo daba otra vez! ¡Y claro! Unas veces ya empezaban a trabajar y ya me iban dando, otras... y luego venían unos gitanos, el gitano Parrón, pues la hija, a lo primero me pagaba a mí, pero luego se fueron y me quedaron a deber. ¡Pero bastante! Y el Cordovica ¡también me quedó a deber! ¡Casi todos los gitanos me quedaron a deber allí! ¡Y otros que no eran gitanos! ¡Otros castellanos! Ya me vine yo para aquí, ya... aquí la Malanca que me quedó a deber ¡bastante! y aquí en dos o tres veces me lo ha "pagao". Digo: "mira si te hace falta déjalo". Y dice: "¡no, no! te lo pago porque ahora no me hace falta porque trabajan mis hijas y es tuyo, yo te los doy".

Y yo, ya digo porque me daba lástima ¿tú crees que pedirme un cuarterón de aceite y un kilo de pan de maíz y si no le daba aquello, no cenaban? ¡Y se acostaban sin cenar! ¿Tú crees? ¡Aunque yo no hubiera tenido se lo doy, ¡como hacía! ¡Se lo daba! Pero ¡claro! luego venían a cobrarme y no tenía ¡ni dinero ni harina! ¹".

L'Encarnación Roldán Martínez², era una nena durant aquells anys de la fam.

"Del pueblo ¿qué te voy a contar?. Que hemos "pasao" mucho. Me acuerdo sí que estaba yo como éste (assenyala una criatura petita que corre entre nosaltres), pequeña y me iba detrás de mi madre, porque no tenía ni pan que darnos".

La mare havia mort quan era molt petita. El pare, l'Antonio Roldán López, no va trigar gaire a tornar-se a casar ³ amb l'Encarnación Ortega del Valle que li va fer de mare a ella i als seus germans. Més tard, la família s'incrementà amb quatre noies i un noi més. Potser per fugir d'una colla massa gran l'Encarnación Roldán va casar-se molt joveneta amb en Cayetano Cobos González, amb el que ha tingut quatre fills. El primer l'Enrique, va néixer a Pedro Martínez i els altres a Sabadell. L'Enrique mentre els pares eren a treballar es quedava a casa la Petronila, la cunyada de l'Encarnación.

"Trabajábamos en el campo como negros. En el tiempo de la aceituna, pues recogiendo aceituna, en el tiempo de verano, pues segando, y yo trillando y así. Un día allá, cuando estábamos trabajando, pues era: levantarse temprano para luego ir al campo y luego venirse, todo seguido. Yo ya tenía al crío grande y lo dejaba en casa de mi "cuñá", hasta la noche que veníamos".

1.1 La família, l'única assistència possible: el cas de la sanitat

Els que no havien mort ni emmalaltit durant els anys anteriors, van seguir sofrint misèria encara que la gana ja no fos tant desesperant. Continuava l'atur i la sobreexplotació en el treball. Mancava feina i sobretot feina en bones condicions, però endemés no hi havia cap classe de serveis. L'assistència sanitària no existia en el poble que solament comptava amb un doctor privat i que, com hem vist anteriorment, es mostrava profundament i clara en contra la classe treballadora, que per la seva part el recorda amb menyspreu i odi, conscient de la humiliació que representava el tracte a que els sotmetia. Per a qualsevol qüestió que sobrepassés la pura assistència primària s'havien de traslladar a Guadix i en quasi tots els casos -per assistir a l'hospital- havien de desplaçar-se fins a Granada,

separada del poble per 79 km.

El cas de la Manuela és un exemple del que representava per les famílies del poble aquesta manca de serveis, i en especial de serveis sanitaris. La Manuela, ara ja vídua de l'Enrique, no havia arribat al final de les seves penalitats. Ja no sofria solament pels fills sinó també pels néts que li havia donat la Petronila, aquella noia que l'ajudava a demanar almoïna per comprar medicines pel pare malalt, o queviures perquè els germanets tinguessin els dolços de Nadal. Només amb divuit anys ella i el seu home es van casar i quan el xicot va anar al servei militar ja havien nascut tres petits. Ara la Petronila i la mare unides, encara més, seguien batallant per cuidar la canalla d'una i l'altra i poder-la alimentar. Però, a més a més, l'infortuni (produït no per l'atzar sinó per una deficient alimentació i altres mancances) va fer que aquesta família que ja havia sofert la malaltia del pare patís la malaltia i l'accident d'altres membres del grup.

"Íbamos a lavar ropa al arroyo y veníamos con la burra llena de trapos, y veníamos a las tantas de la noche, las dos de lavar trapos, por una miaja de comida que nos daban. Pues todo el día lavando, las dos lavando. Luego estuve lavando en un cortijo que le llaman Pierres y iba muchas veces. ¡Y me he "dao" unas panzadas de llorar por el camino, que pelos tengo en la cabeza! Porque hija mía mi yerno se fue a la mili y se dejó tres y su mujer, cuatro. Yo sola "pa" ganar, y mi Cayetano, que estaba muy pequeño, y yo y mi hija trabajando y él también todo "pa" sacar los niños, tres que tenía. Se dejó tres y mi hija cuatro. Uy yo era la que tenía de sacar la casa y mi hijo Cayetano ¿no se lo he dicho? Un día yo venía de por leña, me pilló mi Cayetano, escarbando remolacha nevando y vio que me iba a helar allí y dijo: "¡Ala vámonos!" Y me vine con él a mi casa. Hicieron lumbre muy grande de la leña que traía y nos calentamos y ya medio se me quitó que estaba medio "helá". La remolacha con repelón, el repelón es los troncones, estaba allá en el camino de las hoces y fue y me vine a mi casa con él, hicimos una buena lumbre y ya nos quitamos del frío.

Luego le vino al pequeño le dio el "paralí" la víspera del Señor. Del Corpus de allí en Granada. Con dinero no se encontraban camas, y sin dinero... yo pidiendo me encontré el Pedro que le decían el de los Celedonios, y aquel nos metió y nos pagó las camas a todos, a mi hija y al niño. El martes tenía a mi nieto no lo querían a ningún "lao" porque se pegaba decían. Y si no se enteraban ¡pero claro!...

Cuando nos fuimos a trabajar aquel día "pa" comer se quedó el niño llorando y se quedó con mi Dolores y dice Dolores: "tenga cuidado con el niño que está..." "¿Qué tendrá?" Y dije: "¡yo qué se!". Pues se quedó. Estábamos trabajando y ella (la Petronila, mare del nen malalt) venía corriendo "aligerá" y llegó antes. Cuando llegamos ya no dejaban a nadie de entrar en casa. Y mi niña llorando "¡ay máma, ay máma! que ha "estao" en casa el doctor y ha cerrado la puerta así que a visto el mal que tiene el niño y ha desinfectado todo y a mi me ha dicho que había ido al pueblo a por una ambulancia. Y que nos pone un guardia en la puerta "pa" que no entre nadie". Y chillona perdía. Y entonces aquel momento llegó la ambulancia y nos fuimos a Granada. A la posada que le dicen la posada y nos encontrábamos y no tenía dinero para ir a buscar camas. Entonces ya dije: "Estate aquí prenda mía que voy a buscar a ver". Y salí y fue cuando encontré al Pedro de los Caledonios. ¡Y aquel con lo malo que era! ¡Se portó con nosotros muy bien! Muy bien nos buscó una cama, nos dio cama nos dio vaya todo.

Al otro día por la mañana ¡ya estamos en las mismas! ¿Con qué comemos y qué hacemos? Tuve que salir otra vez y otra vez me lo encontré que me lo dijo: "Mira mañana te esperaré aquí".

Él fue el que me lo gobernó ¡vaya todo! Que allí estuvimos los días "na" más que pidiendo. Los ricos que había aunque no me querían ¡pero me daban! y ya pudimos medio pasar. Todo eso fue en Granada que era el Corpus y en Corpus ¡no voy a encontrar ricos! Pues todos los ricos del pueblo estaban allí! El Corpus que era la fiesta de Granada que era "ande" estaban los ricos de aquel entonces⁴. Encima tenía que ir a pedir encima ya estaba mi marido muerto, encima que no me querían por mi marido. Y me daba a mi vergüenza "pa" venirnos fue con los

dineros que nos dieron. ¡Sino ni podemos venirnos!"

Sembla mentida poder acumular més desgracies, però era possible, en J.Miguel el segon fill un dia tornant de treballar va caure del burro i es va trencar una cama.

"Luego me vine estaba trabajando. Mira me vine de allí de Granada, estaba mi hijo trabajando, a segar a la campiña y se quebró la pierna. El Juan Miguel se quebró la pierna, ¡madre mía! ¡Y en verano que allí que la "miaja" de trabajo que tenemos es en el verano! "¿Qué hacemos ahora si éste se queda parado? ¿Qué hacemos?".

Tuve de hablar con Pedro y Francisco que eran con quien estaba yo lavando y haciendo cosas. Y Francisco dijo que fuera como si hubiera sido en su casa y lo pusieron a su nombre el accidente. Entonces me tuve que ir a Granada y estuve 15 días allí con él. Ya como pudimos nos vinimos al pueblo otra vez. Ya me agarré a arrancar y a trabajar. Y antes de que acabásemos de espigar los trigos, estaba allí un día espigando allí en Pierres, cuando va "pa" cruzar y dice: "Manuela no te lo quisiera decir". "¿El qué?".

"De que tu niño se ha "quebrao" otra vez la pierna". Digo "¡mira ni me lo digas!".

Había ido a que le dieran el alta a Granada y en las escaleras se cayó, dobló la pierna y se le quebró la pierna por el mismo sitio otra vez. Me tuve que ir otros 15 días allí. Acabé de pasar el verano allí. Vine "pa" las fiestas (el setembre).

¡Pasamos más que nadie del pueblo!. Luego ya mi hijo se vino a su casa, después del accidente ¡pero estaba casado con tres o cuatro hijos! ¡Y estaba con su mujer y sus hijos! ¡Pero yo no tenía a nadie! ¿Sabes? ¡Esto lo he pasado!".

L'exemple de la Manuela, que com ella mateixa observa és l'exageració de la norma, serveix com qualsevol caricatura per ressaltar millor la realitat. Realitat paradoxal, car es constata com el resultat de la guerra civil, amb la seva llarga

i crua postguerra, ha desfet i ha destrossat moltes famílies i malgrat això el "Nou Estat" es reforça amb la família juntament amb els dos altres pilars fonamentals, l'exèrcit i l'església. Amb un estat que no ofería cap classe de servei, la família havia de substituir-lo i totes les necessitats es cobrien -bé o malament- a partir i al voltant de la voluntat, el treball i l'amor dels seus membres, i d'aquesta "feina" o servei se'n responsabilitzaven les dones del grup que ho admetien com una obligació més.

Com afirma Carlos Moya, "el familismo tradicional de la sociedad española, servía en la práctica cotidiana como condición estratégica para la propia viabilidad personal en el mundo de la postguerra: en la lucha por la existencia dentro de aquel marco de miseria, la confianza y la ayuda recíproca sólo estaba garantizada al nivel de los más inmediatos familiares ⁵".

Les parelles que restaven de les desferres van necessitar l'amistat i la solidaritat de la família per resistir la por, per poder compartir la misèria i la resignació i arribar a vèncer aquesta resignació i adquirir prou força per aconseguir sortir del profund i fosc pou on els havien enfonsat. D'aquests sentiments l'Ángeles i tantes dones tragueren la força per estalviar un tros de pa per dur-li-ho a l'home empresonat, i aquest mos de pa serví a J. Ramón, i tants altres homes, per conservar unes minses forces, que més tard, pogueren anar recuperant i que els permeteren, temps a venir, adquirir prou fortalesa com per cercar sortides i solucions al temps cruel i miserable. Per a moltes i per a molts la solució, difícil i valenta, va ser abandonar el terrós.

2. TRENCAMENT I CONTINUITAT CULTURAL

El temps passa contínuament i uniforme i el mesurem per intervals regulars: hores, dies, mesos, anys...tanmateix aquest és un temps mental, el real, el viscut és un temps que s'escola contínuament sí, però no uniforme. La seva velocitat pot ser diabòlicament alta i també pot ser exasperadament

lenta. Dins del temps, percebut de manera tan irregular , es produeixen esdeveniments que quasi no deixen petjada, altres que fan trontollar la vida de molta gent, per últim fets que trenquen absolutament amb el passat.

Durant les primeres dècades del segle, per la gent del camp i pel que fa als costums i manera de fer, el temps s'escola poc a poquet. En temps de la República, com hem vist, els costums comencen a esquerdar-se, i durant la guerra les transformacions s'accentuen amb rapidesa. El desenllaç de la guerra civil, que donà la victòria als militars revoltats contra la República, contra el temps, contra les transformacions en curs, fou un fet dels que trenquen vides i passat. La guerra va produir, així, un solc molt profund significant un punt d'inflexió que assenyala canvis radicals en la conducta dels homes i de les dones que la van sofrir. També va influir en les generacions següents.

En la postguerra, queden endarrere de manera accelerada totes les experiències que s'havien començat a assajar. Tant pel que fa a noves relaciones de producció, a noves relacions socials, com a noves relacions de camaraderia entre noies i nois. Va quedar soterrat per a molt temps -que es torna lentíssim-, l'intent de crear una nova cultura, més justa i solidària.

"Prohibit mirar cap endarrere. La guerra havia acabat. Es censurava qualsevol comentari que posés de manifest la seva petjada, de fet evident, en tantes famílies mutilades, tants suburbis miserables, pobles arrasats, presoners abarrotant les presons, exili, represàlies i una economia atropellada. Una retòrica messiànica i triomfal, obstinada a minimitzar les seqüeles d'aquesta catàstrofe, entonava himnes al futur. Havien vençut els bons..."⁶ I els bons imposaren a força de cops una nova moral. No solament eradicaren les formes de fer de la minoria que havia assolit actituds i pensaments més oberts i progressistes, sinó que imposaren amb tota classe de coaccions canvis en costums mantinguts tradicionalment.

Acabada la guerra el franquisme -com ja hem vist- comportà la destrucció de la comunitat. Anorreament de les persones a base

de fer-les-hi passar fam i molta por, i tenir totes les necessitats de la vida sense cobrir. Consumada l'anul·lació, la submissió podia ser encara més absoluta i més subtil arribant a abraçar tots els aspectes de la vida. Un cop desfetes les persones, era més fàcil destruir la seva cultura, la seva manera de fer.

2.1. Matrimonis legals

Un exemple del canvi forçós en aspectes de l'àmbit personal va ser la imposició, per part de l'Estat franquista, del matrimoni legal com a norma familiar de cohabitació, en contra del que era més tradicional entre els camperols andalusos ⁷, que no solien casar-se legalment. Quan ho decidien, anaven a viure junts sense més complicacions. Molt de tant en tant, l'església provincial organitzava una mena de visites pastorals per tota la contrada i aprofitava, en els pobles petits, per reunir totes les parelles i en una cerimònia col·lectiva passar pel sagrament totes les unions. Aleshores, aquelles parelles de jornalers, tampoc solien oposar-s'hi. La Rosa recorda:

"Cuando yo me casé. No yo me fui con él, y a los... ¡ya tenía mi niño mayor, cuando fue una vez el obispo y me echó las bendiciones! Entonces allí era todo, y nos decidíamos a echarnos las bendiciones, pues... ¿pues por qué no nos íbamos a decidir? Pues todo el mundo. Allí estaba la iglesia el día que nos echaron las bendiciones -la Rosa riu divertida i amb gestos dóna a entendre que l'església estava a vessar-. Nos echaban las bendiciones todas a la vez. ¡Algunas ya eran viejas!"

Per què, a partir de la guerra, paulatinament les parelles es van casant legalment sense esperar les visites pastorals i els casaments col·lectius, fins i tot després de molts anys de convivència i amb fills ? Per exemple, l'Antonia, dos anys després de sortir de la presó va anar a viure amb el fill d'en Gaspar, aquell que l'escoltava en la lectura dels diaris. No es

maridaren legalment, ni civil ni eclesiàstica, sinó que feren com feien la majoria de les parelles de Pedro Martínez que decidien viure junts i compartir la vida.

"Y así, ya al poco tiempo ya me casé, al salirme yo de la cárcel, a los dos años me salió mi marido y yo me casé. Al poco tiempo ya mi marido, ya me pretendió, y nos casamos. Nos íbamos con el novio. "¡Uy, la fulana se ha ido con el novio! La zutana se ha ido con el novio"."

També la Luisa ens confirma "entonces las mujeres se iban, sí, sí, entonces se iba una con el marido y ya decías: "Pues me he "casao", me he "casao". Y no era "casao" era "juntá". Hacíamos la vida juntos ⁸ ".

Tanmateix, amb el nou règim, la majoria d'aquestes parelles, acabaren casant-se, per imposició de l'Estat que té uns mecanismes per exercir la coacció necessària fins a aconseguir canviar un costum i fer decidir a una parella que fa anys que conviu sense un vincle legal, legalitzar la unió. De la mateixa manera que se servia de la Guàrdia Civil per assegurar la propietat privada i per crear amb els seus mètodes repressius el clima de terror necessari perquè dones i homes deixessin de rebel·lar-se i se sotmetessin al nou estat de coses; l'Estat posseeix altres instruments per exercir la repressió cultural i canviar una manera de fer. Repressió que aplicava de dues maneres: passivament o activa. Passivament quan se'ls tractava malament i sense respecte per part dels representants del règim i dels membres de les classes benestants, o a través de l'església que sovint el poder polític va convertir en una força ideològica auxiliar per mantenir l'ordre social ⁹, i que va jugar el paper de presentar com a ordre natural un concret ordre social ¹⁰ absolutament còmplice del règim franquista. En aquest sentit, també va jugar un paper decisiu l'escola, que quan va ser depurada de tots els mestres que s'havien destacat, no ja per la seva ideologia d'esquerres o republicana, sinó simplement per qualsevol

activitat massa dinàmica i compromesa amb el seu entorn, va quedar en mans d'un professorat, llevat de poques excepcions, poc professional i de reconeguda convicció feixista ¹¹.

Més directament al no atorgar a aquestes parelles, reconegudes per la societat com a legítimes, els drets legals que concedia als matrimonis institucionalitzats, forçant i exigint la legalització dels vincles per accedir o aconseguir qualsevol cosa en la vida quotidiana.

Així, a Pedro Martínez, anys després d'acabada la guerra, els "labradores " de la finca de La Caldera, relacionats amb l'Ajuntament, van obtenir del govern la parcel·lació de les terres en lots. Solament podien accedir a un d'aquests lots els matrimonis legals. Per aquesta poderosa raó la Luisa i en Manuel, que feia més de 15 anys que vivien junts, van anar a corre-cuita a casar-se, però un error en el registre parroquial els va impedir realitzar el sagrament i la cerimònia a temps, per la qual cosa es van quedar sense la parcel·la de La Caldera.

"Luego ya nos casábamos. Nosotros nos casamos, tenía mi pequeña, mi Manuela tres o cuatro años. Tenía mi Manuela y mi María cuando nos casamos. Y nos casábamos por los niños, por los papeleos y todas esas cosas. Porque nosotros cuando La Caldera la hicieron parcelas si hubiéramos estado bien "casaos", pues nos hubieran dado una parcela, pero como no estaba bien casada pues no nos dieron parcela. Luego a lo mejor hubiéramos pillado porque fuimos a casarnos pero dio la casualidad que cuando nosotros fuimos a casarnos ya estaba mi marido casado con otra. Tuvimos que esperar un año porque el Papa o no sé qué "pa" poder casarnos. Porque el cura cuando no estaba malo estaba borracho y en vez de poner a mi marido en la página que están mis suegros, pues lo puso en la página de los Carajota. Pues que estaba casado con la Patrocina del Cazorla, esa era de la Felisa y la Mariana. Pues ya mientras se pusieron de acuerdo, gobernado y "to", pues no pudimos casarnos. Cuando ya nos casamos ya habían terminado lo de La Caldera. Ya no pillamos "na", por la equivocación aquella..."

L'Antonia es va casar per estalviar al seu cunyat el servei militar. Al morir en Gaspar i quedar la seva sogra vídua amb dos fills, si el company de l'Antonia, que era el gran, es casava el petit restava com a cap de família i per tant exempt del servei.

"mi cuñado el Pepe, o sea, mi suegra era viuda, pues si yo no me casaba iba a la mili. Tenía que ir a la mili y claro se encontraba la madre sola. Y entonces mi marido ¡pues claro nos casamos! ¡Lo arreglamos pronto! Y si no, no nos hubiéramos casado...Allí la mayoría de la gente ¡nosotros nos casamos por eso, por librar a mi "cuñao", si no yo no me caso".

Tal com reflexiona la mateixa Antonia, "pues se casaban porque decían que para la mili, y para las cuestiones del colegio de los niños que lo exigían, decían cosas, y ya pues, otras normas, otras leyes que antes sacaron. Pues ya al final la gente ya se cansaba y se casaba".

Imposició del matrimoni legal com a norma de control de la societat a través de l'Església un dels pilars fonamentals del Nou Estat. Però també imposició de les idees i maneres de fer de la burgesia (per la que sí té un paper fonamental el matrimoni). Encara que el procés per el qual la classe governant imposà el seu domini va ser amb mitjans pacífics, d'adoctrinament a través de l'església, l'escola i els mitjans de comunicació (encara molt rudimentaris sobretot en pobles aïllats, però on la ràdio començava a jugar un important paper), de fet el seu caràcter no espontani fa que el puguem interpretar com a no pacífic, sobretot perquè es produïen en un moment històric de brutal repressió, de maltractaments, d'empresonaments, de gana i d'humiliacions, davant qualsevol signe -de vegades inexistent- no ja d'hostilitat, sinó de manca de sintonització amb la classe dominant ¹².

Quan la Luisa, l'Antonia, la Manuela...i els seus companys van creure cadascú en el seu dia que havia arribat el moment

d'emprendre la vida junts "marxaven" de casa els pares i sense més celebració es consideraven, tant ells com la comunitat a la que pertanyien marit i muller. La majoria d'aquestes parelles al no estar en condicions econòmiques per formar una nova llar, s'instal·laven a casa dels pares de l'un o l'altre, segons les possibilitats econòmiques dels dos grups o segons la situació familiar. Així l' Antonia va anar a viure a casa la seva sogre que era vídua, i la Maria Jesús es va quedar a casa la seva mare on vivia des que havia enviudat i va ser el seu home qui va anar a casa la sogra. A vegades passaven molts anys abans de poder independitzar-se. En Manolo va passar disset anys a casa els pares. I algunes parelles de fet no van arribar a viure mai soles amb els fills, fins anys després d'instal·lar-se a Catalunya.

Les dones que ens han donat el seu testimoni, sempre i totes, han fet servir l'expressió "se iban" al parlar d'elles mateixes. En cap cas per explicar com es casaven han dit que el xicot se les endugués. En canvi els antropòlegs en anomenar aquest fet, ho fan amb l'androcèntrica expressió "d'endur-se'n la núvia". Forma absolutament discutible, ja que l'antropòleg pren com a definidor del fet, no tant, el punt de vista masculí -en el suposat cas que aquesta sigui la manera en què ho visqueren els homes protagonistes d'aquestes unions ¹³, - sinó del seu propi d'intel·lectual. La qüestió no és trivial i no es redueix a una simple discussió semàntica o lingüística, una o altra expressió indica passivitat o activitat per part de la dona, davant una decisió, per ella, absolutament transcendental, que es pren com a compromís per a tota la vida, i que afecta a tots els àmbits de la seva vida ¹⁴.

Frigolé considera que "el llevarse la novia" es produeix majorment dins de la classe social de jornalers que no tenen propietat sobre els mitjans de producció, ni cap dret sobre ells. Aquesta era realment la situació de les parelles de Pedro Martínez que per sentir-se casades no necessitaven, ni elles ni la societat, el segell de l'església ni de l'estat.

Del matrimoni podríem destacar-ne dues funcions principals: una polític social i l'altra econòmica, ambdues, generalment,

relacionades. La primera funció és la de crear lligams de parentiu entre les persones per cohesionar la societat humana ¹⁵. La funció econòmica del matrimoni consisteix en regular la transmissió de la propietat privada i en aquest sentit l'herència és el mecanisme legal fonamental ¹⁶. El matrimoni impedirà que es transgredeixin les barreres de classe. Aquestes dues funcions poden articular-se profundament en societats on no existeix un capital patrimonial. De fet, però, totes les famílies tenen un capital de prestigi ¹⁷, d'honestedat, dels valors apreciats per la societat on estan inserides. Y aquest serà també un capital per transmetre a les noves unitats domèstiques. Probablement l'única funció definidora del matrimoni sigui, no obstant, la segona, car, veiem com a Pedro Martínez mateix, l'absència de matrimoni legal no impedeix que la societat atorgui el mateix estatus social del matrimoni a la cohabitació, generant les mateixes relacions i lligams de parentiu.

Si del matrimoni resta, solament, la funció econòmica, s'entén que els jornalers, propietaris de no res, no necessitin fer-lo servir, perquè tal com ja afirmava Engels, i salvant l'ingènua idealització que fa del matrimoni proletari, on "faltan por completo los bienes de fortuna, para cuya conservación y transmisión por herencia fueron instituidos precisamente la monogamia y el dominio del hombre ¹⁸" , el matrimoni com a institució perd la seva funció econòmica de garantir i regular l'acumulació de béns en el sí de la família i la transmissió d'aquests béns, per herència als fills nascuts també en el seu sí. S'entén que aquestes unions es realitzen sempre entre iguals, és a dir, entre dones i homes de la mateixa classe social: la dels jornalers del camp. Que contràriament al que afirmen alguns autors ¹⁹, solament tenen llibertat d'elegir marit o muller, en el cas que l'escollit sigui de la mateixa classe. És evident que els jornalers de Pedro Martínez no tenen llibertat per maridar-se amb els rics.

2.2. La cultura andalusa, una cultura popular: romanços i cançons

Algun aspecte de la cultura popular andalusa, malgrat els intents d'aculturació del règim franquista i de les aberrants pseudoformes culturals que el mateix règim s'inventà i desenvolupà, es va mantenir i conrear durant aquest temps. Especialment aquella part de la cultura lligada a la creació poètica i la divulgació oral. Perquè és difícil reprimir i impedir la imaginació. La censura pot fer ben poc davant una creació, amb més o menys valor artístic, però que es manifesta a partir de la paraula i la cançó.

Es tracta d'una literatura de molta tradició a Andalusia, nascuda i reproduïda a partir del segle XVI, la literatura de canya i cordill, cantada i recitada generalment per cecs ²⁰, i que és precisament la literatura que "ens pot donar una idea més perfecta dels processos de formació del que és estrictament popular, perquè popular era el seu públic i popular el que vivia d'ella, que una vegada "creava" i altres era un rapsode en el sentit estricte de la paraula" ²¹. Efectivament en el segle passat venedors ambulants oferien al públic auques i romanços, contes i llibres de cavalleries. Aquests homes eren molt sovint l'única font d'informació de què disposaven els pobles i llogarrets força aïllats de la resta del país. Per vendre la seva mercaderia, aquests rodamóns, anaven per les places i els carrers tot recitant i cantant els poemes i les notícies de que eren portadors. Cantaven o recitaven els esdeveniments polítics, romanços antics, cançons i penes d'amor més o menys inventades. De fet aquestes peces literàries tenien un primer autor que s'inspirava tant en els fets contemporanis com en cròniques i llegendes, després el text es popularitzava i passava, per transmissió oral, al poble ²².

Aquesta tradició va perdurar a Andalusia fins ben entrada la segona meitat del segle XX. Caro Baroja explica com en un viatge que va realitzar entre 1949 i 1950 per Andalusia li va cridar l'atenció comprovar que "algunos viejos de la campiña y de la serranía de Córdoba, y de otras partes de Andalucía, aún

recordaban relaciones de vidas de bandidos, coplas y romances leídos en pliegos comprados u oídos en la juventud a los ciegos²³”.

A Pedro Martínez, segons els testimonis que tenim, ben entrada la dècada del 50, encara arribaven en el poble homes recitant cançons i poemes, i entre la mateixa gent del poble es donava el fet de crear-ne. L'Antonia ja ens ha recitat alguna peça de la seva creació i ens ha explicat que "por allí había la costumbre de hombres que venían a cantar romances. Sí la había. Mira voy a decir un recital que ¡es de entonces! pero yo le he agregado un poco de, de ahora. Dice:

La vida parece un sueño
y en su triste delirar..."

L'Antonia transforma una cançó antiga en una poesia pròpia, a partir d'un procés de transformació que és característic de la poesia popular: la conservació i la renovació. La conservació permet que un text perduri en la memòria col·lectiva durant anys i anys, passant de boca en boca quasi bé els mateixos versos repetits textualment. Però al mateix temps, existeix també el desig de renovar i millorar el que es posseeix i això fa que es produeixin variacions que van remodelant els textos i canviant-los poc o molt²⁴. De fet seria més precís col·locar aquestes poesies i cançons dins del gènere del cançoner vulgar que és immens²⁵. Entre aquests cants, la cançó social, que en un principi és en essència anarquista, contrària a la política vigent, fundada en eleccions o sufragis, hostil al caciquisme i al senyoritisme, denunciadora de la censura, va començar a guanyar terreny a la literatura de cordill sobretot a partir de la guerra del 14. És una cançó composta quasi sempre per gent que no sap versificar i que es caracteritza, per tant, per una marcada manca de destresa, -encara que la gent la segueix anomenant romanç- i que quasi mai no té metre²⁶.

Aquest és el gènere que trobem a Pedro Martínez quan el mateix dia de proclamar-se la República una colla de persones passegen pel poble donant la noticia a través d'una tonada.

Després es canten les cançons de guerra i més tard les tonades serviran, si més no, per mofar-se del franquisme. La característica més destacable del gènere és la rebel·lia que mostra lligada a un fort contingut de classe, així com la seva perdurabilitat en el temps. En tenim un exemple en una poesia que ens va recitar l'Ascensión.

"...un primo mío si sabía de historia. Una vez se lo llevaron los ricos al casino, ahora que estamos bien para que contara todo lo que supiera. Dijo él: "¡Válgame Dios cómo me presento yo allí!". Ya se ha muerto. ¡Sin saber de letras! ¡Cómo sabía!

Él se fue a trabajar a Pont de Suert y vino una vez a Pedro Martínez y no había luz y la puso en un momento.

Pues mira, una vez se puso uno a mear en su puerta, así al "regorvel", y le llevaron diez pesetas de multa. Y entonces sacaron una canción y él se lo dijo a los ricos en su cara. Eso se lo explicaba mi primo a los ricos en el casino. A los amos. La canción decía:

Se ha puesto Pedro Martínez
que no se puede acercar
porque llevan diez pesetas
en su puerta por mear.

Y sin embargo los ricos
tiran la mierda al portal
y nadie les dice na.

Se debían de preocupar
de la ración del tabaco
de la harina y lo demás
y que le dieran trabajo..."

La perdurabilitat en el costum de treure cançons per a quasi tots els fets de la vida el trobem amb l'exemple de l'Antonia que avui a Sabadell continua amb els seus poemes i recitals traslladant a la seva nova terra, entrelligant i relacionant

romanços andalusos, d'èpoques més o menys llunyanes, amb cançons inspirades en l'època actual a Catalunya.

Com assenyala I. Moreno ²⁷ i com demostren els testimonis citats, la cultura andalusa es dibuixa bàsicament com a cultura popular, com a producte i expressió de l'experiència de les classes dominades, i la raó d'això s'ha de buscar en les pròpies característiques de la formació social andalusa i de la seva estructura de classes que es consolida en dues classes determinades: la burgesia agrària ²⁸ i la classe obrera, dues classes absolutament i rotundament antagòniques, obrant -tal com hem vist fins ara- la que detectava el poder l'exercici de la més dura repressió contra la segona.

Les classes propietàries, aliades absolutes del centralisme espanyol, eren objectivament contràries a un desenvolupament cultural andalús, per això les úniques manifestacions culturals pròpiament andaluses sorgeixen del poble, de la classe obrera andalusa i aquestes, conformen, per tant, una cultura eminentment popular ²⁹. Per altra part, són diversos els autors que ressalten la incultura general que posseïen els cacics andalusos a principis de segle, davant un moviment obrer fortament influït per les idees anarquistes, compromès amb la tasca de culturitzar les masses obreres, per aconseguir difondre "la idea". No cal, com diu Antonio M. Calero, repetir com els anarquistes difonien les seves doctrines, ni relatar les escenes dels treballadors escoltant llegir el diari anarquista en el camp o a la masia, durant el descans o després del treball, sinó remetre'ns a l'obra de Díaz del Moral, que ho contà de forma insuperable ³⁰.

Aquesta tradició anarquista la recolliren i la continuaren en temps de la república i la guerra civil el moviment socialista i comunista, organitzant, per exemple a Pedro Martínez, classes d'alfabetització pels treballadors del poble. I encara dins d'aquesta tradició podem incloure les trobades que l'Antonia feia a casa seva, ja després de la guerra, havent sortit de la presó, per llegir els diaris al seus paisans. Costum que per poc li costa novament perdre la llibertat.

Tanmateix cal aturar-se quan es parla de cultura popular i assenyalar dues qüestions: primera la dificultat de comprensió de la paraula "popular" perquè cal distingir entre l'Andalusia real i la pseudoromàntica Andalusia de textos i elements "populars" ³¹. És a dir, s'ha de distingir entre la veritable Andalusia i la falsa de "pandareta". Segona, la necessitat de reconèixer en paraules de Cuenca Toribio "un tret global, quasi estructural, que defineix la cultura del Sud al llarg de la meitat inicial del segle XX: la seva pobresa" ³², en el sentit de marginació cultural i, com diu Manuela A. de Paz, aplicable igualment a la segona meitat de segle en què Andalusia pateix "la tremenda paradoxa d'una riquesa cultural incalculable, fruit del gran nombre de civilitzacions que s'han assentat en el seu territori al llarg de la seva història, i una situació actual de pobresa i marginació cultural" ³³.

2.3. La religió i l'anticlericalisme

La guerra civil va ser un moment de la nostra història en què es concretitzà el conflicte no resolt del clericalisme-anticlericalisme, eliminat-se, momentàniament, del fins aleshores complex i confús panorama, "els matisos, deixant la situació reduïda a dues alternatives extremadament excloents. En funció del seu passat, produïda la ruptura de la societat en dos blocs, l'Església es va incloure automàticament en un d'ells: les coordenades del qual passaven per les classes propietàries, el centralisme i l'enfrontament polític republicà" ³⁴. Durant la mateixa guerra els legisladors franquistes ja decretaren algunes disposicions destinades a satisfer l'Església en tres camps fonamentals, d'orde simbòlic, econòmic i facilitant al seu domini sobre els valors centrals de la comunitat, deixant a les seves mans la regulació dels criteris morals operants ³⁵. Durant la guerra i els primers anys de la postguerra l'Església es convertí

en còmplice i legitimadora de l'extraordinària violència contrarevolucionària.

Com es concretitzà aquesta realitat a Pedro Martínez? quina relació establiren les treballadores i els treballadors d'aquest poble amb l'Església i les seves normes? Com es relaciona la possible religiositat d'elles i ells amb l'anticlericalisme resultat d'una clara presa de posició de classe dels servidors de l'Església en front de la classe obrera? En el poble abans de la República es seguien, amb més o menys fervor, les funcions litúrgiques segons el calendari eclesiàstic. El sacerdot del poble era el responsable de l'organització, i de tant en tant una visita del bisbe de Guadix donava a la celebració més solemnitat de la quotidiana. Aquestes visites, no gaire freqüents, s'esdevenien per diversos motius. Per exemple, per maridar a les parelles del poble no casades, com quan la Rosa es va casar; per donar una comunió general o bé per la confirmació. El seu caràcter esdevenia tan festiu com religiós. Així que, aquestes manifestacions religioses oficials i sobretot les expressions populars traduïdes en processons i romeries, com en el dia de la patrona, Setmana Santa i d'altres, formaven part, com en la majoria dels pobles andalusos, dels costums de Pedro Martínez. Es convertien en dies assenyalats o circumstàncies especials que feien de la religió més una festa que no pas una pràctica regular quotidiana (missa, comunió o sagraments en general).

Aquest seguiment, més o menys passiu, de les festivitats religioses, anava acompanyat d'una actitud crítica, en alguns moments molt crítica, contra els representants de l'església, els capellans. La qual cosa feia que en especials conjuntures polítiques i socials arribessin a produir canvis en la mateixa pràctica religiosa. Canvis que les dones que hem entrevistat tenen plenament assumits i dels que en saben donar una clara explicació fixant-ne, fins i tot, una cronologia. Per algunes com la Ma.Jesús el punt d'inflexió correspon a la República, quan segons ella, els rics van començar a anar a l'església:

"... para hacerles la contra a los obreros. Iban a misa para hacerles la contra a los obreros. Y hasta la fecha esto están haciendo"

Per altres, és la guerra civil la que marca el canvi. La Carmen ³⁶ ho veu així:

"...luego ya se pusieron las cosas más verdes. Ya cuando se acabó la guerra ya se pusieron las cosas más verdes, ya no iba todo el mundo a misa...las ricas iban a misa. ¡Digo! "toas", "toas" las beatas se metían allí..."

Les dues opinions tenen part de raó. Ja hem vist la complicitat de l'Església amb els guanyadors de la guerra civil, José Ramón Montero ³⁷, que ha estudiat la Asociación Católica Nacional de Propagandistas (ACNP) durant la primera etapa franquista, assenyala l'extraordinari paper històric desenvolupat per l'Església legitimant el nou règim, amb la consagració de la guerra civil com a creuada. Però també assegura que els termes "nacional-catolicisme" abastament usats en aquell període, no suposaven de fet una novetat en la història espanyola, car la conflictivitat del període republicà va possibilitar la proliferació de símbols religiosos, identificant l'orde diví amb l'orde capitalista del moment, el creixement de la intransigència de l'Església en la defensa de les seves posicions i l'agressiu desenvolupament d'una creuada del pensament catòlic que volia estendre, per dominar, qualsevol manifestació de la vida dels espanyols. Tanmateix la diferència entre el temps de la república i els primers anys del franquisme, sempre segons el mateix autor, consisteix en l'ampliació que fa l'Església de la legitimitat tradicional religiosa sobre els motius de la guerra civil i la institucionalització del "Nuevo Estado". Els mots religió, catolicisme i església s'usaren i s'introduïren en tots els camps,

amb la finalitat fonamental de legitimar l'extraordinària violència contrarevolucionària de la guerra civil i la dramàtica situació dels primers anys de la postguerra.

Ja he analitzat com el Nou Estat amb connivència amb l'Església va imposar una nova forma de convivència entre les parelles de Pedro Martínez que fins aquell moment no havien considerat necessari casar-se legalment. Aquestes impositcions unides a la conducta que els sacerdots tingueren durant la postguerra incrementà la poca consideració i respecte que les dones que hem entrevistat senten per aquests personatges. Ja hem vist la opinió que la Luisa té de Don Serafín ³⁸, el capellà que amb el seu error administratiu va impedir que ella i la seva família aconseguissin una parcel·la a la finca de La Caldera. La Carmen, que explicava que després de la guerra solament anaven a missa les beates, recorda que abans de polaritzar-se les conductes, quan ella era petita, es freqüentava més l'església, i les seves paraules serveixen per il·lustrar la diferència entre el sentiment religiós i el sentiment anticlerical que malgrat la seva aparent contradicció es mantenen alhora ³⁹.

"Allá "too" el mundo cree en Dios. Yo me acuerdo de estar chica, así con diez o doce o catorce ¹ años y llegaba la Misa del Gallo y ;"too" el pueblo a Misa del Gallo! Y llegaba un... cuando la Semana Santa ;"too" el mundo! ;Chicos, grandes, mujeres, hombres, "too" el mundo! ;Era una cosa! Allí se festeja la Santa Cruz porque eso es de "toa" la vida. De "toa" la vida se hace la fiesta por la Santa Cruz. Siempre y tiene muchos devotos. ;Es la patrona de allí!".

Aquesta devoció, al començar la segona meitat del segle en el context social i econòmic tan miserable i després d'haver constatat la conducta dels servidors de l'església pel que fa a la

¹. La Carmen va néixer el març de 1910

plena connivència amb les autoritats franquistes, es tradueix en un abandonament de l'església per part dels i de les treballadores. La religió com a pràctica i manifestació quotidiana deixa, al menys aparentment, d'interessar als pobres, que la consideren cosa de rics, no solament per la complicitat abans esmentada, sinó perquè ells, els pobres, prou feines tenen per treballar i guanyar-se el pa de cada dia. Així la religiositat es limita, molt més i solament, a seguir les festes, la tradició i els costums que el calendari va marcant. Les formes externes amb les que tradicionalment es manifestaven es tornen molt senzilles i poc ostentoses, tal com recorda la Maria Jesús ⁴⁰ "había poquita procesiones, la Semana Santa, el día del Señor, eso sí, pero las procesiones se hacían pequeñas y ya está" ⁴¹ .

Aquesta disminució de la pràctica quotidiana està acompanyada, a més a més, per una manca de respecte cap a la figura del capellà, vist com un home aliat dels rics i amb defectes massa humans -amor als diners i a les dones- ⁴². Així la Carmen, pensa que l'actual rector de Pedro Martínez s'enriqueix amb l'excusa de fer obres a l'església; i a en Serafín, el capellà dels anys 50 li retreu relacions il·lícites amb noies del poble, a les quals, segons ella, al deixar-les en estat les enviava a diferents convents per amagar les evidències.

"Pero allí "seamos" muy religiosos. Y sí, allí íbamos a la iglesia, ¡pero luego ya dejamos de ir! Yo no iba mucho. Me acuerdo una vez porque yo no iba a la iglesia y un día "pos" mandó una joven allí...el cura nos mandó una mujer (que era una sobrina del Serafín). La mandó para que nos viniéramos. A mí y a la Josefa, a la Jacinta, a la Luisa y a todas mis vecinas. Y fuimos. Y cuando fuimos a confesar, dice: "¡qué no vienes nunca a misa!". Digo: "¡Yo no tengo tiempo de venirme a misa! ¡Yo no tengo tiempo "na" más que de trabajar y de gobernar a mis hijos!". Digo "y no tengo tiempo de ir a misa. ¡Pero yo creo más en Dios que estas creyentes que están siempre con usted! Que muchas que se dan golpes en el

pecho y luego son más malas que Solimán. Mientras que yo no soy mala "pa" nadie", digo, "y creo en Dios más que "toas". ¡Qué no puedo oír misa porque no tengo tiempo de ir a misa!".

Al otro día mandó a la sobrina que fuera que me daría un colchón. Después de pelearnos, cuando le canté las cuarenta bien "cantás", pues me mandó llamar "pa" darme un colchón.

Todas las ricas iban a misa. Se metían allí en el confesionario, allí a que les hiciera "too" lo que quisiera con ellas. ¡Marranas "toas"! Y... a esa la manda al Puerto de Santa María, a la Juanita a... Cuando a "toas" las "jipó", a "toas" las mandó a los conventos por ahí. ¡Eso, eso hizo!".

En resum i reconeixent la complexitat del tema que demana més acurada informació i investigació, crec poder avançar algunes reflexions al respecte. Almenys, els testimonis presentats permeten de moment extreure unes primeres deduccions que es poden concretar de la manera següent: el fenomen de la religiositat, del clericalisme-anticlericalisme, solament es farà comprensible des del seu sentit històric general. Les seves manifestacions poden i han de ser datades minuciosament en el temps i en l'espai, i s'han de relacionar estretament amb les relacions socials, polítiques i econòmiques existents.

L'anticlericalisme no és una demostració de la manca de religiositat del poble, sinó, tot i que en un primer moment pot semblar paradoxal ⁴³, ben al contrari, és molt sovint, una arrelada fe de dones i homes que justament retreuen als capellans un comportament molt allunyat del compromís cristià amb els desvalguts, i un procedir poc adient amb la pròpia doctrina de l'Església. Les classes populars en èpoques de relativa calma social, mantenen una fe i creença en Déu i en la doctrina de l'Església Catòlica, manifestant externament la seva religiositat celebrant les festes del calendari litúrgic. La manca de temps o la dedicació exhaustiva del seu temps al treball, fa que els compliments dominicals que mana l'Església es compleixin poc o

gens, sense que això comporti un sentiment de culpabilitat. Les persones entrevistades tenen consciència d'un cert determinisme geogràfic i ambiental en l'expressió de la religiositat, i en general, malgrat els sentiments religiosos, i en qualsevol període, es mantenen escèptiques en front del comportament dels capellans, vistos certament en la seva vessant de debilitat de l'home. En les èpoques revolucionàries s'accentua el punt anterior amb el reforçament de la constatació i plena consciència, de la complicitat majoritària de l'Església amb les famílies propietàries en contra dels pobres. La qual cosa fa que la classe treballadora al llarg de la postguerra abandoni l'església com a reacció lògica al seu comportament.

3. LA PARCEL·LACIÓ DE LA FINCA DE LA CALDERA, 1950.

La finca de La Caldera estava arrendada a famílies de "labradores" des del temps de la Monarquia. Després del 18 de juliol de 1936 la "cortijada" va ser confiscada pels antics arrendadors. En acabar la guerra, vençuts els republicans, va tornar a mans de l'antiga mestressa com manava un decret del mateix setembre de 1936, però tal com suggeria el mateix decret "los colonos que las habían explotado en aparcería o arrendamiento debían ser repuestos". Per tant, els mateixos "labradores" seguiren explotant la terra, altra vegada com a arrendataris. Després de la guerra l'Instituto Nacional de Colonización, creat el mateix 1939 ⁴⁴, expropià algunes finques arrendades per fer-les explotar familiarment. L'amortització de les quals havien de pagar-les els colons que rebien els lots en règim de concessió administrativa i no eren propietaris fins després d'haver pagat el valor inicial de la terra i la casa que habitaven amb els seus interessos corresponents. A més, adquirien algunes obligacions, com el compromís de no dividir les parcel·les, o la de cobrir els índex d'intensitat en els conreus que els hi marcaven. Es

configurava d'aquesta manera una relació de dependència envers el paternalisme de l'Administració ⁴⁵. No obstant, i a pesar de les moltes deficiències, va ser de les poques coses destacables de la política agrària franquista ⁴⁶.

Segons J.Martínez Alier, l'Instituto va expropiar i parcel·lar poques finques de secà i solament entre 1943 i 1947, principalment finques que van vendre ducs i duquesses. La finca de La Caldera, la va vendre la marquesa de Heredia ,i tot i ser de secà, la parcel·lació, segons en P.Líndez es va dur a terme l'any 1950 ⁴⁷. La família Líndez i d'altres de La Caldera conreaven ordi i blat que eren els cultius més característics de Pedro Martínez ⁴⁸, però en realitat més que llauradors eren pastors, car la seva principal activitat era la cura de ramats d'ovelles i cabres.

En Pedro Líndez i l'Encarnación Martínez, la filla d'en "Pata Fina", i néta del jutge de Pedro Martínez en temps de la República, es van casar i vivien, com sabem, fent de "labradores" a La Caldera. Després de la guerra, en Pedro va ser regidor de l'Ajuntament franquista i va ser des d'aquesta institució municipal que va activar i realitzar les gestions necessàries, primer amb la mestressa de la finca , després amb el govern , fins aconseguir la parcel·lació de la finca.

"Se acabó la guerra y estaba la finca casi parada, por capricho de la marquesa y de ellos. Y el ayuntamiento de aquí Pedro Martínez, llamaron a Pepe Sierra que estaba de administrativo en el ayuntamiento y lo mandaron a Madrid, diciendo que estaba mandado por el ayuntamiento de Pedro Martínez y que tenía de poner la finca en marcha, y sino "que se la expropian porque está parada y no puede estar parada". Total que ya la tía (la marquesa) se quebró algo.

A raíz de esto se presentó un tío con la manga muy ancha aquí en Pedro Martínez, que era amigo del secretario y del alcalde de aquí y le mandaron a la marquesa. "Mira Juan" -que era uno que vendía abonos, se llamaba Juan Romero Granados, de Granada "¿por qué no

vas a la finca de La Caldera a ver si te arriendan a tú nombre toda la finca y luego tú la dejas a los labradores que hay?". Y ya éramos una veintena -recorda P.Líndez-. Y se presentó la dueña y dijo que el administrador sin poder opinar, y...total, ya hartos de... ¡nos tenía fritos en parrillas! Yo y el Topino -ese que se libró de que el Número lo matara-, le escribimos a Franco, diciendo que tenían...Que había aquí una finca con veinticuatro labradores, con tanta extensión de tierra y que en abandono que vivían muy mal y que queríamos la reforma agraria y tal. ¡Fíjate como era aquella reforma agraria que a los siete días firmamos!⁴⁹. Nos escribió la carta el maestro de escuela que se llamaba Don Manuel Álvarez. Y me lo echó en cara, dijo: "mirad yo soy maestro y yo con mi carrera, la he hecho para ganar dinero, así que por la carta os voy a cobrar dinero". Pero no cobró "na", pero: "no quiero que se sepa que yo escribo esta carta". Total... y luego escribe la carta, la firmamos la echamos y a los siete días la contestación a mí. Vino la carta a mí.

¡Ay que ver! No iba todos los días allí yo a ver las cartas y...al primero que le venía de La Caldera le daban la correspondencia de todo el cortijo. Y vino un tonto, un labrador tonto, un corredor de cante. Un cualquiera bajo al pueblo. Y en el ayuntamiento yo estaba suscrito al periódico. Y me daban a mí el periódico y las cartas las repartían a quien veían del cortijo. Y no vio el membrete de Madrid, y cuando yo la vi, ya llevaba días en Pedro Martínez. Y ya Franco nos contestó que la finca la compraba el Instituto de Colonización y que nosotros compraríamos las parcelas al Instituto. Y así fue".

En Joaquín también recuerda el procés: "unos labradores de una marquesa que era la dueña de allí la finca, hicieron la reforma agraria. Un tío que estuvo allí en el pueblo, y no sé si con permiso de ella o sin ella, hizo, no la reforma agraria, hizo ¿cómo se dice eso? Hizo parcelas. Pero claro la gente lo ha tenido que pagar en veinte años me parece cada uno, con tanto por ciento

que le pusieron. Nosotros como no teníamos parcela, que ya no estaban mis abuelos, pues nos quedamos sin parcela. Esa finca entonces, eso era de una marquesa que ni ella sabía lo que había allí. Ella vivía en Madrid. ¡Esa era la querida de un marqués! ¡O sea no era ella la marquesa! Era marquesa porque ella era la querida del marqués de Heredia”.

Com afirma en Joaquín, els remeis franquistes per l'agricultura andalusa no eren pas la reforma agrària i els pagesos que compraren una parcel·la hagueren de suportar no solament el pagament de les mateixes sinó les despeses dels adobs per tirar endavant els conreus i els interessos d'una i altra cosa. Del testimoni del mateix Líndez, d'on es veu que el secretari de l'ajuntament i l'individu que venia adobs van ser protagonistes de l'assumpte, es dedueix l'interès que aquests personatges perseguïen. Coneixent la mena de persona que era el secretari podem creure que els "labradores" degueren quedar més que endeutats amb la parella d'especuladors. Sobretot aquestes sospites es confirmen amb el testimoni d'en Manolo. Aquest, tot i l'escandalosa conducta del secretari que s'aprofità de les necessitats de la gent gràcies al seu càrrec a l'ajuntament per enriquir-se d'una forma vergonyosa, considera que en aquelles circumstàncies la manera de fer del seu patró no va ser negativa del tot. Però la realitat és que a través d'un immoral patronatge encara tenia més lligada a la gent, que a més a més havia d'estar-li agraïda. Pel que sembla la resta de rics del poble finalment es posaren en contra seva, probablement per la competència que els feia i el poder que anava acumulant.

"El hombre pero con todo y estas... Él quitó el hambre del pueblo, porque tú te veías obligado a ir. Mira, me pasa, es que me pasa esto. Y te daba harina "pa" el hambre. Por una parte los perjudicó, porque según que clase la hizo pedazos, sobretodo a la clase de ganaderos, esa la arrasó. Pero luego el pueblo entero

¿sabe? Pues mira fue una ayuda muy grande porque en el pueblo repartieron una finca muy grande que le dicen La Caldera, la parcelaron y ya la gente si necesitabas simiente, le daba y le firmaba una letra y te daba simientes y si necesitabas abono, pues firmabas una letra y te daba abono. Y así iban viviendo. Y ya te digo todas las cosas hasta que por fin. Esto fue en el 46, 47 48 hasta el 50, hasta el 60, mejor dicho.

Esta familia ya no está en el pueblo, esa familia ya se puso malamente con todos los capitalistas del pueblo y tuvo que saltar. Y ahora se encuentra en Madrid. Y no tiene ninguna propiedad en el pueblo, todas las que tenía las vendieron. Se fue a la parte de Granada, no sé a que pueblo se fue, y "dende" allí, pues yo no sé si estará jubilado porque era un hombre ya bastante mayor, ya ahora está en Madrid.

Allí él tenía muchos oficinistas, tenía mucha gente "pa" que le hicieran, tenía los encargados "pa" el "ganao", encargados para la labor, tenía sí tenía mucha gente trabajando "pa" él".

4. LA CASA I EL CARRER. ESPAI PRIVAT/ ESPAI PÚBLIC?

"Antes los pobres vivíamos muy malamente, porque no teníamos habitaciones "pa" los hijos y "pa" las hijas. Teníamos que dormir todos en la misma habitación y casi en la misma cama. Ya hemos "mejorao" un poquito".

Les paraules de la María Jesús serveixen per resumir l'evolució de la vida privada de les classes populars ⁵⁰, a mesura que augmenta el nivell de vida cada membre de la família pot estendre la seva vida privada a l'abric de la mirada del pròxim ⁵¹. Aquest fet queda completament il·lustrat amb la desaparició del llit comú, després de l'habitació comuna, per passar a una habitació diferent per pares i fills, fins a la diferenciació entre una habitació per als nois i un altra per a les noies.

Segons A.Prost ⁵², durant el segle XX es produeixen dos fets que canvien els espais i la concepció de la vida privada: per un cantó el treball productiu surt de la casa i s'estableix en llocs impersonals regits per regles jurídiques i convenis col·lectius. Per l'altre l'individu conquereix al sí de la família, l'espai i el temps d'una vida pròpia. L'especialització dels moments i dels llocs fa créixer el contrast entre les esferes públiques i les privades i accentua el caràcter específic de cada una d'elles. Però malgrat aquesta tendència que es va construint històricament, no es pot oposar radicalment el privat del públic sinó que es produeix una forta articulació entre les dues esferes.

Es tracta, per tant, d'analitzar aquesta evolució així com l'articulació que es produeix. Al Pedro Martínez dels anys 50 l'ordenació de la vida privada i de la pública es diferencia solament en aquesta lenta transformació de l'espai interior de la casa que ens descrivia la Maria Jesús. Tanmateix la casa segueix sent l'espai privat de la família, on difícilment es fa una vida privada individual car és un espai saturat amb poca noció d'intimitat ⁵³. És un espai on la vida privada de la majoria es confon amb la de la seva família ⁵⁴.

A més a més, en el poble la família no es pot considerar com unitat de producció en el sentit que no és quasi mai en el seu sí on es realitza el treball productiu autònom, sinó que la majoria de les treballadores i els treballadors són assalariats, i les precàries condicions del treball, insegur, temporal i mal pagat obliga al grup familiar a comportar-se com una unitat feta de la suma dels esforços individuals. Aquesta unitat és evident en l'aspecte financer, on la dona aglutina i administra els diners de la família i on la restricció de les despeses és el principal mitjà per equilibrar l'economia familiar. La família, en la seva funció econòmica, juga un paper determinant en l'educació de les criatures i en la cura de les persones grans. L'ofici o el treball s'aprèn al costat del pare i de la mare, però no és una relació merament familiar, d'ordre privat, perquè els aprenentatges i els

valors es transmeten a partir de grups més amples. Així nois i noies aprenen les feines del camp treballant en patrulles, on no sempre hi participa el pare o la mare; o les noies, aprenen a cosir al costat d'una modista -que generalment no és la mare- i voltades d'altres noies. Malgrat aquest matis, és evident que la família, a més a més de la funció econòmica, realitza una funció educativa, perquè en última instància -encara nens i nenes van molt poc a l'escola- els pares seran vistos com els únics responsables de l'educació dels seus fills. També la família realitza una funció de seguretat al fer-se responsable de la cura dels vells ⁵⁵.

La majoria de les famílies del poble no podien disposar de casa pròpia degut a la situació econòmica que els obligava a compartir la casa amb els pares. Molts havien de llogar-la perquè mai arribaven a tenir la quantitat que suposava una casa en propietat. Així la Maria Jesús i en Sebastián no van disposar de casa pròpia fins que ja tenien els seus quatre fills. Aleshores van comprar un terreny i amb moltes dificultats i treball es van fer la casa.

Un terreny era massa car per l'economia d'una família treballadora, també era difícil comprar el material necessari per a la construcció que feien els mateixos homes de la casa. El pare, els nois, i si calia, les nenes i la mare transformades en manobres de l'obra. El temps, que tots i totes hi esmerçaven, el robaven al poc descans que els deixava la feina domèstica i la del camp.

La casa de la María Jesús va ser una casa blanca i senzilla, com ho eren la majoria del poble, o al menys com ho eren les de la part alta del poble ⁵⁶. Cases de treballadors i treballadores. Tenia una petita entrada amb una obertura a la dreta, on una sala mitjana feia de menjador i de cuina amb la llar de foc a terra; una altra a l'esquerra amb dues habitacions, una darrera l'altre, comunicades per una obertura sense porta, i més enllà de l'entrada el corral i després del corral el pati. Al final del pati les latrines. El sostre de la casa convertit en una espècie de golfes

que anomenen "camaras", fetes amb unes bigues que són troncs d'arbres pelats, servia per guardar-hi tota classe d'estris, de roba i tot allò que pot tenir una família pobre. Les habitacions tenen uns petits forats que fan de finestres. Orificis, els de les finestres i les portes, que es quedaven de bon principi amb una cortina o un drap per tapar la claror, els sorolls i la pols. Amb l'esperança d'estalviar algun dia els diners necessaris per posar-hi les finestres i les portes corresponents.

Cases ben senzilles però que ja possibiliten una manera de viure diferent de com visqueren els pares de la mateixa M.Jesús, que una sola habitació els feia de graner, de corral i d'habitatge. Ara en el corral hi guardaran la palla i els estris del camp, i les habitacions es podran fer servir per dormir i, a més a més, una serà pels pares i els fills més petits, l'altra pels fills a l'anar-se fent més grans. I si hi ha nois i noies dormiran separadament al fer-se adolescents.

Comprenem les transformacions que afecten la vida privada veient l'evolució material del quadre domèstic ⁵⁷.L'espai de la casa de la María Jesús respecte al de la seva mare comença a dividir-se i a especialitzar-se: un lloc pels estris de treball (bèsties i camp), l'altre, cambra per dormir diferenciant el que ocupen els pares i els fills.

La mateixa construcció ja no és com la de les cases més velles del poble: ara no són el fang i la pedra les úniques matèries fetes servir, sinó que també s'usen maons i ciment, per tant, és una casa molt més sòlida. Però segueixen sent cases sense cap o poques comoditats. Sense aigua corrent havien de rentar-se, a la vista de tothom, amb palanganes, a les quadres o al corral quan el temps ho permetia. I es netejaven a la mateixa cuina, davant la llar de foc, els dies freds de l'hivern. Cuinaven a la llar de foc, i la bogada (les cases seguien sense tenir ni aigua corrent ni electricitat) es feia fora de casa als rierols de les afores del poble. Tot plegat, a més a més de les incomoditats que suposen des l'actual punt de vista, representava una feinada per a les

dones que eren les responsables d'aquestes tasques.

Tanmateix aquestes cases tan pobres eren el resultat de molts esforços compartits per tots els membres de la família. Així relata la Maria Jesús la seva experiència i els records que en té:

"Una casa costaba tres o cuatro mil pesetas. Que no las juntábamos o poquito a poco. Nosotros dijimos de hacer una casa. Compramos un terreno y luego nos volvimos negros para poderla medio tejar. "Pa" vivir en ella. Y la hicimos sin puertas, "na" más que la puerta de la calle y la puerta del patio, sin ventanas, porque no podíamos hacer otra cosa. Y allí la tenemos. Compramos el terreno con cinco fanegas de garbanzos y cinco fanegas de "cebá" que le dieron a mi hombre donde estaba trabajando. Que le dieron porque estaba en el trato. Luego nos vimos negros "pa" medio techarla. Y luego, así nos la hemos "dejao". Un hombre de Fonelas nos dejó las tejas y nos vimos negros "pa" pagárselas. Y luego cuando se las pagamos me llevó un traje para que yo se lo cosiera y se vino a Barcelona y no me lo pagó"

És important retenir les dificultats per adquirir un habitatge propi i que una bona part de les famílies treballadores no podran aspirar mai a tenir-ne i viuran tota la vida de lloguer. Perquè en la casa es centra una qüestió primordial a l'hora de l'emigració, les dificultats no sempre superades per aconseguir un habitatge, és a dir, la mancança de la propietat de la casa, facilitarà la decisió de marxar. Com deia en un altre lloc, encara que en un món dirigit pels interessos econòmics pot resultar sorprenent, la pobresa converteix aquestes famílies en més lliures. Fins i tot la propietat de la casa, tot i la importància que l'hi he donat, com que és un habitatge pobre i incòmode, quan arriba l'hora de la decisió, fa menys difícil la idea de marxar cap a nous paratges desconeguts. Però cal tenir en compte, per aquest estudi, la importància dels projectes familiars que al voltant de la casa es realitzen, perquè més endavant al nou lloc

de residència, la casa esdevindrà, altre cop, el problema més important i l'aglutinador dels esforços i del treball de tot el cercle familiar. Cal retenir, a més a més, per poder percebre els canvis de la nova situació o les transformacions que es produeixen, les condicions materials dels habitatges i les condicions de vida que implicaven, perquè el seu coneixement ens ajudarà a comprendre millor el procés d'assentament en el nou indret- en aquest cas a Catalunya-.

És a dir que una família treballadora havia de fer esforços titànics per tenir una casa de propietat. Però quan realitzava aquesta proesa les dificultats que havien de compartir els seus membres estenyien les relacions, perquè quan les dificultats es comparteixen per assolir un projecte comú aquestes apinyen més. Per això, paradoxalment, la casa amb tota la seva pobresa i senzillesa, arriba a adquirir una categoria quasi simbòlica. Al voltant de la casa s'aplega la família que esdevé un sol cos. Tots els membres de la família treballen per aconseguir-la i tot es fa i es torna comú.

A més a més, la distribució de la casa, petita, amb pocs espais diferenciats, fa imprescindible que aquests siguin compartits per tots els membres del grup. De manera que homes, dones i criatures comparteixen el què la Rossanda Rossana anomena el mateix "campo de presencia". Així s'entén que l'espai quedi quasi perfectament dividit en dues parts perfectament definides : "la casa y la calle". Es podria pensar que la divisió de l'espai en casa i carrer coincideix amb una divisió de l'espai segons la seva utilització o dret d'utilització, és a dir, un espai de dones i un espai d'homes. La casa per a les dones, el carrer pels homes. Tot i que aquesta divisió conté una part de certesa, és massa simple i no aprofundeix ni coincideix amb la realitat dels nostres testimonis. Al ser l'home el constructor material de la casa, aquesta esdevé per a ell una cosa molt pròpia. Per altra part la dona treballadora, hem vist que és una dona de carrer. De manera que si bé la primacia de la dona dins de casa es correspon amb la

de l'home al carrer -els bars i les tavernes solament seran serveis per els homes, cap dona entrarà sola i quasi mai acompanyada en aquests establiments-, de cap manera es pot considerar l'espai dividit en dues esferes absolutament separades, pel que fa a la seva utilització, com ho serà en altres ambients socials.

La divisió social del treball segons els sexes posa les bases per a la desigualtat entre dones i homes, i la primera té les seves arrels més profundes en la família, que a la vegada trasllada al món exterior, al treball assalariat aquesta desigualtat. A la vegada, ambdues esferes es reforcen mútuament, per tant, per poder descobrir les transformacions en les relacions familiars, entre homes, dones i criatures, hem d'estudiar paral·lelament la realitat familiar en la que ens movem i la realitat que es produeix en el treball assalariat. Però a la vegada que ambdues esferes: el treball i la família es reforcen mútuament, reben el reforç de les normes establertes, és a dir, de la ideologia. Realment és un problema teòric difícil esbrinar el coneixement de la interacció entre les diferents esferes. Com es relacionen i amb quin grau es modifiquen una a l'altra, o la lentitud en què aquestes modificacions -si s'esdevenen- es realitzen.

A Pedro Martínez, en aquesta segona part dels segle XX, constatem que el lloc que les dones ocupen dins de la família condiona el seu lloc en el mercat de treball. Així quan la dona ocupa el lloc de "filla", treballa a fora de casa fins el moment d'ocupar, ella també, el lloc "d'esposa". En aquesta nova "situació", si la parella pot viure amb el sou de l'home, la dona es dedicarà exclusivament al treball domèstic. Si la dona enviuda, tornarà a ocupar un lloc en el mercat de treball -encara que sigui "mare"-. O dit en paraules de D.Comas ⁵⁸, "la vida laboral de les dones de les classes populars s'organitza d'acord amb el seu estatut sociosexual i amb els requeriments imposats pel cicle familiar. Les imatges es poden resumir de la manera següent:

treball fora de casa quan és soltera; dins de casa quan és casada; fora i dins de casa, sempre que cal". I cal molt sovint, perquè s'ha de tenir en compte que per la situació socioeconòmica de l'època que tractem, la majoria de les famílies no poden subsistir únicament amb el resultat del treball de l'home, i per altra part l'existència de moltes vídues com a conseqüència de la mateixa guerra o de la sobremortalitat de la postguerra fa que les dones siguin extremadament necessàries en el context econòmic.

C. Delphy, afirma que el patriarcat és el sistema de subordinació de les dones als homes en les societats industrials contemporànies, i que aquest sistema té una base econòmica basada, en el que ella anomena, Mode de Producció Domèstic (MPD)⁵⁹. La discriminació sistemàtica en contra de les dones en el mercat de treball assalariat les empeny a entrar en relacions domèstiques de producció, principalment al casar-se. És a dir, que Delphy inverteix la direcció del vincle habitualment establert. On ordinàriament es veu la "situació familiar" com a variable "independent" influint sobre la capacitat de les dones per treballar "fora", ha volgut mostrar que la situació en què trobem les dones en el mercat de treball constitueix una incitació objectiva al matrimoni i per tant juga un paper en l'explotació del seu treball domèstic⁶⁰.

En el cas de les dones del poble granadí que estudio, crec veure més clarament la direcció tradicional, tot i que, l'autora esmentada podria objectar-me que ella estudia les societats industrialitzades⁶¹. De tota manera ella mateixa no tanca la qüestió i es pregunta si "es pot parlar de mecanismes capitalistes al servei del MPD o s'ha de parlar de mecanismes domèstics disposats en el mercat de treball". I afirma que, sigui quina sigui la resposta, "tant si es tracta de la transmissió patrimonial, que ajuda a, sinó crea, altres relacions de producció que les relacions de producció pròpiament domèstiques, o del mercat capitalista del treball que ajuda a, sinó crea, altres relacions de producció més que les capitalistes, els dos sistemes

estan estretament imbricats i tenen una relació d'ajuda i assistència mútua" ⁶².

Entre les dones entrevistades, en general, la divisió sexual del treball no és percebuda com una desigualtat. La subordinació de la dona a l'home està marcada per els costums, però les tasques de la casa no estan menysvalorades. L'home i la dona treballen un al costat de l'altre i fort. En aquesta economia de penúria, a casa obreres del camp, la dona compleix una part del treball productiu, treballa fora de casa tant com l'home, i amb el seu treball domèstic allarga els diners que entren a la família. Perquè la primera manera de guanyar és no gastar, i els estalvis són els primers diners guanyats. Inversament els homes treballen també per la casa, en primer lloc, com ja hem vist, en la seva pròpia construcció, després en diverses feines: portant llenya pel foc, fabricant estris, els mobles, etc ⁶³.

Tanmateix, i ahora, la dona considera sovint el seu treball assalariat com ajuda familiar. El testimoni de la M. Jesús mostra quin és el concepte d'ajuda ⁶⁴ al sou del marit, que es té del treball fora de casa, i de la distribució de les feines i responsabilitats.

"Las mujeres iban a escardar, a la aceituna... En el verano, pues también iban a arrancar, a espigar...Eso era como ahora, la que era una perra no salía, pero la que tenía una miaja de sangre, "pos" salía. Si su marido ganaba un jornal y ella podía ganar otro, "pos" para llevar la casa mejor. ¡Eso no es malo de que la mujer trabaje! ¡Hombre yo he "trabajao" toda mi vida! Aunque mi hombre se ha ido a segar y él se ha traído sus dineritos toda la vida, "pos" si yo no hubiera "trabajao", "pos" me hubiera tenido que entretener con lo que él hubiera "ganao". Él cumplía su deber: se traía su dinerito sin tocar una perrilla. Porque yo estaba trabajando allí en la casa "pa" darles de comer a los hijos. Y él traía sus dineritos enteritos, "pa" mí y "pa" él, "pal" tabaco y

"pa" todas esas cosas. No como el tito Juan que una vez le trajo tres perrillas, estuvo trabajando dos meses. ¡Mira que el tito Juan es trabajador!, pero ella venga a pedirle, venga a pedirle. Y cuando terminó el hombre tres perrillas que se trajo, ¡tres perrillas. ¿Sabes lo que son tres perrillas? Una perra chica es cinco céntimos".

L'espai adjudicat a les dones de les classes populars de Pedro Martínez és un espai considerablement important, dins d'uns límits, molt menys opressors que els ortodoxos burgesos. Treballen allà on poden, allà on troben treball, de fet és evident que no escollen, fan tot el que poden i fan com hem vist de tot. Quan la necessitat colla, les normes es tornen laxes i a ningú se li acut que les dones no han de treballar. Tanmateix les normes no es trenquen, l'observació de la realitat demostra que, tan bon punt la situació millora una mica, de manera que el sou del marit cobreix les elementals necessitats, la majoria considera que el millor i desitjable és que la dona es quedi a casa. Restant-li, tanmateix, perquè segueix sent necessari, el paper d'administradora del sou per "multiplicar-lo" i si és possible generar estalvi. De fet durant generacions l'ideal ha consistit en quedar-se a casa i ocupar-se'n. Treballar fora de casa ha estat un signe i condició de pobresa ⁶⁵. Un bon exemple de les normes i les conductes que comento és el de l'Antònia, que malgrat ser una dona de "idees" no va qüestionar mai el paper tradicional de les dones, de manera que en ajuntar-se amb el seu company es dedicà exclusivament a la feina de casa i a tenir cura del seu fill. El quedar viuda cercarà un treball fora de casa per poder viure ella i el nen.

El fet que la dona assumeixi el treball domèstic com de la seva exclusivitat, fa que sigui més mal pagada en el mercat de treball i viceversa, el lloc que ocupa la dona en el mercat de treball reforça el seu lloc en la família. En el mercat de treball està funcionant el patriarcat enviant a la dona a la família (segons

C.Delphy), o fent que aquesta assumeixi com un ajut a l'economia familiar el seu treball assalariat i no un mitjà individual de satisfacció i d'independència. Aquesta clara divisió de rols comporta una manera de ser i de fer que defineix les qualitats ideals que la societat espera d'un "bon home" i d'una "bona dona". Aquesta última té l'àmbit domèstic reservat en exclusiva ⁶⁶, no obstant treballarà a fora de casa sempre que sigui necessari, i en tot, malgrat això, seguirà considerant el seu treball i el dels fills petits com accessoris. L'esposa interioritzarà el seu rol de col·laboradora del marit perquè la casa funcioni bé. Passada l'època de més treball en el camp o els períodes de més necessitat, la dona tornarà cap a les tasques domèstiques, la cura de la casa i dels nens. Però tant si treballa solament l'home, com si també ho fa la dona, els ingressos de la majoria de les famílies exigeixen la "unitat de l'economia domèstica en el seu més estricte sentit; és a dir, que tot tipus de béns es concentrin en les mateixes mans. La marxa de l'economia domèstica queda plenament, de fet, a càrrec de la dona" ⁶⁷.

L'altra qualitat que acaba de perfilar el tipus de dona ideal és la neteja. La dona que és capaç de mantenir la casa, els fills i el marit nets, "limpios" o "curiosos", és la dona "apañá". L'antropòleg Enrique Luque, parlant d'aquest tema afirma que en gran mesura la paraula neteja ve a ser la concreció de totes les activitats que s'exigeixen a "la mujer de su casa", però creu a més a més, que en certa manera, la paraula neteja simbolitza a la dona "honrada" i que en la vida quotidiana la dona "limpia" s'equipara immediatament a la dona "honrada" ⁶⁸. Les qualitats de l'home com cal, es poden resumir en un sol requisit: ser treballador i entregar tots els ingressos a la dona perquè aquesta els pugui administrar pel bon funcionament de la família ⁶⁹. A canvi d'això a l'home se l'hi permet una llibertat en el seu comportament que no té la dona. Una autèntica escala de comportaments i no una rígida alternativa -com té la dona-. Els matisos d'aquesta escala permissiva en els homes respon bastant bé

a la varietat de possibles i reals comportaments.

Les paraules de la M. Jesús expressen el que vull dir. Són el testimoni de que els homes poden omplir i de fet omplen, bars i tavernes, però se'ls censura l'extralimitar-se. Beure és cosa d'homes però embriagar-se és de "viciosos", especialment si la família passa penúries econòmiques.

"Y los hombres se quedaban a la sombracita, algunos se iban a los bares. Ahora, si iban y todo lo que ganaba lo gastaban en aquello... (Porque no ganaban "na" niña)...Él que iba es porque era un borracho. Pero si un padre tenía cuatro o tres hijos, pues se iba a casa "pa" que su mujer comprara pan. ¡El que era vicioso sí que iba! Porque si no tenía y se iba y se gastaba los dineros en vino y se emborrachaba y con aquello cumplía...Pero el que no, pues mira se apañaba con una cajetilla de tabaco y le costaba dos perras gordas y ya está".

En suma, la font oral, una vegada més, mostra les contradiccions entre el que s'afirma, el que es voldria i la pròpia realitat i així veiem que la divisió de l'espai entre la casa i el món exterior no és tan estricta com la mateixa gent vol creure ⁷⁰. Com tampoc és certa la divisió entre l'home que treballa per un salari i la dona que treballa a casa sense cobrar res. On sí que existeix una clara divisió o diferenciació entre el cas dels homes i el de les dones, és en la possibilitat o no de tenir un temps i uns indrets de lleure ⁷¹. En efecte on és pràcticament prohibida la presència de la dona és en els llocs de diversió dels homes, que en el món rural de mitjans de segle, es redueixen a bars i tavernes. L'altre factor a tenir en compte és el temps. Si contràriament al que s'admet, la dona, de fet, envaeix tots els espais de la col·lectivitat -llevat de les excepcions que he citat-, si que és cert que solament ho fa en unes hores determinades del dia. Podem generalitzar dient que de bon matí fins l'hora de dinar, la dona no tindrà problemes en utilitzar

qualsevol indret. Serà a partir de la tarda -al fer-se fosc- i especialment durant la nit quan les normes del sistema de valors de la societat deixaran d'admetre la presència femenina arreu i les dones, assumint aquest sentir, es reclouran dins de la llar.

Segons A.Prost l'exclusió de les dones dels llocs de diversió masculins és la contestació a l'exclusió dels homes en l'espai domèstic i el poder de les dones dins de casa ⁷². La qual cosa em sembla força discutible, en primer lloc, perquè com hem vist a Pedro Martínez, els homes no són exclosos ni se senten distants de la casa, en segon lloc perquè és objectable aquest suposat poder de la dona a la casa.

Lourdes Méndez ⁷³, per esbrinar aquesta qüestió, estableix dos nivells d'anàlisi: un per analitzar el lloc de la camperola dins de la societat rural gallega, l'altra per parlar del seu lloc dins de casa. Segons l'autora alguns sociòlegs parlen d'un poder incontestable de les camperoles dins de casa i de la pèrdua d'aquest poder en les agricultores actuals. Pèrdua que lliguen a una menor participació de la camperola actual en els treballs agrícoles, que allunya a les dones dels mitjans de producció i les releguen a un rol més reproductor que productor. Méndez accepta aquesta assumpció per part de les dones de funcions cada vegada més domèstiques, però no creu que les camperoles predecessores de les actuals agricultores tinguessin més poder per ocupar més espais. Es pregunta per començar de quina classe de poder s'està parlant, i cita a Segalen (1980) que distingia entre el model d'autoritat masculina i el poder no-oficial, no-aparent de les dones, i es pregunta si pot existir un poder que no sigui aparent ni oficial. I recorda com Lagrave (1984) subratlla que l'ordre patriarcal-capitalista distribueix desigualment homes i dones, classes dominades i dominants, i ho fa en termes d'oportunitats positives i negatives, de manament i d'obediència. És oblidant això que es pot pensar en un poder femení dins dels seus "espais". Per Méndez el poder femení "diferent" és difícil de provar. Per fer-ho analitza el poder que les dones exerceixen en

el món on semblen participar. Examina els documents i transaccions econòmiques que es realitzen entre veïns i comprova que són exclusivament cosa d'homes, amb una acceptació d'aquesta realitat per part de les dones que pressuposen que el homes estan en millors condicions per ocupar-se d'aquests afers. Pel que Méndez dedueix, que no solament existeix una divisió de funcions dins l'àmbit domèstic, sinó un repartiment del món, al ocupar-se l'home de tot el que es faci a l'exterior, no solament de la casa, sinó també del poble. Per tant, conclou que el que passa dins de casa és secundari perquè el veritable poder l'exerceixen els homes a l'exterior, on les decisions que es prenen són les que poden realment modificar la vida del grup. L. Méndez, es refereix sempre a transaccions econòmiques que concerneixen a la propietat de la terra, i per tant, a l'avenir de l'explotació. Però a Pedro Martínez els jornalers -homes o dones -no són propietaris de res, no realitzen transaccions econòmiques, no surten a l'exterior - fora del poble- per tant tampoc coneixen món. En aquest sentit són iguals a les dones. O les dones iguals als homes en la seva pobresa. Això em porta a reflexionar i pensar que en aquesta situació econòmica i social, les feines d'unes i d'altres es poden considerar més complementàries que mai, amb menys possibilitats que la complementarietat comporti subordinació d'unes a altres. I que les condicions de la classe obrera comporten una major solidaritat entre homes i dones.

Una qüestió transcendental per la vida d'aquestes dones, d'aquests homes i de tota la comunitat en conjunt és la decisió d'emigrar, i és una decisió, que com veurem, prenen indistintament homes i dones, encara que siguin ells normalment -però per poc temps- els primers en marxar. En aquest cas, sembla superflu parlar de poders, entre altres coses perquè encara no s'han assolit els mínims drets humans: treball i habitatge en condicions. Això no vol dir, que homes i dones a Pedro Martínez siguin iguals, perquè ja hem vist que uns i altres tenen clarament assignats papers diferents.

Per acabar, podem afirmar que la dona obrera del camp granadí es mou en el món exterior de la casa molt més del que ella mateixa admet, però sempre en funció de les responsabilitats que té encomanades i que ella assumeix. Existeix una gran diferència de comportament entre homes i dones (a més a més de la divisió de funcions) pel que fa a la possibilitat de repartir les hores del dia entre treball i descans o lleure, per molt rudimentari que aquest es presenti pels propis homes.

1. Brenan explica que "...el resto del año esto es, durante cuatro, cinco o seis meses carecían por completo de ocupación. Como no hay pequeñas explotaciones en que puedan trabajar, ni parcelación, y ni siquiera disponen de un pequeño cuadro de huerta junto a sus casa, por no hablar ya del socorro por parte del Estado o de la Iglesia, morirían de hambre en ese tiempo, de no ser por el crédito que les abren las tiendas.." G. Brenan, El laberinto español.p.166. El mateix afirma un personatge de Mijas, de R. Fraser, "...de no ser por las tiendas, habríamos muerto todos de hambre".p.38

Martínez Alier, emmarca els deutes a les botigues dins del capítol de "la unió" entre els obrers. Explica el fet de la inexistència d'ajut als obrers en atur, per part d'altres obrers, amb préstecs de diners, per l'existència d'altres institucions "que sirven para financiar el consumo de los obreros en épocas de paro". En aquest sentit són -diu- les "trampas" a les botigues les de més popularitat. "Parte del coste del crédito que los tenderos ofrecen a los parados se pasa, en forma de precios mayores - o de pesos y medidas menores- a los otros consumidores, habiendo así una transferencia de ingresos de los ocupados a los parados. El sistema de "trampas" funciona bien, porque se cumplen una serie de normas: se pagan las deudas, sólo se tienen "trampas" en una tienda...". pp.156 i 157.

2. Entrevista realitzada a Torre-romeu el 23-6-84

3. La demografia d'aquests anys ¿es pot comparar amb l'antiga en el sentit de "le remariage se fasait très rapidement après le décès de l'époux: la survie d'un ménage, confondu avec l'exploitation, fondée sur le travail complémentaire d'un home ou d'une femme l'exigeait.. Les veufs se remarient beaucoup plus vite que les veuves". Martine Segalen, Sociologie de la famille.p.30-31

4. Segons Garzón Pareja, les festes del Corpus Christi van ser celebrades amb molta solemnitat des de la "reconquesta" cristiana (Historia de Granada,p.99).També J.Gay i Cristina Viñas, afirmen que "no hay que poner en duda que las fiestas grandes de la ciudad eran, y son, las del Corpus, de las que sin embargo, se desconoce la fecha exacta en que empezaron a celebrarse. Con todo, no es exagerado remontarlas a la primera mitad del S.XVI, allá por

los años 20 o 30 (Historia de Granada. La época contemporánea. p.33). La font dels autors anteriors és l'obra de Garrido Atienza, Antiguallas granadinas.

5. Carlos Moya, creu que justament en aquest punt "se alcanza la plena reconciliación entre la práctica y la ética cotidiana con el Nuevo Orden definido por la nueva legalidad: a la vez que la familia se eleva a principio fundamental del Régimen, las exigencias familiares se convierten en legitimación absoluta de todo comportamiento". A mes, segueix afirmant "sobre la reducción familista del mundo social se monta la reconciliación real de los dominantes con los dominados, de los valores tradicionales que legitiman el particularismo aristocraticofinanciero (...) con las urgencias absolutas planteadas a escala popular por la miseria de la época. Para el dominante paternalismo tradicional resultaba inmediatamente comprensible y altamente funcional el feroz familismo en que se articula colectivamente la estrategia popular de supervivencia". p.162 "La reconstrucción y restauración del orden familiar tradicional es quizás la intencionalidad objetiva más radical de toda la política autárquica. Y así, y sobre el supuesto de la miseria de la postguerra, el orden autárquico, no podía ser sino el florecimiento del particularismo, más allá de toda pretensión formal de una racionalización totalitaria del mercado nacional". Carlos Moya, El poder económico en España, p.170-171

6. Carmen Martín Gaité. Usos amorosos de la postguerra española. p.13. Assaig molt interessant i suggerent tot i que tracta exclusivament les relacions amoroses dins de la burgesia.

7.El fenomen de no casar-se legalment i anar a viure junts l'home i la dona que així ho decidien -que els antropòlegs han batejat amb el nom d'"endur-se la núvia", era característic no solament d'Andalusia sinó també d'altres parts de la península, com ara Múrcia, tal com ha estudiat Joan Frigolé. Granada, ens diu l'investigador, era una de les províncies que més practicava aquesta classe de matrimoni, i encara ara hi va detectar un 28,4% d'aquestes formes. Joan Frigolé Reixach Llevarse la novia: Matrimonios consuetudinarios en Murcia y Andalucía.

8.Tot i la generalització que aquestes paraules semblen demostrar i l'estudi citat d'en Frigolé, Aron Cohen no sembla detectar aquesta modalitat de matrimoni en el marquesat de Zenete (Granada). Aquest historiador tracta de l'elevat nombre de naixements il·legítims que durant el període que estudia (1870-1925) es produeixen en el marquesat, però parla de mares soles no de parelles que cohabitaven sense vincles legals. Les característiques diferencials del marquesat, al ser terra de mines, possibilita que no es doni el fenomen en qüestió, i sí en canvi un alt percentatge de mares solteres? O l'hi ha passat desapercebut el fenomen a Aron Cohen?. Aron Cohen, El marquesado del Zenete, tierras de minas: Transición al capitalismo y dinámica demográfica (1870-1925).

9.Malgrat que la història de les relacions entre l'Estat i l'Església no sempre coincideixin i per contra siguin unes relacions molt complexes i a voltes antagòniques.

10.Vegeu, Verena Stolcke, La Sagrada Trinidad: la familia, el ejército y la iglesia.

11."la brutal depuración del cuerpo de maestros y profesores que articuló el ministerio de Sainz Rodríguez, y aun antes de que éste existiera, desde finales de 1936, funcionaba en Burgos una comisión integrada entre otros por Pemán, Toledo y Robles, Suñer, Puigdollers, etc, que eran los que iban a establecer

los contenidos educativos acordes con el nuevo estado de cosas (...) La práctica totalidad de los maestros nacionales formaron parte del SEM, es decir, de Falange". Ricardo L.Chueca, dins d'España bajo el Franquismo, p.75-76. En Solé i Sabaté tracta el tema de les depuracions dels professionals i com els funcionaris foren uns dels col·lectius més castigats. Citant a J.García Abad i C. Arredonod, Purga de funcionarios, "Historia Internacional", 6 i 7, Madrid, setembre de 1975, escriu "Los más afectados por esta limpieza fueron los maestros, a los cuales -sin apenas excepciones- se les tragó el mochuelo de la responsabilidad de todos los males de España"(p.6). Solé i Sabaté adjunta com annex un formulari que calia contestar per seguir o accedir al cos de mestres després de la guerra. En ell queden completament explícits els trets de la depuració. Josep M. Solé i Sabaté, La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953. p.p.250 a 254

12.Vegeu G.Rudé que segueix a A. Gramsci, Revuelta popular y conciencia de clase. p.28

13. Sobre aquesta qüestió jo no tinc informació directa de cap home. Segons J.Frigolé, és "el hombre quien toma formalmente la iniciativa en todos los relatos", encara que admet que això no significa "que la mujer no pueda haber participado activamente en la gestación y en la toma de tal decisión". Francament és totalment ridícul suposar una altra cosa. J.Frigolé, obra citada, p.37

14. Martha Moia fa una crítica a l'androcentrisme dels antropòlegs replicant les teories, segons les quals, la dona ha estat des de sempre objecte d'intercanvi entre grups d'homes. Especialment en el capítol núm.11 de la pàg.87 a 104. La crítica de l'antropòloga és enfocada en la línia de considerar la dona com agent i protagonista (p.16). Martha, Moia El no de las niñas,

15."Dès l'origine, le mariage a eu pour fonction de créer des liens de parenté entre les hommes pour cimenter la société humaine (...) Si l'Église interdisait les mariages entre chrétiens et infidèles, c'était pour préserver la personnalité et l'homogénéité de la société chrétienne. Si elle prohibait l'incest, c'était pour renforcer sa cohésion en multipliant les liens de parenté entre les cherétiens". Jean-Louis Flandrin, Les amours paysannes (XVI e -XIX siècles).p.27-28

16.La qual cosa permet a Engels afirmar que la família monogàmica "se funda en el predominio del hombre; su fin expreso es el de procrear hijos cuya paternidad sea indiscutible; y esta paternidad indiscutible se exige porque los hijos, en calidad de herederos, han de entrar un día en posesión de los bienes de su padre". F. Engels, El origen de la familia la propiedad privada y el Estado.p.59

17."Le capital de prestige de la famille, son ancienneté, sa renommée, comptent autant et peut-être plus encore dans une société pauvre. Dans un système économique où l'enrichissement n'est pas possible, le maintien du rang peut représenter le but ultime de stratégies matrimoniales familiales: le fils et la fille s'y plient d'autant plus volontiers qu'en dehors de la famille, il n'y a pas de statut social". Martine Segalen, Sociologie de la famille.

18.F.Engels. Obra citada, p.69

19.Engels (p.69) afirma que entre el proletariat l'elecció és quasi il·limitada, Frigolé (p.19) admet aquest punt de vista, sense arribar a la idealització d'Engels, i Flandrin (p.97) parla de la "liberté que les enfants de paysans modestes avaient de se marier selon leur coeur, tandis que les fils

des riches devaient se plier aux volontés de leurs parents". A.Prost cau en el mateix error, segons ell, quan no existeix patrimoni no hi han tampoc estratègies matrimonials, i per tant els obrers són lliures d'escollir (p.79).

20. Miguel de Unamuno en una novel·la publicada el 1897, Paz en la guerra fa una síntesi del que era aquesta mena de literatura: "hacía una temporada que le había dado a Ignacio con ardor por comprar en la plaza del mercado al ciego que los vendía, aquellos pliegos de lectura, que sujetos con cañitas a unas cuerdas, se ofrecían al curioso; pliegos sueltos de cordel. Era la afición de moda entre los chicos, que le compraban y se los trocaban. Aquellos pliegos encerraban la flor de la fantasía popular y de la historia; había de historia sagrada, de cuentos orientales, de epopeyas medievales del ciclo carolingio, de libros de caballerías, de las más celebradas ficciones de la literatura europea, de la crema de la leyenda patria, de hazañas de bandidos, y de la guerra civil de los siete años. Eran el sedimento poético de los siglos, que después de haber nutrido los cantos y relatos que han consolado de la vida a tantas generaciones, rodando de boca en oído y de oído en la boca, contados al amor de la lumbre, viven, por misterio de los ciegos callejeros, en la fantasía, siempre verde, del pueblo". Citat per Julio Caro Baroja, Ensayo sobre la literatura de cordel. p.19

21. Caro Baroja, id, p.56

22. Segons Mercedes Díaz "la tradición oral peninsular y americana cuenta con numerosas publicaciones. La más importante es la emprendida por el Seminario Menéndez Pidal El Romancero tradicional, que se propone reunir todos los romances recogidos hasta hoy (...). Predominan, los romances de tema novelesco y el corpus se ha reducido, en lo que se refiere a títulos, en relación al Romancero viejo (El corpus principal del Romancero viejo se halla en las publicaciones del S.XVI). Hay dos clases de fuentes: los pliegos sueltos (ediciones populares) y los romanceros y los cancioneros editados para la minoría pudiente (p.14)". Assenyala l'autora que dins de la tradició oral moderna no s'han d'oblidar els romanços nous. "Son señal de que la actividad no se ha limitado a la refundición o recreación de los romances heredados de la Edad Media o aún de aquellos nacidos posteriormente, sino que ha seguido, con menor rigor, es cierto, hasta hoy (p.20)". El Romancero viejo. Edición de Mercedes Díaz Roig

23. Caro Baroja, obra citada, p.20. Sembla, doncs, que la vigència d'alguns costums populars va ser més llarga a Andalusia que no pas a Castella. En una cronologia feta per aquest mateix autor afirma que "de 1868 a 1898 marcamos una etapa distinta, dentro de la creación costumbrista después, de 1910 a 1920, sobreviene el triunfo del cuplé pseudo parisino, no poco pretencioso, y de 1920 a 1936 una verdadera decadencia, que termina con los géneros locales, salvo acaso con algo de lo andaluz. Es evidente que los grandes poetas andaluces de la llamada generación de 1927, Rafael Alberti y Federico García Lorca, conocían muy bien la poesía popular o popularizada de su tierra". pp.29 a 30

24. Mercedes Díaz. Obra citada. p.33

25. Caro Baroja. obra citada. p.199. Quan l'any 1985 vam visitar Pedro Martínez ens vam sorprendre quan la mare de la família Vílchez -que aleshores tenia més de 80 anys- ens va recitar de memòria un llarg romanç religiós que curiosament sostenia un punt de vista que podríem anomenar feminista. Penso que amb tota probabilitat es tractava d'un romanç antic (i per tant no entraria en el cançoner vulgar), lamentablement les tècniques de gravació ens van jugar una mala passada no quedant enregistrat del tot aquest recital que sospito era d'un

valor no igualable. Vegeu annex núm.2)

26. Caro Baroja. obra citada. p.299

27. Isidoro Moreno Navarro, Primer descubrimiento consciente de la indentidad andaluza (1868-1905), dins Historia de Andalucía.p.247

28. Burgesia agrària que abans de 1873 havia estat liberal i en el terreny econòmic fins i tot havia adoptat posicions lliurecanvistes i en política el federalisme, però que més endavant rebutjà aquesta política i s'alienà en un sol bloc monolític amb els altres sectors burgesos andalusos que sempre havien estat defensors del proteccionisme i de la seva aferrissada defensa d'un fort centralisme polític.

29. S'ha de reconèixer, no obstant, una tendència en la "gran literatura", com observa M. Bernal, ja a mitjans del segle XIX, a veure "la realitat andalusa amb objectivitat i desacreditant la imatge pintoresca d'Andalusia". Amb tot és una literatura que encara planteja aspectes parcials i que manca d'una "anàlisi dels problemes de fons i una presa de consciència i posició davant d'aquests". Manuel Bernal Rodríguez, La Andalucía conocida por los españoles, dins Historia....p.222 i ss. Entre el corrent literari crític aquest autor fa esment, entre molts d'altres: Francisco Macarro autor de Los mártires del Arahal (primera parte), drama històric en un acto y en verso; els treballs de Juan Valera, l'obra de José Nogales, Mariquita León, i la de José Joaquín Domínguez, Nieve y cieno la novel·la d' Isaac de J. Lasso de la Vega. Assenyala també els treballs de Clarín, Azorín i Blasco Ibáñez.

30. Antonio M. Calero, Movimiento obrero y sindicalismo, dins Historia....p.107. Per la seva part Antonio Rosado, ens conta l'empresonament per intrusió professional, cap l'any 1920 i escaig, d'homes que feien tasques de magisteri, anant pels camps donant lliçons als fills dels camperols. Tierra y libertad. p.42

31. Allen Josephus i Juan Caballero editors de García Lorca Poemas de Cante Jondo i Romancero Gitano. p.19

32. Cuenca Toribio, Notas para el análisis de la cultura intelectual andaluza del S.XX, Revista de estudios Regionales, Extraordinario vol II, 1980.pp.100-141. Citat per Manuela A. de Paz, Densidad cultural en Andalucía dins Revista de Estudios Andaluces, núm.6, 1986.p.28

33. Marginació cultural que es tradueix en una població que té un nivell d'instrucció molt baix, amb un dèficit d'infraestructura cultural molt desconnectada i poc coordinada, amb poca atenció al patrimoni artístic i arqueològic, arxius i museus i poca participació dels andalusos en les activitats culturals. Manuela A. de Paz, íd. p.41-42

34. Juan José Ruiz Rico, El papel político de la Iglesia Católica en la España de Franco. p.17 a la 20. Segons aquest historiador són quatre els conflictes històrics pendents que es concretitzaren i es donaren durant la guerra, els debats entre: monarquia-republicanisme; clericalisme-anticlericalisme; centralisme-regionalisme i les classes propietàries-proletariat.

35. Segons l'esmentat historiador entre 1938 i 1939 es donaren les següents disposicions: "Ley derogatoria del matrimonio civil (12-3-38). Decreto de restablecimiento de la Compañía de Jesús (3-5-38). Orden concerniente a la anulación de inscripción en el Registro Civil (22-9-38). Ley derogatoria de la secularización de cementerios (10-12-38). Ley derogatoria de la de Confesiones

y Congregaciones religiosas (2-11-39). Decreto de exención de contribución territorial a la Iglesia (2-3-39). Orden sobre nulidad de inscripción en el Registro Civil (8-3-39). Orden ofreciendo normas para la aplicación de la Ley de 2-3-39 sobre exención de contribución territorial (11-3-39). id.72 i 73

36. Carmen Hernández Fernández. Entrevista realitzada el 17-7-84

37. José Ramón Montero; Los católicos y el nuevo Estado, dins España bajo el franquismo. p.104-105

38. De fet la Luisa té una mala opinió dels capellans en general. Qualifica a Don Serafín de "pájaro", però continua: "Ara" que "pa" pájaro él que hay ahora!; Don Manuel, este sí que es un pájaro de esos! Ese dicen que no quiere "na" más que dinero. Dinero sí, "pa" hacer la torre de la iglesia. Dinero y la torre no se acaba de hacer, pero él se ha hecho una casa allí al "lao" de la iglesia que parece un chalet. Yo hará tres años estuve. Estaba la casa hecha, con su jardín por delante y "to", primor de los primores. ¡Y no tiene dinero para acabar la torre!... ¡Mira que es un cura malo, malo, malo! Mira que Don Serafín era el tío un burrera, pero ese tío tiene en la cabeza, muy malo. ¡No quiere más que dinero ese tío! Será para su sobrina. Tres o cuatro sobrinas dice que tiene. ¡Tres o cuatro mujeres tendrá! ¡Claro!. ¡Pues "pa" mantener a "toas" necesita el tío el dinero! En el verano le pidió dinero a mi marido. ¡Yo dinero!, dijo. ¡Yo voy a dar dinero! ¡Ni pensarlo! Quien quiera dinero que lo trabaje, el que gana. A nosotros no nos ha "mandao" una carta ni "na". ¡Dinero!, ¿dinero del, de los que me llevé yo de aquí? Dinero de aquí, que estuve yo ¡muriéndome de hambre!".

Don Manuel el sacerdot, com explica la Luisa, té organitzada una recollida anual entre les famílies emigrades de Pedro Martínez i manté una correspondència-propaganda amb les informacions dels pressupostos, els diners recollits i la situació de l'obra de la torre de la nova església. Vegeu Annex núm.3

39. Tal vegada la paradoxa ajudi a fer més entenedor un fet social tan complex. La microhistòria procuraria una il·luminació -en el sentit de Walter Benjamin, segons Antoni Estradé, de la macrohistòria, amb un intent de superar la mateixa dicotomia. Antoni Estradé en un suggerent article -malgrat ser l'avenç de les seves investigacions i qualificat d'esborrany provisional- fa un repàs d'un conjunt de teories sociològiques mostrant la força explicativa associada a la paradoxa. Entén, amb Chersteston, per paradoxa, la veritat inherent a una contradicció. Segons l'autor el mètode paradoxal pot superar l'escissió entre micro i macrosociologia, tal i com ho demostra la sociologia de Simmel, Veblen o Weber, o la teoria de l'escola de Frankfurt. A.Estradé creu, també, que l'ús de les paradoxes pot contribuir als esforços per salvar la dicotomia racionalisme/irracionalisme, per l'èmfasi que posa en les conseqüències no intencionades de l'acció social i en la voluntat de comprendre'n el sentit. Per últim reflexiona sobre la possibilitat de que les paradoxes ajudin a superar les versions massa radicals de distinció entre sentit comú i ciència. Antoni Estradé, Apunts per a una epistemologia paradoxal en Sociologia, a Papers Revista de Sociologia núm.26, Barcelona 1986

40. Entrevista realitzada els dies 23 i 24 de juny de 1984

41. Són quasi les mateixes paraules que les que pronuncia el capellà de Mijas, Vicente Lombardo "en el respeto por la religión, Mijas era en mis tiempos (1957-1960) un pueblo andaluz clásico. Todo giraba alrededor de las costumbres

religiosas, fiesta, folklore y tradición. Podría resumir el año siguiendo el calendario religioso...Gente que normalmente no iba dos domingos a la iglesia, aparecían entonces. Las procesiones de Semana Santa eran muy sencillas, muy toscas, podríamos decir, pero también muy auténticas". Ronald Fraser, Mijas..p.108-114

42.Els testimonis que proporciona Lourdes Méndez sobre uns pobles de Lugo, també col·loquen la figura del sacerdot a una escala completament humana. L.Méndez, "Cousas de mulleres". Campesinas, poder y vida cotidiana (Lugo 1940-1980).p.67

43. Vegeu nota 40 sobre la força explicativa de la paradoxa.

44.Els objectius del Instituto eren "resolver el eterno problema del reparto de la tierra". Amb el mateix fi van ser aprovades ,la llei de 1946 sobre expropiacions per motius d'interès local, la llei de 1949 sobre colonització i distribució de la propietat dels latifundis, la llei de 1953 sobre parcel·les manifestament susceptibles de millora i per últim la llei de 1954 sobre accés a la propietat.

45. Segons J.Antonio Biescas i M.Tuñón de Lara, en el període 1939-1952 es van instal·lar pel INC 27.498 colons, que representaven el 0,56% de la població agrària de 1950, xifra que posa de manifest que aquesta política no va tenir gaire incidència econòmica. obra citada.p.31

46.F.J.Monclús i J.L.Oyón, De la colonización interior a la colonización integral (1900-1936). Génesis y destino de una reforma agraria técnica, dins Ramon Garrabou i altres, Historia agraria de la España contemporánea. núm.3.p.379-380

47. J.Martínez Alier, obra citada p.p.53 i s.s

48. Segons el Diccionrio de Madoz, la producció més important de Pedro Martínez era la "cebada, que es la más abundante; trigo, centeno y escaña; ganado lanar y cabrío; caza de conejos y perdices".p.744-745. Volum 12

49. Malgrat l'admiració que sembla demostrar Pedro Líndez i l'ús propagandístic per part de l'administració franquista d'aquestes reformes, com bé diuen J.Biescas i M.Tuñón de Lara, no són una reforma agrària sinó unes reformes tècniques encaminades a augmentar la producció agrícola, les xifres demostren la poca incidència que van tenir. Vegeu nota 46.

50.Diferent que la de les famílies burgeses que sempre han disposat d'uns espais majors amb delimitació de la vida privada de cada individu, de tal manera que A.Prost afirma al respecte que tenir una vida privada és un privilegi de classe. A.Prost, Histoire de la vie privée , dirigida per P.Aries i G.Duby.p.19

51. Gérard Vincent, L'embaras du choix, íd. p.9

52.Antoine Prost, obra citada p.115

53. id.72

54.Ídem. p.73

55. Ídem. p.28

56.A la majoria dels pobles existeix una distribució de l'espai en consonància amb la situació econòmica-social. De manera que la gent rica viu a la part alta del poble i la més pobre a la part de baix. Així la Manuela González ens deia "en el pueblo, las mozuelas de lo alto del pueblo no se juntaban con nosotras las del hondo. ¡vaya!".

57.A. Prost. obra citada, p.62

58. Dolors Comas, El cicle de vida familiar: condició social i imatges culturals sobre les dones, dins Més enllà del silenci.p.272

59. C. Delphy , Modo de producción y Feminismo Materialista, dins Mujeres: Ciencia y práctica política, p.20

60. Ídem.21

61. I en aquest cas estricta la seva proposta em sembla molt més acceptable.

62. Ídem.p.22

63. Ídem.p.40

64. "El treball no es fa per motivacions individuals, ni per assolir una independència econòmica, sinó per millorar la posició i la qualitat de vida de la família. És un treball considerat complementari, percebut com un ajut per l'economia familiar i, com a tal ajut, es considera que pot intensificar-se o interrompre's segons les conveniències del col·lectiu familiar". Susana Narotzky. El trabajo de la mujer: metáfora para una explotación. Citat per D.Comas. Idem.p.275

65.A.Prost, obra citada.p.40. L. Méndez, obra citada.p.210

66.D.Comas , fa notar com "en casos de viduïtat no es considera imprescindible un segon casament per a una dona, ja que ella pot treballar i, per tant, anar-se defensant. Es considera lògic, en canvi, que un home vidu es torni a casar, sobretot si té fills petits, ja que la seva llar queda desassistida. En cas de no fer-ho, són les filles o les germanes que assumeixen les tasques de la dona absent". Dolors Comas, obra citada. p.275. Pel que fa a aquest treball de totes les vídues que ens han donat el seu testimoni solament es va tornar a maridar la Maria Jesús, però va fer-ho deu anys després d'enviudar. Al contrari, tots els vidus es van tornar a casar, menys el jove de la Manuela. Tal vegada perquè no necessitava cap altra dona car la Manuela realitza aquell paper de dona ordenadora de la vida dels altres i té cura de la seva llar.

67. "... la bona marxa dels assumptes interns requeria que el marit lliurés a l'esposa el jornal sencer, i fins i tot que aquell justificués davant d'ella les seves despeses més mínimes. El pare configurava d'aquesta manera la unitària economia domèstica, dirigida "intramuros" per la mare, tot i que, de cara l'exterior pogués semblar que les coses passaven de forma molt diferent ".Ídem. p. 149

68. Vegeu Las mujeres de Pedro Martínez durante la Guerra Civil. Jornadas sobre la Mujer en la Guerra Civil. Salamanca, 1989. Segons L.Méndez, aquesta és

també la situació de la dona gallega "...se les exige que sean ante todo limpias y trabajadoras, y cuando critican a una vecina, los juicios de valor negativos serán los de perezosa y sucia (...)Una mujer debe ser limpia, y esta limpieza reviste un carácter material, tangible, pero también juega un papel en lo imaginario: la mujer limpia, la buena madre, la mujer reconocida como miembro que hace honor al grupo, la mujer idealizada. Es ella quien será la mujer." .Obra citada. p.172

69. Queda clar que tot aquest apartat tracta de les famílies treballadores. Seria interessant comprovar, tal com sospito, com a mesura que la posició econòmica de la família augmenta, la dona perd autonomia econòmica i el seu paper d'administradora de l'economia familiar.

70. A. Sabaté, estudia el procés en què es buida de contingut el paper de les dones al perdre una part de les seves funcions, a l'avançar la industrialització del país; i afirma que en el medi rural, la mobilitat de les dones era completa. "Movilidad espacial, migraciones y desplazamientos". IV. Jornadas Interdisciplinarias..

71. L. Méndez, estableix tres tipus de llocs: els femenins, els masculins i els mixtos, els primers sempre són llocs de treball (el riu, la font...), els segons poden ser de treball o oci, i els tercers són neutres (camins..). "Cousas de mulleres" Campesinas, poder y vida cotidiana (Lugo 1940-1980), p.174 i 175

72. Obra citada. p.12

73. íd. pp.156 i s.s

CAPÍTOL 7
MEMÒRIA D'IMMIGRACIÓ
A partir de 1950.

"...y me vine porqué allí había gente muy mala, habían muchos
fascistas muy malos..."

(J. Ramón García)

"...pos nos vinimos pasando hambruna. ¡Y ya está!..."

(Rosa Sánchez)

1. CONTEXT TEÒRIC DE LES MIGRACIONS

Les migracions són un dels fenòmens econòmics i socials més rellevants de la història contemporània d'Espanya ¹, així com de Catalunya. No són uns fets merament conjunturals, sinó que, com manifesten J.Cardelús i A.Pascual, troben la seva raó de ser en un dels pressupòsits bàsics del desenvolupament del capitalisme: el caràcter de mercaderia que adquireix la força de treball i la mobilització espacial a que es veu sotmesa ².

Com sostenen els autors citats, cada sistema econòmic ocasiona uns desplaçaments de població específics. Per tant, per entendre el fenomen migratori objecte d'aquest estudi, és necessària una suficient caracterització del sistema en el marc del qual es pretén analitzar el fenomen. Els aspectes més rellevants del sistema capitalista que incideixen directament i indirecta sobre la mobilitat de la població fan referència a l'aspecte central del desenvolupament econòmic, el desenvolupament de les relacions socials de producció. De tal manera que es fa necessari exposar la relació social fonamental del sistema -o sigui del capital-, i la tendència bàsica del desenvolupament, el procés d'assalarització. L'especificitat dels moviments migratoris en el sistema capitalista ve determinada en última instància per aquesta relació. Sobretot els desplaçaments més importants, la mobilitat de la mà d'obra, venen derivats del caràcter mercantil de la força de treball i de la valoració del capital com a finalitat última de tota activitat econòmica.

L'evolució de les estructures productives, la polarització del capital i la seva progressiva internacionalització estan en la base de la mobilitat de la força de treball. Les relacions socials de producció tenen també la seva manifestació a nivell de l'espai econòmic, donant lloc a altres fenòmens com el desenvolupament desigual. La consideració d'aquests fenòmens i dels mecanismes que els originen permeten presentar els moviments migratoris com a una realitat social relacionada amb la polarització espacial de les activitats econòmiques, en funció dels interessos del capital.

Una de les característiques del sistema capitalista consisteix

en què els i les treballadores no tenen altre mitjà de subsistència i reproducció que la venda de les seves capacitats de treballar, d'aquesta manera la força de treball es converteix en un objecte d'intercanvi, en una mercaderia el preu de la qual és el salari. Talment, que el treball es converteix en una prestació parcial de la totalitat personal que és la persona treballadora, de manera que aquesta passa a ser també una mercaderia, un objecte de compra-venda i d'intercanvi.

Com que la força de treball està incorporada en el propi treballador o treballadora assalariada, és la pròpia persona la que s'ha de desplaçar allà on pugui ser adquirida.

Tanmateix aquesta explicació exclusivament econòmica de les migracions sofreix una evident matisació quan es realitza una aproximació microhistòrica, com la que presento en aquesta recerca. Al recuperar l'experiència viscuda per les persones protagonistes dels processos migratoris es comprèn millor el fenomen amb tota la seva complexitat, i, sense oblidar les causes econòmiques que el fan possible, es revelen, com també molt importants, les causes psicològiques i o socials que permeten veure a les persones com sers capaços de formular estratègies de supervivència i readaptació en contextos de canvis macroestructurals ³.

El cert és que en el capitalisme les migracions tendeixen a ser desplaçaments d'assalariades i assalariats, mobilitat permanent de treballadores i treballadors probablement sense precedents quant a la seva importància en qualsevol altre sistema econòmic. De vegades són les pròpies migracions les que aconseguen l'assalariament dels migrants, i a la vegada, a mesura que creix proporcionalment la població assalariada, augmenten els moviments migratoris.

La gent que necessita obtenir bens per a viure, i per tant, treballar, es desplaça a les zones on existeix una possibilitat més o menys real d'ocupació. Una explicació suficient del fet migratori podria partir d'aquesta situació de fet i donar compte de la lògica de la localització, del per què en unes zones existeix una demanda de mà d'obra que atreu la migració i, en altres, en canvi, dominen unes condicions d'expulsió. A.Pascual

i J.Cardelús, assenyalen, al respecte, les limitacions de la majoria dels estudis sobre les migracions, perquè no fan prou referència al sistema econòmic en què es desenvolupa el fenomen, com si la localització pogués estudiar-se al marge dels mecanismes de funcionament propis dels modes de producció dominants, o, dit d'altra manera, al marge de les característiques de les classes socials que realitzen la gestió de l'economia. Efectivament, la possibilitat o la impossibilitat de realitzar un treball remunerat, però també l'exigència de satisfer un determinat grau de necessitats socials (educació, assistència sanitària, habitatges, relació i comunicació personal, etc), estan íntimament relacionades amb les migracions. Però al mateix temps s'ha de posar de manifest que la distribució espacial de les activitats productives i de les activitats reproductives de la força de treball s'expliquen, també, pels objectius de les classes dominants.

És una opinió estesa que l'evolució del procés de treball resulta de l'anomenat procés d'industrialització i no de la forma que pren aquest procés en cada sistema econòmic. La industrialització, sota diferents sistemes d'organització de la societat, no ha d'adoptar necessàriament la forma que nosaltres coneixem o sofrim ⁴. Les característiques de la industrialització sota aquest sistema, deriven en primer lloc de l'obtenció del màxim benefici, on la propietat individual dels mitjans de producció (el capital social pot estar dividit entre diversos possessors), origina, a més d'un conflicte fonamental entre les dues classes que caracteritzen el sistema - treballadors i propietaris dels mitjans de producció-, una competència entre els propis capitalistes.

De tot això es desprèn la necessitat d'incrementar la dimensió de les unitats productives i la consegüent desaparició de les petites empreses, en un procés no lineal ni uniforme, sinó que està acompanyat de moviments contraris, derivats de la resistència a la desaparició, o fins i tot, d'interessos oposats. L'augment de la mida de les empreses -i del nombre d'obrers i obreres que es necessiten per el seu funcionament- implica un desplaçament geogràfic de persones assalariades,

donat que en general, no es pot atendre la demanda de treballadors i treballadores amb el sol creixement vegetatiu de la població del lloc on es situa l'empresa ⁵.

Per tant, la tendència és la disminució relativa del nombre d'empreses, resultat d'un moviment contradictori -desaparició i creació d'empreses- i que té repercussions importants en els moviments migratoris.

El procés d'assalariament és l'efecte de l'evolució dinàmica del capital en un dels extrems de la relació: la mobilitat dels assalariats i assalariades, així com la dels treballadors autòctons i petits propietaris, són les migracions més importants que acompanyen el procés. L'altre extrem de la relació evidentment també evoluciona, en el procés de polarització. Polarització que també produirà moviments migratoris. Polarització del capital entès com el procés de creixent apropiació real de sectors cada vegada més amples del mateix per un nombre cada vegada més reduït de persones, i que, en ocasions, acompanya el procés de concentració de la producció en grans ciutats productives. No existeix, però, entre aquestes dues tendències una relació causa efecte, sinó, que ambdues s'afavoreixen i s'estimulen mútuament. El propi funcionament d'aquestes empreses contribueix, a la vegada, a incrementar la polarització del capital.

El criteri que regeix la gestió de les unitats econòmiques, això és, la màxima rendibilitat, presideix també la utilització dels beneficis obtinguts en aquestes unitats. D'aquesta manera és una pràctica bastant usual la recerca d'un ús més rendible de l'excedent a una altra zona d'on s'ha produït el procés productiu i fins i tot en altres activitats.

2. LES MIGRACIONS INTERIORS A ESPANYA

Al llarg d'aquest segle en l'evolució de les migracions a Espanya sobresurten dos fenòmens: la permanent expulsió a l'estranger de població espanyola, i l'increment constant de les migracions interiors. Ambdós fenòmens estan estretament lligats

al procés de desenvolupament capitalista de l'Estat Espanyol.

Amb la derrota republicana de l'any 1939, l'Estat que en sorgí no va actuar com a compensador del desenvolupament desigual, sinó que el va accentuar donada la seva política, que hem vist en les pàgines precedents, estava fortament marcada per un determinat caràcter de classe.

A partir de la dècada dels cinquanta es produeix un creixement de la indústria i dels serveis que implica fortes inversions de capital en aquests sectors i que provoca noves i creixents necessitats de mà d'obra. Alhora es produeix un deteriorament en els termes d'intercanvi agricultura-indústria quan a l'agricultura s'estaven desenvolupant les relacions de producció capitalista, amb el resultat tècnic de la mecanització i concentració de la terra, juntament amb l'abandonament de la terra quan l'explotació no resultava prou rendible. En el mateix període es van donar, simultàniament, unes entrades importants de capital exterior que, juntament amb capital autòcton, van contribuir, sumat a tot l'anteriorment descrit, els esmentats desplaçaments de població.

Capital que molt sovint, com deia a les línies anteriors, procedeix d'altres zones no industrials i fins i tot d'altres activitats. És ben conegut, per exemple, com els beneficis obtinguts en l'explotació agrícola ⁶ dominada per la propietat terratinent, han estat sovint canalitzats cap a l'activitat financera, i la majoria de les vegades transferits cap al centre d'assentament del poder polític -econòmic de l'Estat. Degut a aquest fenomen es produeix la simbiosi entre latifundistes i capital financer que ha caracteritzat el desenvolupament del capitalisme espanyol, o la manca o poca industrialització de regions on ha predominat la propietat terratinent: aquest és el cas d'Andalusia.

Per una altra banda, el proteccionisme que ha gaudit la indústria interior ha permès que durant molts anys els empresaris no hagin necessitat la modernització de les seves indústries per fer-les competitives en el mercat mundial, i han pogut d'aquesta manera dirigir els beneficis cap a operacions moltes vegades especulatives, de caràcter mobiliari o

immobiliari, segons les possibilitats de cada moment. Aquesta desviació de capitals cap a altres zones, seguint els criteris de la major rendibilitat, ha ocasionat que mantes vegades la població autòctona tingué dificultats de trobar feina. Per tant, la dinàmica de les migracions no està relacionada solament amb la capacitat productiva d'un moment donat, sinó sobretot amb les possibilitats de control sobre la utilització de l'excedent econòmic.

Les institucions financeres, a més d'absorbir part dels beneficis obtinguts en altres activitats, han constituït i constitueixen l'instrument més eficaç quant a la canalització del capital, dirigint els fons procedents de les empreses i dels particulars cap als centres d'inversió més rendibles. Per exemple, les Caixes d'Estalvis, tot i que nasqueren com a institucions de caràcter benèfic (i que encara actualment realitzen una sèrie d'activitats culturals socials i assistencials en favor de la societat), s'han de veure des d'un punt de vista econòmic, com a intermediàries financeres que actuen dins de l'economia nacional captant estalvis i recursos financers i canalitzant-los posteriorment cap el crèdit i les inversions. En aquest sentit les Caixes d'Estalvi andaluses han estat un bon instrument de transferència de recursos a altres zones del país. "La necessitat de realitzar adquisicions de valors (públics i privats) per cobrir el coeficient de "fons públics" condueix a les Caixes andaluses a efectuar inversions que impliquen una possible transferència de recursos financers a altres regions del país. Tres són les vies a través de les quals això es pot produir. La primera és la que implica l'adquisició de valors i efectes públics que suposa transferir a l'Administració Central (títols de deute) i al Crèdit Oficial (cèdules per a inversions) uns recursos que, si bé poden retornar a Andalusia a través de la despesa pública o dels crèdits de la Banca Oficial, en principi surten d'Andalusia".

La segona via està representada per les adquisicions de títols de l'INI i de les seves empreses. "En el cas de la zona oriental d'Andalusia, les transferències de recursos cap a altres zones són evidents donat que les inversions de l'INI en aquesta zona

són molt baixes (un 0,82% del total d'inversions de l'INI en el país), s'estima que el drenatge de recursos és de prop de 3.000 milions de pessetes".

L'últim canal a través del qual les Caixes transfereixen estalvis d'Andalusia a altres regions és el de les inversions que fan en valors privats. Aquest canal s'iniciarà a partir de 1964 quan s'institueixen els títols qualificats de renda fixa emesos per empreses la seu de les quals està establerta en zones que no són andaluses; així com tampoc solen tenir lloc a Andalusia les seves activitats principals. J.R. Cuadrado n'anomena quasi quaranta, una desena d'elles ubicades a Catalunya. Segons aquest autor es pot estimar que "les Caixes andaluses tenen col·locats en valors privats corresponents a empreses que operen fora d'Andalusia uns 23.000 milions de pts"⁷.

Com he dit anteriorment, és una teoria acceptada comunament que les migracions interiors són una exigència de la industrialització. En realitat el procés és més complex: el desenvolupament capitalista en els sectors de la indústria i dels serveis requereix un gran mercat de mà d'obra i, al mateix temps, provoca una sèrie de transformacions en el sector agrari, que es resolen amb l'emigració del camp. El fet que la possibilitat de manteniment i rendibilitat de les explotacions agrícoles vagi lligat a la seva dimensió, fa que molts petits propietaris entrin a formar part de l'emigració camperola. I això no fa més que agreujar la situació de les persones assalariades, el nombre de les quals queda reduït per la mecanització, i a qui no els queda altra sortida que el treball en la indústria. Tanmateix l'èxode rural no és l'únic factor que compona el volum de les migracions interiors, sinó que en la dècada dels seixanta, Espanya es troba en una situació típica d'una fase avançada del desenvolupament capitalista: la constitució d'un mercat assalariat, amb una mobilitat creixent per l'interior de l'Estat, perquè el treball assalariat, i les implicacions de mobilitat que comporta, són la condició comuna de la majoria de la població. La migració no és la sortida d'un lloc per anar en un altre, sinó que significa una mobilització

en tots els sentits, tot i que en alguns moments històrics uns apareguin com a dominants.

Pedro Martínez, situat a l'Andalusia oriental, és una mostra d'aquesta mobilitat en tots els sentits. Jornalers sense treball, surten del poble camí de les grans obres hidroelèctriques dels Pirineus. D'allà, al cap de més o menys temps es dirigeixen cap a Catalunya. Les persones que hem entrevistat per a aquesta recerca es dirigiren cap a Sabadell, i d'aquesta ciutat al barri de Torre-romeu. De Sabadell estant, algunes d'elles, reforcen la seva situació econòmica amb sortides, més o menys llargues, a l'estranger. I les persones que es queden a Pedro Martínez no s'escapen, en general, d'una emigració temporera, dirigida, sobretot a l'estiu, a les Balears en feines del ram de l'hostaleria, o a França en temps de la verema.

Com afirmen els autors d'un article sobre l'estructura econòmica d'Andalusia ⁸, i com he vingut sostenint, l'emigració juga en els sistemes capitalistes -encara que no solament en ells- un doble paper. Per una part, redueix l'atur originat en aquelles zones on el desequilibri població-recursos està molt accentuat, per l'altra, subministra mà d'obra barata, perquè al mancar-li especialització laboral està mal pagada i, sobretot, una mà d'obra poc conflictiva, donada la por al comiat que s'utilitza per frenar les possibilitats reivindicatives de la població obrera autòctona. A Andalusia, diuen els autors, l'existència de l'atur forçós és un dels trets socioeconòmics definidors. Atur que tant és estructural com estacional ⁹, i en aquest sentit Andalusia Oriental ha intervingut majoritàriament en el procés d'emigració.

3. QUANTIFICACIÓ, DIRECCIÓ I TEMPORALITZACIÓ DE LES MIGRACIONS

En aquest mecanisme d'expulsió i atracció de mà d'obra, Barcelona (juntament amb Madrid) ha produït , segons J.Nadal ¹⁰ , una atracció permanent de mà d'obra des de l'any 1940. Alhora Granada, junt amb 15 províncies més, ha produït, també

permanentment, expulsió. En extensió, segons el mateix autor, el fenomen migratori ha batut el rècord entre els anys 1946 i 1960; i en intensitat al llarg del decenni 1961-1970 ¹¹ .

Fins l'any 1960 només es poden conèixer les migracions internes a través dels saldos migratoris intercensals que dibuixen les regions d'emigració i les d'immigració, però que no mesuren amb exactitud quines són les direccions que segueixen les migracions de les primeres i quines són les àrees que absorbeixen les regions d'immigració. Carmen Carvajal ¹² assenyala com a font interessant, per a la dècada dels seixanta, el cens de 1970 que recull la província de residència deu anys abans, és a dir, el gener de 1960. Amb aquestes dades l'autora aplica un mètode d'anàlisi de la mobilitat espacial, realitzant una taula d'emigració-immigració interior de 1960 a 1970 que conté totes les províncies i regions espanyoles. A partir d'aquesta anàlisi demostra que Catalunya ha estat el focus més gran per a la població de l'Andalusia Oriental. Cas que es pot aplicar perfectament per a Granada, que llevat del focus aïllat de Madrid, dirigeix la seva emigració exclusivament cap el litoral mediterrani i sobretot cap a Barcelona ¹³.

Els treballs d'Alfonso G. Barbancho ¹⁴ proporcionen informació numèrica dels moviments humans a l'interior d' Espanya. Tracten bàsicament de la descripció quantitativa del fenomen, i es basen per a cada àrea de la població censada, en un any, i deu anys més tard, la diferència és l'increment real de població. Pel mateix temps i per la mateixa àrea es calcula l'increment natural o vegetatiu, com a diferència entre els naixements i les defuncions. La comparació d'ambdós increments dóna el saldo migratori, que expressa els emigrants nets si l'increment vegetatiu és major que el real, i els immigrants nets si passa el contrari ¹⁵. Barbancho fa servir la divisió comarcal, agafant els partits judicials segons consten en el Cens de Població de 1960, de les 50 províncies, i de 14 regions existents en l'organització administrativa.

Seguim el treball de Barbancho, Pedro Martínez, població emigrant, està situat a la comarca de Guadix, a la província de Granada i a la regió d'Andalusia Oriental (juntament amb Jaén,

Granada, Màlaga i Almeria). I Sabadell, població immigrant, a la província de Barcelona i a la regió que anomena "Noreste" (juntament amb Girona, Barcelona, Tarragona i Balears).

Segons l'estudi de Barbancho, les regions immigrants que ocupen els primers dos llocs són "Noreste" i Madrid, quant a l'emigració, Andalusia Oriental manté el llarg de la dècada dels 60 la postura de subministrar recursos humans a altres regions, en especial a la regió del "Noreste", "Levante" (Castelló, València, Alacant i Múrcia), Madrid i "Cantábrico" (Astúries i Santander). Elvira Castro ¹⁶, per la seva part, assenyala que la immigració granadina a Barcelona és particularment elevada els anys 1954 i 1955, notablement inferior els anys 1956 fins 1961 i, novament, molt alta el 1962, quan dels 15.125 emigrants granadins, 9.017 es dirigiren a Barcelona . Deixo per més endavant la concreció quantitativa de l'emigració de Pedro Martínez, que farà a partir d'un estudi de Carmen Ocaña.

A.Pascual i J.Cardelús, prenent com exemple l'any 1972, destaquen entre altres qüestions, que la majoria dels emigrants d'Andalusia segueixen el litoral valencià, quedant-s'hi una part, i que la resta es dirigeix cap a Catalunya, especialment cap a Barcelona. Els autors subratllen, també, el fet que en els estudis sobre migracions es considerin els desplaçaments de població entre zones que reben una atenció diferent quant a localització d'activitats econòmiques, i que aquestes interpretacions tinguin en compte solament els aspectes més aparents de la realitat, sense considerar massa les relacions socials en les zones en qüestió.

Així molts estudis sobre moviments migratoris referents a Catalunya tracten de forma quasi exclusiva de la immigració de la població d'altres zones de l'Estat Espanyol, i es considera que aquests desplaçaments són una conseqüència del major desenvolupament econòmic de Catalunya i a vegades, més o menys explícitament, es suggereix que aquesta situació de privilegi s'ha aconseguit a expenses de la pobresa de les zones emigrants. Com assenyalen els autors, aquesta interpretació s'ha de considerar parcial perquè es limita als aspectes més superficials de la realitat. De fet, i efectivament, la

immigració a Catalunya és un dels moviments de població més importants: en el període 1962-1974 ¹⁷ representa el 51,02% de tots els canvis de municipis efectuats des de, cap o per l'interior de Catalunya. No obstant aquesta importància evident de la immigració no ha de fer oblidar l'existència d'altres desplaçaments, no solament pel seu pes quantitatiu sinó perquè obliguen a pensar en una realitat molt més complexa. En efecte la mobilitat interna de Catalunya representa al llarg d'aquests mateixos anys el 39,8% de tots els desplaçaments que s'han realitzat cap, des o per l'interior de Catalunya, donant-se la circumstància que a partir de 1968, llevat de 1970 i 1971, la migració interior és superior a la immigració. Tot i que també s'ha de tenir present que un percentatge segurament elevat d'aquests desplaçaments el realitzen immigrants que encara no han completat el seu procés migratori. Així ho demostren alguns dels testimonis orals d'aquesta recerca.

L'agrupació provincial dels fluxos migratoris a Catalunya mostren una clara polarització. En el període 1962-1974 Barcelona concentra la major part dels desplaçaments: el 86,61% de la immigració, el 73,47% de l'emigració a la resta de l'Estat Espanyol i el 78,64% de l'emigració a l'estranger ¹⁸.

Tenint en compte aquests dos aspectes: mobilitat i polarització sembla evident que la consideració del fet migratori a Catalunya s'ha d'inserir en una anàlisi de conjunt dels moviments migratoris. Catalunya no és una zona que s'ha industrialitzat en detriment d'altres zones, la població de les quals, en conseqüència s'ha vist obligada a emigrar. Catalunya no és una entitat homogènia ni des del punt de vista social -el model de creixement i industrialització no respon als interessos de la majoria de la població (autòctona o immigrada)- ni des del punt de vista de l'espai econòmic.

El desenvolupament desigual que ha tingut lloc en l'Estat Espanyol, polaritzat en molt poques zones, entre les que s'ha d'incloure a Catalunya, o millor a certes àrees limitades de la mateixa ¹⁹, solament és imputable, al conjunt de fraccions de la burgesia -catalana o no catalana- i és el determinant del sentit i la magnitud dels moviments migratoris de població. No és el

desenvolupament i la industrialització de Catalunya, ni el subdesenvolupament d'Andalusia i d'altres regions, les que possibiliten la immigració a la primera zona i l'emigració en les segones zones. És la política d'acumulació del capital la que determina migracions en tots els sentits. És a dir, la mobilització permanent i general que té unes línies fortament marcades no pels interessos d'ents abstractes, com són els espais econòmics o espais polítics, sinó pels interessos dels grups socials que detecten el control del capital i, per tant, poden decidir sobre la seva localització.

Em permeto acabar aquesta part del treball amb una llarga cita del professor andalús Isidoro Moreno, perquè crec que es reforcen amb els testimoniatges d'aquesta investigació, i ahora reforcen el que jo estic expressant.

"..En realidad, el subdesarrollo andaluz (...) no ha sido debido, como afirman hoy los tecnócratas y muchos regionalistas de última hora, al aislamiento físico y la deficiencia de las comunicaciones, a la escasez de capital y de "espíritu empresarial", o al mantenimiento de instituciones arcaicas, sino al propio proceso de desarrollo capitalista en España (...) (que) la aboca al subdesarrollo para hacer posible el desarrollo capitalista a nivel de todo el estado. (...) Hay que tener sumo cuidado al tratar de aplicar a nuestra región modelos explicativos, como el modelo de dependencia, el de región colonizada o el de satélites -metrópolis. Estimo un gravísimo error considerar que la situación actual de Andalucía responde a alguno de los modelos teóricos citados. Andalucía no ha sido explotada desde fuera por una oligarquía no andaluza, sino desde dentro, por la propia gran burguesía andaluza, en beneficio directo de ésta. Gran burguesía de carácter agrario, consolidada en el segundo tercio del s.XIX, que ha venido basando su poder en el mantenimiento y multiplicación del sistema de latifundios que de ninguna manera han constituido una pervivencia semifeudal sino una empresa comercial que hizo surgir sus propias instituciones específicas, cuya racionalidad económica no es comprensible si nos limitamos a la utilización de una escala

regional, pero que podemos percibir con claridad en el marco global de los intereses de la gran burguesía a nivel de todo el estado. (...) el mantenimiento de una estrecha alianza con las otras dos grandes fracciones de la gran burguesía del estado, las burguesías industriales y financieras de Cataluña y el País Vasco, y la ocupación conjunta del aparato del estado, que hicieron cada vez más centralista como medio de mantener con él su monopolio.

Fue para garantizar el mantenimiento de la estructura agraria andaluza, base de su poder, por lo que la burguesía de la región se opuso o boicoteó todo intento serio de industrialización o de reforma agraria; lo cual armonizaba perfectamente con los intereses de la burguesía industrial catalana o vasca, a la que interesaba también una Andalucía reserva de materias primas baratas, -en los últimos veinte años constituidas sobre todo por la propia fuerza de trabajo andaluza- y mercado abierto para sus mercancías".²⁰

4. L'EMIGRACIÓ DELS MONTES DE GRANADA

4.1. Tipus demogràfics

Si bé l'intent d'emmarcar qualsevol fenomen en un període molt concret pot resultar un pèl artificial, començar en aquest cas l'apartat de l'emigració de la gent dels Montes de Granada -i entre elles les de Pedro Martínez- a partir de 1950, queda completament justificat²¹. Efectivament, la data separa dos períodes clarament diferenciats, abans de 1950 les persones que deixaren aquest poble andalús resulten, numèricament parlant, insignificants, per contra al passar la ratlla de la meitat del segle, apareix, primer pausadament, i després desenfrenadament, sobretot a partir dels anys 60, l'emigració de tots els pobles dels Montes de Granada, i entre ells, especialment, la de Pedro Martínez.

María del Carmen Ocaña²² que analitza la dinàmica demogràfica, i per tant, l'emigració de la província de Granada,

observa que la dinàmica demogràfica està basada en la consideració conjunta del creixement natural de la població, del seu moviment real i de la seva mobilitat migratòria. La mobilitat real queda expressada en el saldo que es produeix en els períodes intercensals. El saldo migratori s'obté de la diferència entre el moviment real i la mobilitat natural. I la mobilitat natural, com és sabut, de la diferència entre la natalitat i la mortalitat. Corrobora la neta línia divisòria de la meitat de segle pel que fa a l'emigració en aquesta regió, i divideix el seu estudi en dos períodes diferents compresos entre 1920-1950 (que analitzat comarcalsment no presenta diferències en el seu interior), i entre 1950-1970. L'autora estableix una classificació de diferents tipus en la dinàmica demogràfica provincial: reserva, abandonament, abandonament ràpid, i esgotament. L'emigració que solament absorbeix una part del propi creixement natural, l'anomena: reserva. L'abandonament seria el cas d'intensificació de l'emigració, quan aquesta ja anul·la els efectes del creixement natural i, per tant, es perd població en valors absoluts. Abandonament ràpid, quan la intensitat de l'emigració força un retrocés accelerat del volum total de la població. I per últim, l'esgotament, quan l'emigració i la dinàmica natural empobrida a valors nuls o negatius, col·laboren juntes a un retrocés real del volum de la població ²³. Aquests tipus correspondrien a zones o centres d'emigració, és a dir, a un saldo migratori negatiu.

Pels centres d'atracció o de saldo positiu, estableix cinc tipus demogràfics: el creixement bolet, el creixement global, l'absorció ràpida, l'absorció i la succió. En el primer tipus tant la natalitat com la migració són positives i, per tant, el moviment real també resulta positiu. En el segon cas també són positives les tres variants. En el tercer cas tot i que la natalitat és negativa, al ser la migració positiva, el moviment real resulta igualment positiu; el mateix passa en el quart supòsit. El cas cinquè, és aquell en què la natalitat és negativa, la migració positiva, però el moviment real resulta negatiu.

Aprofundint més l'anàlisi de la dinàmica demogràfica,

s'estableixen els tipus d'incidència petita, que correspondrien, al cinquè i al sisè tipus establerts anteriorment, és a dir, a la succió i a la reserva, i que es defineixen com aquella en què els saldos migratoris se situen entre el 50 i el 100% de la mobilitat natural. La incidència moderada, que correspondria, als tipus 3 i 4, això és, l'absorció ràpida i l'absorció, i que serien els casos en què els saldos migratoris fossin superiors, però no el doble, del creixement natural. L'alta incidència de l'emigració, correspondria als tipus 7 i 8, o sigui a l'abandonament i a l'abandonament ràpid. Per últim l'extraordinària incidència de l'emigració que correspon als tipus 9 i 10, és a dir, l'esgotament i l'esgotament ràpid.

L'autora encara fa una precisió de la intensitat de la dinàmica demogràfica en valors absoluts i segons la mobilitat natural estableix diferents índex. L'índex 4 que és igual al creixement extraordinari, que resulta un 3% anual. L'índex 3 que és un creixement molt alt i que resulta d'un 2 a un 3% anual. L'índex 2 que és un creixement alt, d'un 1 a un 2% anual. L'índex 1 que és un creixement moderat/baix, que va d'un 0,1 a 1% anual. Un índex 0 o de creixement nul. Un índex -1 que és un creixement negatiu de -0,1 a -1% anual. I finalment, un índex -2 o creixement negatiu de -1 en endavant ²⁴.

Si seguim aquest complet i complex model d'anàlisi, Pedro Martínez, situat a la comarca dels Montes Orientales, manté entre 1920 i 1950, el mateix comportament que la comarca en el seu conjunt: al llarg d'aquest període el seu tipus de dinàmica demogràfica és de "reserva", és a dir, té una emigració que solament absorbeix una part del propi creixement natural ²⁵.

La dècada compresa entre 1950 i 1960, si bé els Montes són un dels pocs nuclis de creixement de la província, aquest és essencialment natural propi d'un saldo migratori nul que no pot enquadrar-se entre els nuclis de creixement típicament global. Alguns petits pobles conserven encara el tipus de "reserva". Tanmateix Pedro Martínez ha començat ja el tipus demogràfic d'"abandonament", o sigui que l'emigració, ja anul·la els efectes del creixement natural, i per tant es perd població en

valors absoluts" ²⁶.

En els anys compresos entre 1960 i 1970, el pes de l'emigració aclapara. Des de Guadix a Loja, tots els Montes del nord de Granada, i cada un dels municipis estan igualment en una dinàmica d'"abandonament". Es perfilen alguns nuclis d'"abandonament ràpid"- és a dir, un retrocés accelerat del volum total de la població-, entre ells Pedro Martínez ²⁷.

La intensitat del balanç negatiu en el moviment migratori permet que també es trobin en la mateixa dinàmica altres municipis amb un creixement natural més ampli. Quasi una trentena de municipis han experimentat un retrocés anual de l'ordre del 3% o més, malgrat un creixement natural del 10% o més, el que implica un saldo negatiu en la migració del 5 o 6% anual per terme mig. És així com s'explica que Pedro Martínez - juntament amb Gor i Busquístar- puguin retrocedir a aquest ritme malgrat la seva mobilitat natural molt alta. Els tres municipis es configuren, tal com demostren aquestes xifres, en nuclis on l'abandonament ha pres l'aspecte de desbandada ²⁸.

4.2 Cronologia emigratòria dels testimonis de Pedro Martínez

Les fonts d'aquesta recerca (entrevistes en profunditat) no proporcionen, òbviament, dades quantitatives ni estadístiques, tanmateix la cronologia de les aventures migratòries s'ajusta a la cronologia del fenomen en general, tal com ha estat descrit i classificat anteriorment. Així veiem que :

1 - A principis de 1950 en Francisco Sánchez, germà de la Rosa "del Vilchez" deixa Pedro Martínez. Mesos més tard la resta dels germans es reuneixen amb ell. Entre ells: la Rosa i els seus deu fills. Arriben a Pont de Suert el 7 de setembre de 1950.

2 - El mateix any marxen, també cap els Pirineus, els Valle, germans de l'Antonia. Mesos més tard es reuneixen amb els xicots, el pare i la mare, l'Eustaquia, i els germans de la parella.

3 - L'any 1950 la Carmen Hernández (la mujer del Toño) amb el seu marit i els fills s'instal·len a les valls pirinenques.

4 - L'any 1951 l'Antonia i el seu fill arriben a Sabadell on ja s'hi han traslladat els familiars que vivien i treballaven als Pirineus.

5 - Juny del mateix any, la Rosa Sánchez i tota la seva família abandonen Pont de Suert i arriben a Sabadell.

6 - El mateix mes arriben a Sabadell la Manuela "la Chamorro", vídua d'Enrique Cobos Romero, la segueixen els seus fills, l'Enrique, la Dolores, en Rafael i la Petronila que també va acompanyada del marit i quatre fills. Era el resultat -entre altres causes- de les crides que tots els paisans que ja vivien a Sabadell, feien a la Manuela, cada cop que algú viatjava al poble. Era l'Antonia, germana de la Manuela, qui no parava d'insistir perquè tota la família es traslladés a la ciutat catalana.

7 - El 31 de juliol arriba a Sabadell en Juan Ramón García Valle. Just un mes després hi arriba l'Ángeles González Peralta, la seva companya, i en Manolo, el fill de la parella.

8 - El mateix any 1951 en Joaquín Pardo i una colla d'uns trenta homes del mateix poble arriben a Volva de l'Escala. Mesos més tard hi feia peu una altra colla amb els tres germans d'en Joaquín.

9 - L'any 1955 arriba a Sabadell la Carmen Hernández i la seva família, feia 5 anys que vivien a Catalunya; treballaren als Pirineus fins que l'home tingué un accident.

10 - L'any 1961 arriben a Torre-romeu la parella formada per en Cayetano, el segon fill de la Manuela, i la seva muller l'Encarnación Roldán Martínez. Amb ells van els seus fills.

11 - L'any següent, el 1962, arriben a Sabadell en Manolo Fernández Vaca ²⁹ i un cunyat seu. Mesos més tard es reunia amb ells la germana del segon, la dona d'en Manolo.

12 - El setembre de 1963, abandonen Pedro Martínez la Luisa Cazorla Delgado i el seu marit en Manuel Vaca Delgado i els fills de la parella; la Maria, en Manuel, en Rafael, en Manolo, en José i en Francisco. Viatjaren cap a Sabadell gràcies a la tenacitat amb què els demanava en Manuel, germà de la Luisa, que ja feia forces anys que vivia a Catalunya.

13 - L'any 1964 arriba en Manolo Alfaro Martínez "el del anís", arrossegat pels seus fills, que també feia anys que vivien a Sabadell.

14 - L'any 1965 en Manuel Marco González "el follador" va cap a Sabadell a provar fortuna. Al cap d'uns mesos es reunien amb ell, la seva dona la Josefa Roldán Martínez, amb els nens, en Manuel, l'Antonia, la Josefa ³⁰, en Francisco Manuel i l'Encarna.

15 - Arriba en Joaquín a Sabadell on els seus germans amb les respectives famílies ja feia anys que hi vivien.

16 - El setembre del mateix any, arriben a Torre-romeu, en Sebastián Martínez Miranda, la seva esposa María Jesús García Valle i quatre fills, en Sebas, en José, la Maria Jesús i la Juanita.

17 - L'any 1972, deixa Pedro Martínez, l'Ascensión Vaca Vaca, té 68 anys i tota la seva família feia anys que ja vivia a Catalunya.

5. CAUSES DE L'EMIGRACIÓ

Malgrat la dificultat d'individualitzar les causes d'un flux

emigratori, separar les causes internes de les externes, les causes econòmiques de les "extraeconòmiques", la majoria dels estudis de l'emigració espanyola com a fenomen col·lectiu les expliquen, quasi sempre, a partir de factors macroestructurals.

Per exemple, Miguel Siguan, en un llibre publicat a la primerenca data de 1959 ³¹, s'ocupa de les causes de les migracions que per ell són la introducció de tecnologia al camp i el consegüent desequilibri en el nivell de vida entre les regions espanyoles. La sola introducció de la tècnica industrial a la ciutat produeix un desnivell econòmic en perjudici del camp. I la introducció de la tècnica en el camp produeix atur tecnològic massiu i irreversible, motor de la migració interior ³².

Aquests desequilibris regionals de la dècada dels 50 es poden detectar a través de diversos índex. A la zona immigrant ³³ el percentatge de nascuts fora de la província (cens de 1950) és superior al 10%. A la zona emigrant hi ha major increment biològic (excés de naixements sobre defuncions) que a la zona immigrant, que no obstant augmenta molt més de població que no pas l'emigrant. A la zona immigrant es comptabilitza un 0,20% de població en atur. En la zona emigrant arriba al 0,47%.

Els analfabets de la zona immigrant representen un 10,02% de la població mentre que a la zona emigrant són un 17,75%.

La llista d'índex es podria allargar en molts conceptes, estalvi d'una i altra zona, consum elèctric, etc ³⁴. La divisió entre les dues zones coincideix amb la que fa Gimenez Mellado ³⁵, d'una zona industrial i una agrícola, que Siguan prefereix anomenar Nord i Sud, perquè la divisió entre zona agrícola i zona industrial no és clara, ja que en aquestes dates l'agricultura és important en els dos àmbits. A la zona Sud s'emmarquen totes les províncies d'Andalusia, Múrcia, Extremadura i les de Castella la Nova, excepte Madrid. Tot el Sud, excepte Cadis i Sevilla coincideix amb les divisions anteriors.

Siguan mostra que a la zona nord el 46% de la població està dedicada a l'agricultura i a la zona sud ho està el 62%. Pel que fa al registre d'empreses, el capital social total a la zona

nord correspon al 92,7% del total i a la zona sud el 7,2% ³⁶.

A més a més de tots aquests índex la millor manera d'apreciar els forts desequilibris regionals és a partir de la renda nacional espanyola i la seva distribució provincial. La renda per camperol (1964), segons les dades del Banc de Bilbao, és en totes les províncies andaluses inferior a les 30.000 pessetes/any, exceptuant Sevilla (31.695); a Huelva, Càdis, Còrdova i Jaén és de 21 a 28.000 ptes, a Màlaga de 17.996, a Almeria és de 17.998 ptes i a Grànada de 16.607 ptes/any ³⁷.

Com fa notar el mateix J.García, s'ha de tenir en compte que, a més a més, la distribució de la renda agrícola es realitza d'un mode desigual degut al desequilibri de l'estructura de la propietat que en cap regió d' Espanya és tan predominant com a Andalusia.

Aquesta baixa renda "per càpita" d'Andalusia és, segons Bosque Maurel, la característica més expressiva dels seu desenvolupament. Encara, l'any 1973 (segons el Servicio de Estudios del Banco de Bilbao) el valor mig regional era de 72.187 ptes, que era un 27,3% inferior al promig nacional que era de 49.271 ptes; i encara un 56,4% inferior a la renda de Catalunya situada en 127.702 ptes: la primera regió espanyola d'aquell moment.

A més a més, segons els autors, Andalusia (el mateix 1973) que representa un 18% de la superfície nacional i que té el 17,6% de la població, va obtenir el 12,5% del P.N.B. ³⁸.

Siguan demostra al llarg del seu estudi la relació entre el nivell de vida i industrialització i la relació entre nivell de vida provincial i immigració.

L'any 1963 Joaquim Maluquer ³⁹, donava com a causes de la immigració raons socioeconòmiques. A Catalunya era l'expansió econòmica, fundada sobre el desenvolupament del sector secundari, creador de llocs de treball i absorbidor de mà d'obra que busca treball, junt amb el feble creixement vegetatiu de la població catalana, la que afavoria aquest moviment. Al contrari, a les zones d'emigració el fenomen migratori el produïa la població demogràficament menys evolucionada que conservava una fecunditat elevada, junt a una naturalesa hostil

i poc transformada i sense desenvolupament industrial per sobreposar-se a l'augment de població. L'economia limitada al sector primari, amb una manca de capitals per posar en valor les terres i l'estructura de la propietat retardada, amb totes les febleses dels règims de monocultius portava a que nombrosos jornalers fossin exclosos de la propietat de la terra, que solament tinguessin treballs eventuals amb baixos salaris i que restessin freqüentment aturats. Els salaris industrials més alts i sobretot la seguretat del lloc de treball determinen l'emigració cap a altres regions.

Bernal assenyala, com ja he citat anteriorment, la forta pressió demogràfica de la regió andalusa, però per una època anterior al període d'aquesta investigació. Precisament el fet que els corrents migratoris hagin continuat en èpoques més recents fa que, aquest autor, re consideri aquestes causes. "...cuando la población andaluza empieza a conocer unos crecimientos considerables, el andaluz inicia el periplo de la emigración; en una primera etapa, de 1882 a 1924, aproximadamente, al exterior -Argelia u América- y después a otras regiones españolas.

¿Cuales fueron las causas? No podemos responder de una manera inequívoca, pero vincular la emigración andaluza con la doble crisis finisecular del s.XIX, no parece del todo correcto por cuanto el proceso migratorio ha continuado en épocas recientes con redoblada intensidad; habría que reconsiderar la tesis de "válvula de escape" atribuida a la emigración y precisar hasta que punto hay o no la pretendida correlación que ciertos mecanicistas sociales imponen...(...).en el meollo de las singularidades andaluzas, que traspasarían la cojunturabilidad de la crisis y afectarían a la estructura básica del sistema socio-económico andaluz,(es) donde habría que empezar a plantear los interrogantes del por qué Andalucía, región tradicionalmente rica, termina convirtiéndose en el problema de España" ⁴⁰.

Alfonso G.Barbancho ⁴¹, explica que de 1950 a 1960 a totes les regions espanyoles s'ha produït un increment de la població activa. A totes, també, s'ha produït una pèrdua de llocs de treball a l'agricultura i un guany de llocs de treball en els

sectors de la indústria i serveis, en general superior a la pèrdua dels llocs de treball a l'agricultura. Andalusia Oriental constitueix una excepció a aquesta regla, on la creació de llocs de treball a la indústria i als serveis no compensà la pèrdua en l'agricultura i així hi hagué una pèrdua de llocs de treball en tota l'activitat econòmica. El mateix passa amb Aragó i Castella, però la regla, segons l'autor, és que en general el 1960 existeixin més llocs de treball que el 1950. Les regions menys afavorides en la creació d'ocupació són Extremadura, La Mancha, Andalusia Oriental, Aragó, Castella i Lleó; i les regions més afavorides la regió Central amb Madrid, la regió catalana, la Llevantina i la Basco-Navarra. També a Andalusia Occidental existeix una petita creació de llocs de treball que fa que tingui, en aquesta època, una millor situació que la oriental.

Durant la dècada de 1960 a 1970, en totes les regions sense excepció es produí la gran caiguda de l'agricultura. Hi ha creació de llocs de treball a la indústria i als serveis, però aquests nous llocs de treball són pràcticament insignificants a Extremadura i La Mancha, una mica més a Andalusia occidental i oriental, però en cap dels quatre casos compensa la pèrdua d'ocupació a l'agricultura. Això vol dir que la població activa total de 1970 és en aquestes quatre grans regions del sud inferior a 1960. Alfonso G. Barbancho raona el següent: com que no hi ha hagut cap raó biològica per detenir el creixement de la població, aquesta ha crescut i en canvi hi hagut una pèrdua de llocs de treball, per tant, no ha quedat més remei que emigrar. I s'ha hagut d'emigrar precisament cap a les regions on s'ha creat ocupació a la indústria i en els serveis, és a dir, a Catalunya i Madrid, o als països europeus .

José Naranjo ⁴², que analitza les causes de l'emigració de la província de Còrdova, reconeix altres factors o interpretacions de l'emigració, tot i que després no els anomena, i en síntesi, dóna com a causa de l'emigració el fet que l'economia no era capaç de retenir la població donat que existia un clar desfasament entre el creixement demogràfic i el creixement econòmic, aquest últim molt més lent que el primer. La

conseqüència dramàtica d'aquesta situació era l'atur obrer, veritable motor, segons aquest autor, de l'emigració; doncs pensa que no és gaire freqüent l'emigrant que tingui un lloc de treball.

Resumint amb J.Nadal, i tenint solament en compte els factors macroestructurals, "la misèria camperola primer, i el desenvolupament econòmic polaritzat, després, han estat els causants dels grans transvasaments humans de l'Espanya contemporània" ⁴³.

6. CAUSES MÉS SUBJECTIVES DE L'EMIGRACIÓ QUE PROPORCIONEN LES FONTS ORALS

No obstant, els factors demogràfics i econòmics no basten per explicar tota la grandiositat del fenomen que es produeix en alguns pobles com Pedro Martínez que en el lapsus de vint anys veu desaparèixer a més de la meitat de la seva població. Ja què no expliquen per què davant d'una situació econòmica semblant, davant d'una pressió demogràfica similar, diferents poblacions actuen de forma diferent pel que fa a l'emigració; o per què un mateix poble com Pedro Martínez que es manté al llarg dels anys que van de 1950 a 1960, com la majoria dels pobles de la comarca i encara de la província, amb una moderada incidència de l'emigració, passa en els anys següents a protagonitzar, quasi en solitari, una ferotge desbandada de la seva població.

Tampoc donen resposta a per què hi ha dones i homes que emigren i ho abandonen tot i d'altres que, en la mateixa o semblant situació socioeconòmica i amb una història comuna, es queden en els llocs d'origen. Certament és fals deduir de la proposició que les persones d'una mateixa societat tenen en comú una història col·lectiva i una sèrie de característiques, el fet que aquestes característiques es posin en pràctica de la mateixa manera. El que interessa no és tant el que les persones tenen en comú, sinó allò que fan a partir d'una herència, d'un bagatge comú, d'un utilitatge material comú. No n'hi ha prou que hi hagi uns instruments mentals perquè totes les persones els facin

servir o perquè funcionin sols: l'apropiació dels útils i l'ús que se'n fa és més important que els útils per sí mateixos ⁴⁴.

Com podem veure l'emigrant, com a persona individual, no posa en marxa un flux migratori, ni tampoc funciona com un pur autòmat guiat per forces col·lectives invencibles. L'emigrant, com a ser humà, es mou dins el context d'un autodeterminisme relatiu. Això és, la seva conducta és el resultat d'un joc recíproc entre els factors que componen l'entorn social i les seves pròpies decisions ⁴⁵. Com es poden explicar les diferències de comportament entre pobles, a vegades molt propers històricament, geogràficament i cultural? On s'han de buscar les causes del per què unes persones i no unes altres d'un mateix poble, emigren, aparentment amb circumstàncies molts semblants?

Segurament és impossible donar una resposta concreta a aquests interrogants. Aquesta recerca que pretén estudiar no els fets en sí mateixos sinó les vivències, els records, la memòria que d'ells es tenen, cerca la informació, com és lògic, en les fonts orals i en aquest cas hauria de buscar testimonis que representessin les diferents opcions possibles. És a dir, persones d'algun poble de característiques semblants a les de Pedro Martínez i que hagin tingut un comportament migratori distint, i persones del mateix Pedro Martínez que no es decidiren a emigrar. No dispo de aquests testimonis i per tant aquestes qüestions no quedaran resoltes del tot.

Tanmateix a través del record de la gent de Pedro Martínez immigrada a Sabadell -que ara viu al barri de Torre-romeu- vint o trenta anys després d'haver realitzat la transcendental aventura, podem descobrir els motius personals que els mateixos protagonistes van descobrir, quan amb el pas del temps han pogut ser meditats, racionalitzats i aïllats d'allò més instintiu o d'aquell impuls que sol acompanyar, en general, fins i tot les accions més meditates dels sers humans. Un estudi com aquest, que pretén il·luminar els rostres dels protagonistes de la història, tot rescatant-los de l'anonimat de les multituds, no pot deixar de banda els motius psicològics dels processos de migració, per copsar el per què davant les mateixes circumstàncies externes, la personalitat prèvia del subjecte,

les seves característiques psicològiques predominants i el seu moment vital, determinen que decideixi emigrar o no, i s'hi ho fa, la qualitat de la migració que protagonitza ⁴⁶.

El resultat de l'anàlisi de les memòries que estudiem serà altament significatiu, donada la importància de l'emigració de Pedro Martínez, com ho demostra l'estudi de María del Carmen Ocaña, i com bé saben els i les mateixes protagonistes. La Rosa i la seva filla comentaven que quan elles van arribar a Torre-romeu eren pocs els veïns provinents de Pedro Martínez en el barri, però que molt aviat la situació va canviar:

"¡Aquí no había más que esos [una familia]!. Luego después, han venido muchos del pueblo. Esto es, la mitad de Pedro Martínez"⁴⁷.

Però què és el que fa decidir a un home, a una dona, abandonar el lloc de naixement i cercar en altres indrets una nova vida?. Com sorgeix el primer pensament de fuga? Com madura aquest pensament fins esdevenir decisió?. Per què, es tracta d'una decisió espontània i immediata, o prové d'una lenta maduració?. Com es comunica la decisió, es trasllada i o es comparteix amb els demés membres de la família?. Com es trenquen les resistències si existeixen?. Es pensa primer en el possible lloc d'assentament o primer arriba la decisió i posteriorment es cerca el nou indret?.

A través d'aquestes pàgines he anat avançant alguna hipòtesi sobre aquestes qüestions. Ha arribat l'hora de tornar a escoltar la veu dels i de les protagonistes, i cercar en ells les possibles respostes. Històries personals, fets, pensaments i sentiments d'homes i dones que sumats un a un han anat produint un dels fenòmens col·lectius més importants de la història del país en aquest segle.

Abans vull fer un aclariment, quan em refereixo als emigrants utilitzo més el genèric familiar que no pas el personal home-dona. Efectivament l'emigració que estem estudiant es produeix per part de famílies completes, encara que sovint sigui un dels membres de la família -generalment el pare, però no sempre- el

primer en marxar. Ho fa per pocs dies i solament per desbrossar el camí, facilitant així el procés dels altres membres del grup. És per això que l'emigració d'Andalusia Oriental des de 1931 a 1960 té una proporció molt equilibrada, de 100 dones per cada 106 homes ⁴⁸.

6.1 En Juan Ramón i l'Ángeles

"La idea de marcharme del pueblo muy sencilla: porque yo ya estaba harto. Y ya como yo en el taller este donde yo empecé a trabajar, pues compré dos máquinas de hacer fideos ¿eh? Sí, esto no te lo he "contao". Que en el año... dos años antes de venirme aquí [Sabadell], en el año 49 compré dos máquinas de hacer fideos. Me las mandaron de aquí de Sabadell ¿sabes? Era un taller, y me las mandaron y las pagaba a plazos por mediación de uno que yo trabajaba con él. Con el marido de la Niña Bonita (que todavía está vivo, ella murió). Por mediación de él, pues me mandaron las máquinas y yo las fui pagando poco a poco. Mi mujer llevaba una máquina de hacer fideos y yo otra. Ella se quedaba en el pueblo y yo me iba en el mes de abril y de mayo, me iba por los cortijos y por los pueblos haciendo fideos y ella se quedaba en el pueblo y cuando se acababa la temporada del fideo, pues me enganchaba a segar o a trillar o arrancar esparto, en fin, conforme venía la "temporá" tenías que ir aprovechando ¿estamos?

Y luego yo me vendí una máquina de hacer fideos y la otra se quedó mi mujer con ella. "Pa" venirme tuve que vender la máquina de hacer fideos. La vendí por 1.900 pelas, me costó 3.100 pero ya como era de segunda mano... la vendí a uno de Guadix. Y entonces con aquel dinero me vine aquí y mi mujer se quedó con la otra. Y luego la otra máquina se la vendió a mi hermano. Se quedó con ella un hermano mío allá en el pueblo. Y entonces al mes, yo me vine, llegué aquí el 31 de julio y el 31 de agosto llegó mi mujer, aquí, del año 51.

Cuando yo dije de venirme aquí pues que lo diga mi mujer. Mi mujer no quería que viniera. Y entonces yo ya dije: "pues mira,

si no quieres que me vaya, yo ya me iré". Entonces ella se fue a espigar que iba a espigar un lote de un hermano de ella, y cuando vino la noche le digo: "yo me voy, cuando vengas mañana ya no estoy aquí". Y entonces cuando vino aquella noche, cuando ella llegó al pueblo estaría yo por la mitad del camino. Luego sí, en el momento la escribí. Le digo: "si te quieres venirte, te vienes y si no, yo ya no voy más por allí, así que si quieres venirte ya sabes".

Le mandé dinero, al mes le mandé dinero. Ella vendió todo lo que había allí, que se quiso vender, desocupó la casa y se vino.

Y me vine, porque allí había una gente muy mala, había muchos fascistas muy malos. ¡Yo cómo no era fascista! Además a pesar de esto a mí me daban trabajo, de modo que echaban a los fascistas y a los socialistas los enganchaban porque los socialistas trabajábamos, pero teníamos un yugo muy grande. Y yo ya pensé, no hombre yo me voy por ahí a buscar la vida porque aquí no ventilas "na". Porque yo vivía de alquiler y había meses que pasaba el alquiler y habías de andar a trote porque era 20 duros que pagaba cada mes de alquiler, y "pa" juntar 20 duros en aquellos tiempos con el jornal pues como a veces no lo hacías siquiera en un mes, pues ya tenías que entramparte en la tienda, tenías que hacer servir "pa" pagarle y venía la cosa tirante. Y yo hartado, dije: "pues no, yo me tomo el vuelo de aquí a ver si tengo suerte".

Y mira pegué aquí en Sabadell y aquí estamos y tan a gusto".

En J.Ramón i L'Àngeles van arribar a Catalunya l'any 1951, el seu viatge va ser directe cap a Sabadell. En aquesta ciutat existia la casa comercial que els havia venut les màquines de fer fideus, amb les que la parella intentà guanyar-se la vida. Fins que en Ramón, cansat de la barreja de mala feina, mal pagada i un ambient feixista va decidir plegar veles. L'Àngeles, tot i la primera negativa, no va tardar gaire a anar-se'n, el temps just de liquidar els pocs béns de propietat per poder amb ells i amb tota la força de la seva relativa joventut, recomençar l'aventura de la vida, lluny de la terra que els havia vist néixer.

6.2 En Joaquín

D'altres famílies no marxaren plegades del poble. Ni va ser Sabadell el primer punt d'aturada de l'emigració. Efectivament, una colla d'homes partiren plegats de Pedro Martínez, en diferents ocasions, cap als Pirineus a treballar en les grans obres de construcció de pantans per a les companyies elèctriques. Alguns, a mitja estada, anaren a buscar la dona i als fills al poble. Altres no es retrobaren o no formaren família fins que van abandonar aquesta feina dura i insegura i es van establir en altres contrades, sovint, de Catalunya mateix. Nou indret, on, quasi sempre, trobaren una feina i una situació més estable econòmicament, socialment i emocional.

El treball a les centrals elèctriques ⁴⁹ era dur, cansat i perillós, sense cap mena de seguretat. De manera que els accidents eren massa corrents, greus i fins i tot mortals. Arran de la mort d'un noi de Pedro Martínez -el fill de l'Anita "del Domingo"-, algunes famílies del poble, espantades davant la catàstrofe, decidiren marxar i cercar feina en altres ocupacions no tan perilloses ⁵⁰. A partir d'aquests accidents van marxar les primeres famílies, però a poc a poc, totes intentaren abandonar aquella ocupació.

La majoria de les colles de Pedro Martínez quan abandonaren els Pirineus, junt amb els seus familiars, se n'anaren a Sabadell, a les afores de la ciutat. Com a Torre-romeu, que, en aquells anys, ni constava com a suburbi. A pleret, amb molts esforços, anaren construint el barri conjuntament amb les poques famílies que ja hi vivien. Per els nous vinguts, el barri va ser el segon punt del peregrinatge, i per a la majoria l'últim i definitiu lloc d'assentament.

En Joaquín va ser dels últims en abandonar el treball de la companyia elèctrica, però el seu testimoni descriu com s'organitzava la marxa en grup del poble, quan anaven destinats a un treball concret i ja contractats des de Pedro Martínez, així com la pròpia organització del treball i de la vida d'aquests obrers a la companyia. Parla de la duresa de la feina sota terra, amb el risc de sofrir, a més a més dels accidents

físics, malalties psíquiques i nervioses; de la vida quasi militaritzada en els barracons on vivien; i de l'extrema vigilància a que eren sotmesos donat el període històric i la proximitat de la presència guerrillera.

Quan ell va deixar Pedro Martínez encara era solter. Durant una estada al poble conegué la seva promesa que es va quedar al poble esperant, fins que en un nou viatge es van casar, i, aleshores plegats, van marxar cap a Catalunya.

"...en el 51 llegamos aquí al Pirineo, en la construcción del pantano de Escales. Allí empezamos a trabajar. Vinimos un grupo del pueblo. Un grupo que nos hicieron un papel en "Graná" "pa" pagar. Pagábamos un tanto por ciento muy pequeño y nos juntamos... ¿cuántos veníamos?, pues 28 o 30 en el grupo y nos costó poco. Salía más barato al venir en grupo. No, la familia no venía ninguna entonces. Los hombres, (éramos) los que veníamos al trabajo. Empezamos ya a trabajar. Pues sí, que nos enteramos que había trabajo por aquí, por los Pirineos y nos vinimos aquí. Que no podíamos trabajar en el pueblo. Nos vinimos ya a últimos de marzo, a últimos de este mes o a primeros del otro llegamos al Pirineo, que me acuerdo que había allí un nevazo que daba miedo todavía ¡claro como era en alta montaña! Cuando empezamos a trabajar ¡pues con la nieve! Empezamos quitando nieve, "pa" hacer una vereda "pa" subir al lago negro que le dicen. Allí estuve, allí he estado trabajando pues ¿cuando he estado yo trabajando?, hasta el año...allí he estado por lo menos ¡14 años! y desde allí me vine aquí [a Sabadell] que es cuando tuve el accidente⁵¹.

Pues me casé estando en los Pirineos, en Enero del año 56, no, en el 57. A primeros del 57, porque mi Joaquina nació en el 58, ya en Enero a otro año, nació el mayor mío, tiene 27 años ahora. Y fui al pueblo, me casé y me traje a la mujer. O sea que casarme y al otro día me vine al Pirineo. Si cuando me fui a los Pirineos ya estaba novio. Bueno, un año de los que fui con permiso al pueblo, como somos del mismo pueblo nos conocíamos, fuimos juntos desde la estación y empezamos a hablar...y ya pasamos allí la Navidad y pasé allí Reyes y tal, empezamos

y...ya allí. Sí, me casé en el pueblo, como era del pueblo. Si porque por los papeles y todo, entonces allí no podías entrar sin un permiso de la Guardia Civil. Allí al trabajo, entonces cuando estábamos allí en los Pirineos, habías de pasar por el cuartelillo y sí te habían "tachao" del pueblo ya no podías entrar. Como aquello era frontera y entonces estaban los maquis por allí y tal. Que se oía..., sino llevabas un pase con unos sellos que te ponían ellos, no entrabas allí a trabajar.

De los Pirineos aquí pues ya que se ve que tuve, porque estuve trabajando en el túnel, se ve que cogí nervios y se ve, un día me dio un ataque de nervios fuertes ¡qué yo, no, ni me dí cuenta! Me llevaron a una clínica a Lérida. Y estando yo allí, mi hermano, mientras yo estaba en la clínica, me trajeron la familia aquí [a Sabadell]. Estaban mis hermanos aquí, al estar mi hermano aquí, pues se trajeron la familia. Y yo cuando salí de allí me dieron el alta ya en la clínica, pues me vine aquí y fue cuando empecé a trabajar allí cuando tuve el accidente con la moto.

Yo estuve en los Pirineos en los túneles, si sacando tierra, estuve fuera también, pero estuve un año, año y medio, estuve debajo tierra. Era un túnel para cámaras de agua, las cámaras de agua que hay "pa" las centrales "pa" la ENHER. No "pa" la hidroeléctrica de Catalunya, la ENHER está en la parte de Huesca y yo estaba en la parte de Lérida, pegando al Valle de Aran. ¡Ya ves tú como trabajábamos! ¡Como fenómenos! Allí tenías que... entrabas por la tarde si estabas de noche y hasta mañana a las nueve no salías, porque como tenías de dejarlo limpio, ya teníamos de sacar 40 y tantos balones que hacías de escombros. Y sacarlos a lo mejor a mil o 1200 metros de debajo tierra de largo que estaba el túnel. Pues tenías de sacar las balas, las vagonas esas y dejarlas peladillas "pa" los que entraban de día, ellos te dejaban limpio. ¡Cómo íbamos a destajo! hasta las 9. Cuando entrábamos ya no comíamos. ¡Claro como íbamos a destajo, "pa" aprovechar todo el tiempo que puedes. Luego te pagaban por metros lo que les parecía a ellos. Cada día, sábados y domingos. Sí, sí, me pagaban a la quincena. Si estabas fuera, al principio, los primeros años cobrábamos 300, 375 a la quincena,

luego después ya me metí en el túnel y allí ya llegaba a cobrar hasta 1000 pesetas la quincena. 1000 pesetas no las veían allí "na" más el que estaba bajo tierra, los que estaban fuera no.

¡Antes de casarme claro que mandaba el dinero al pueblo! Después cuando ya estaba "casao" no. Mandaba al pueblo lo que podía, como que estábamos tres hermanos, sí, después vinieron mis hermanos que estaban en la mili y cuando los licenciaron yo los llamé y se vinieron aquí conmigo. Uno estaba en San Sebastián, estaba también trabajando allí, de allí me lo traje aquí. ¡Como son menores que yo! y otro que había aquí en el pasar de Barcelona, allí en la costa estaba ¿como se llama eso? no me acuerdo. Ya no sé. Me lo traje también, ya y estábamos los tres. Luego ellos me entregaban a mi el sobre y yo al pueblo lo mandaba, cuando hacía falta mandar algún dinero, pues mandábamos, mientras tanto "pa" vestirnos, estábamos tres hombres ya, tres hombres y licenciados los tres y...las comidas la..."

6.3 L'Antonia

L'Antonia podríem dir que no tenia problemes econòmics greu. Almenys podia viure del seu treball a la botiga de queviures. I, amb més o menys esforç, alimentar i educar sense gaires complicacions al seu fill. Però la família va anar marxant a poc a poc. Primer els germans cap als Pirineus. Després, tan aviat com van poder abandonar la primera feina, marxaren cap a Sabadell, i endevinant ja un possible futur, arrossegaren als pares i a la germana cap a la ciutat vallesana. Ella s'havia quedat sola al poble amb la família del marit mort. En realitat res la retenia a Pedro Martínez i de Sabadell arribaven cants de sirena.

Segons la memòria de l'Antonia, va arribar a Catalunya l'any 1950 quan la seva família ja havia fet el recorregut Pirineus-Sabadell. Per tant, són els primers emigrants de Pedro Martínez dels que tenim informació directa a través de testimonis orals.

"Y cuando cayó éste de la Anita "de Domingo", que se cayó allí [els Pirineus, porque eran unos trabajos muy peligrosos, ya se vinieron [els seus germans] para aquí [a Sabadell]. Y ya, al venirse mi familia, mi hermana y mi padre, ya al venirse mis hermanos por aquí tiraron de mis padres, y ya pues, en fin, estando todos aquí... Yo me quedé allí en mi casa [a Pedro Martínez]. Con la familia ¡bueno!, estaba toda la familia de mi marido y mis tías. Y ya pues, mira me vine aquí yo también. Mis hermanos me mandaron el dinero. ¡Y yo pues me vine! Y algunas cosas, todas, las dejé allí. Luego después vendí la cama a la Anita "la Segadora", y a unas tías también que se quedaron con una cantarera y ¡en fin! La ropa me la traje yo y las sillas ya se quedaron en casa de mi tía ¡en fin!

Me vine sin problemas, "na" más que ¿qué hago yo allí ya? Allí ¿que hacía? Si ya mi familia cada día ¡qué me venga, que me venga! Dice: "que aquí vas a ganar, entonces a duro la hora". Y a duro la hora decíamos nosotros: "¡Uy eso es mucho!". ¡Entonces a duro la hora era mucho! Decían: "que aquí la prima está planchando y aquí se hacen muchas faenas y en fábricas y en "tó". Y dice: "aquí vas a ganar". Pues me vine, pues sí, con la golosina de trabajar.

Me vine sola con mi hijo porque estaba aquí toda la familia. ¡Pues mira el viaje, bien, normal, en tren! ¿Por donde nos vinimos? Nos vinimos por Barcelona, o sí, sí directos hasta Barcelona. Y luego a Barcelona salieron de aquí a por nosotros a la ¿cómo se dice? a la estación de Francia⁵². Y mira entonces ya pues salieron a por nosotros de aquí. Y directos a las cuevas."

6.4 La Rosa

"Pues nos vinimos en el 50. Nos vinimos pasando hambruna y ya está. Y que sólo trabajábamos en lo que pillábamos y ya está...y el viaje, pues ¡fue con un billete de calidad! ¡Ja, ja! Nos vinimos sin "na" y no dejamos "na". ¡No teníamos ni casa donde vivir! Cuando salimos mi hermano dice: "echarle a esa [i fa un senyal com si fos una benedicció], que a Pedro Martínez no volvéis más"."

En Francisco, germà gran de la Rosa, va ser un dels xicots que van marxar a treballar a les valls pirinenques. Ell era el responsable de la família perquè els pares ja feia anys que havien mort. Com en la majoria dels casos, quan va estar ja instal·lat en el treball, va reclamar a la resta de la família.

La Rosa sembla recordar la data d'arribada a Catalunya amb exactitud. El 7 de setembre de 1950; de manera que és probable que en Francisco anés amb la colla dels germans Valle. Treballaven també en la construcció de la central de Pont de Suert i van abandonar aquesta feina pel mateix motiu que els demés, quan es va matar el fill de l'Anita.

A la central hi van treballar de bon principi tots els germans de la Rosa i al cap d'un temps s'hi va afegir en Manolo, el fill gran d'aquesta dona, que no es va poder incorporar just en arribar per la seva curta edat.

La promesa d'en Francisco vivia a Sabadell, per això quan decidiren plegar del treball de la central s'hi dirigiren.

La filla de la Rosa recorda que van arribar a Sabadell la revetlla de Sant Joan, per tant a Pont de Suert s'hi estaran nou mesos i mig i no vuit com van afirmar al llarg de la conversa.

"Pues que Francisco estaba en los Pirineos, el mayor y nos mandó llamar y nos vinimos. El se fue, pues porque tenía mucho dinero y no sabía como gastarlo! ¡Je, je! ¡Qué vino a trabajar a la ENHER y ya está...No nos vinimos directo aquí [a Sabadell], fuimos a los Pirineos. Mi Manolo ya ves tú, cuando vino no pudo ingresar en la ENHER porque no tenía tiempo (edat). Hará 33 años por lo menos. Estuvimos allí unos ocho meses, nos vinimos el día 7 de setiembre del 50 a los Pirineos y allí estuvimos hasta San Juan, la noche de San Juan caímos aquí [Sabadell].

Vinimos aquí, porque mi hermano tenía aquí la novia y... allí era un trabajo muy peligroso y vinieron aquí, que allí no podían...El estaba novio de la Encarna y al matarse aquel que se mató, pues nos vinimos aquí. Se mató allí, al menos uno o dos y nos vinimos aquí. Aquí ya había gente del pueblo, estaba la Eustaquia, y ya entonces unos cuantos del pueblo ya se hartaron

y se vinieron... Llegamos aquí la noche de San Juan. Cuando nosotros nos vinimos aquí sólo habían del pueblo los del Domingo del Olegario y los de la Eustoquia y los de Juanico Grande. Y uno que es el que se le mató un hijo allí en los Pirineos, cayó por una cantera de aquellas y murió. En los Pirineos murieron varios del pueblo. Un hermano de la Isabel, murió otro hijo de la "Mochuela" ¿no? Pero ese no se mató allí, no esto no fue en Pont de Suert, fue en la misma empresa pero fue por allí por el otro lado. Tenía un hijo que se llama Ramón, estos llevan por lo menos ya aquí... ¡que se yo cuando vinieron!, porque tenían un hijo que se llamaba Ramón, otro que se llamaba Antonio. ¡Digo la Anita del Olegario, que vivían en Torre-romeu, pero hace mucho tiempo ya...Estaban aquí ya y tenía una hija que se llamaba Anita y otra que se llamaba Encarna, y ¡la Juanita, ella nació en Pont de Suert!"

I així, les joves i la filla de la Rosa i ella mateixa anaren desgranant la conversa, quasi oblidant la nostra presència, tot recordant les primeres famílies de Pedro Martínez que s'establiren a Torre-romeu: la família de l'Estoquia -la mare de l'Antonia-, la de l'Anita i en Domingo, la mort del seu fill va desencadenar la desbandada de la gent de Pedro Martínez que treballaven a les centrals dels Pirineus; la família de l'Encarna, la que seria la dona d'en Francisco i la familia Sánchez- Vílchez...

6.5 La Carmen

La família de la Carmen "la mujer del Toño del Gabilla", també va treballar als Pirineus abans d'establir-se a Sabadell. Hi estigueren cinc anys i arribaren a Torre-romeu l'any 1955. El marit de la Carmen, acompanyat del fill més gran, se'n va anar de Pedro Martínez perquè en el poble "no había vida ninguna". Més tard la Carmen i els fills petits s'uniren als dos homes

"...y ellos se vinieron a los Pirineos. Y de allí nos vinimos nosotros, mis nietos y mis niños. Estaba allí mi marido y allí estuvimos cinco años, y a los cinco años nos vinimos aquí a Catalunya, aquí a Sabadell. Eso es todo lo que sé. De Pedro me fui a los Pirineos. Estuvimos cinco años, a los cinco años nos vinimos aquí ¡y aquí estamos!"

Sembla que quan van marxar dels Pirineus van decidir anar cap a Sabadell perquè la família Líndez ⁵⁴ els va explicar que en el barri de Torre-romeu hi vivia molta gent de Pedro Martínez, però diu que ells no coneixien a ningú en especial.

"Se vino el padre por delante, porque yo tenía un mozuelo y se vino el padre antes. Y él a los Pirineos a trabajar y luego ya nos vinimos con los más pequeños.

Los primeros de venirse a Sabadell fueron la Rosa de Vílchez. De los Pirineos decidimos venirnos aquí a Sabadell porque mi marido tuvo un accidente allí en los pinos y estuvo 17 meses accidentado de las piernas y como mi hijo el mayor trabajaba también en los pinos, yo dije: "aquí se van a perder el padre y el hijo y se van a quedar muertos los dos". Pues yo lo que quería era arrancarlos de allí. Hasta que ya me decidí y vinimos aquí en Torre-romeu. No conocíamos a nadie de Sabadell pero decidimos ir a Barcelona y estábamos en Torre-romeu y estaban ¿quien estaba aquí los Lindez, unos que estaban en La Caldera, y dijo que podíamos ir a Sabadell que había muchos del pueblo y nos fuimos a casa de él".

7. L'EMIGRACIÓ EN CADENA A PARTIR DE 1960

Tal com hem anat veient, a principis de l'any 1950 començaren a marxar de Pedro Martínez colles d'homes en el que podríem anomenar una emigració organitzada ⁵⁵, en el sentit que anaven formant quadrilles, iniciant el viatge amb bitllet col·lectiu i per aquesta raó a un preu arreglat. Si bé sembla que no se'ls contractava des de Granada mateix, si que anaven a un lloc de

treball determinat, cap a les grans obres de construcció dels pantans per a les centrals hidroelèctriques que s'estaven construïnt a les valls pirinenques.

D'antuvi la decisió no era pas la d'abandonar el poble definitivament, però aviat els homes reclamen la dona i la família i així, encara que el lloc on van a viure no és ni es pot considerar estable, el procés migratori pren un caràcter més definitiu en l'abandonar la dona i els fills la casa del poble de naixement. La feina és, tanmateix, una ocupació conjuntural que té un inici i un final, a més a més, és perillosa i al produir-se els primers accidents, les famílies s'espanten i comencen a cercar un altre lloc per viure i treballar en millors condicions. Algunes d'aquestes famílies tenien parents o amics a Torre-romeu, i cap allà es dirigeixen, començant un trasllat que amb el temps afectarà a totes les persones de Pedro Martínez que viuen allà. Posteriorment altres famílies d'aquest poble granadí, es dirigiren directament -sense passar per aquest pas intermedi del treball temporal als Pirineus- també cap a Sabadell.

En tot aquest procés d'abandonament de la terra natal cercant feina en altres indrets, Pedro Martínez va passar dels 4.776 habitants de 1950 als 4.168 al 1960, per tant l'increment real de població va ser negatiu i es xifra en 608 persones (no puc oferir el saldo migratori ni la taxa de migració perquè no conec l'increment vegetatiu del poble en aquests anys).

Mentrestant la gent que va restar a Pedro Martínez assajava altres estratègies per sobreviure, que normalment també consistien en una migració però de característiques diferents: temporal i normalment dels homes sols, però a la mateixa província o almenys a la mateixa regió. Així buscaven feina per segar o sembrar pels cortijos dels voltants, però sovint arribaven fins a la Campinya de Còrdova, o bé anaven a recollir olives a Jaén, taronges a Almeria, etc.

D'aquesta manera van mal vivint moltes famílies andaluses, però a partir de 1960 la situació s'agreuja ⁵⁶. La gent de Pedro Martínez percep clarament aquesta data com a divisòria d'un temps encara molt més difícil, perquè en aquell moment és quan

en el poble s'introdueixen la maquinaria i els herbicides a l'agricultura que tots els testimonis citen com a la causa més directa de la disminució del treball. Efectivament, a partir d'aquesta data, la situació d'atur en el poble s'aguditza extremadament i als baixos nivells de salaris es suma la disminució notable de jornades de treball.

Davant de situacions laborals d'aquesta mena, solament poden donar-se tres classes d'actituds: rebel·lar-se, emigrar o resignar-se; que es prenen, segons la psicologia personal de cadascú i segons l'estructura econòmica social ⁵⁷. A Pedro Martínez, en aquell moment històric, la difícil solució es redueix a l'emigració (o a la resignació, car la rebel·lió era difícil després d'haver patit la guerra i coneixent el franquisme).

A principis dels 60' vivien ja moltes famílies de Pedro Martínez a Catalunya, i en concret a Sabadell, on en el barri de Torre-romeu ⁵⁸ se'n troben una bona part, que davant la situació desesperada del poble, expliquen als seus familiars, passant per alt les males condicions en les què estan vivint, que a la ciutat hi ha treball ⁵⁹. Es veritat, a més a més, que en aquesta època, les condicions de vida també comencen a millorar, les coves on han hagut d'aixoplugar-se tot just arribats a la ciutat, ja estan quasi del tot abandonades, les barraques també estan desapareixent i la gent està edificant, poc a poc, el nou barri en les parcel·les que els pagesos d'aquell lloc han anat venent ⁶⁰.

A partir d'aquest any l'emigració de Pedro Martínez és d'un abandonament ràpid. Les xifres són esfereïdores. Si en la dècada anterior, l'emigració del poble es podia classificar com de moderada incidència amb un increment real anual migratori de signe negatiu que no arribava a -1,99%, que hem vist que va ser de -608 habitants, en la dècada de 1960 a 1970 l'abandonament del poble és ràpid amb una extraordinària incidència de l'emigració que fa possible que es passi de 4.168 habitants al 1960 a 2.243 a la dècada següent, experimentant un retrocés anual de l'ordre del 3% o més, que malgrat el creixement natural superior al 10% anual, implica un saldo negatiu de

migració d'un 5 a 6% anual per terme mig. Que es tradueix des de 1960 a 1970 en un increment real negatiu de 1.925 persones ⁶¹.

En aquesta situació i per les característiques del fenomen, crec que pot ser útil parlar d'emigració en cadena, fent servir el concepte emprat pels demògrafs -historiadors de les migracions intercontinentals, encara que lògicament la seva primera gran diferència, -emigració a fora o dins, no solament d'un mateix estat, sinó fins i tot d'un mateix continent- imprimirà caràcters i funcionaments distints a les cadenes migratòries interiors ⁶².

Un dels conceptes més útils que ha sorgit dels estudis sobre emigració intercontinentals és el mencionat de migració en cadena, que entre altres coses permet augmentar el coneixement que tenim sobre els processos d'emigració i superar les explicacions que es basen estrictament en els factors d'expulsió d'una societat o d'atracció d'una altra ⁶³. Així com - importantíssim per aquesta recerca- percebre els moviments migratoris, no com processos de ruptura, sinó com un procés d'interacció recíproca entre la societat d'origen i la societat d'acollida ⁶⁴.

El primer en utilitzar aquest concepte va ser, segons F.J.Devoto, R.A Lochoire l'any 1951, després, John S.MacDonald, Charles A.Price i altres l'utilitzaren per estudiar la immigració australiana. Josef Barton, John Briggs, J.Zucchi, Robert Harney i Frank Sturino, també per el Canadà i els EEUU ⁶⁵.

L'èxit de la noció de cadena en l'última dècada es deu ⁶⁶ a diverses raons: a orientacions i modes historiogràfics globals, a la crisi dels models macrosocials i a la pèrdua de centralitat per part de la història econòmica (debilitament de les explicacions exclusivament econòmiques), que facilitaren o preparaven el terreny a les aproximacions microhistòriques, així com a la revalorització dels enfocaments antropològics i a la història social que recupera l'experiència viscuda dels subjectes socials. En aquest cas les cadenes migratòries ofereixen una reflexió que considera els migrants, no com a masses inertes arrossegades per les fluctuacions del capitalisme - com al menys parcialment passa amb els models pull/push- sinó

com a subjectes capaços de formular estratègies de supervivència i readaptació en contextos de canvis macroestructurals. Estratègies que, amb les seves limitacions i les seves insuficiències, davant les polítiques d'altres sectors socials involucrats en el procés migratori, han d'adquirir una funció explicativa central als efectes d'obtenir una imatge menys unilateral, més complexa i més humana dels mecanismes migratoris.

Segons, la ja clàssica, definició de MacDonald ⁶⁷, la migració en cadena és aquell moviment gràcies al qual els emigrants s'ha assabenten de les oportunitats, se'ls proveu de transport i obtenen la primera ubicació i el primer treball per mitjà de relacions socials primàries amb emigrants anteriors, oposada a l'emigració organitzada impersonalment que defineix, com un moviment basat en el reclutament i l'assistència impersonal. Segons aquest autor, existeixen tres tipus de cadenes, o millor existeix una periodització de la cadena: una d'immigrants acabats d'arribar, incloent-hi algun "padroni" que anima a d'altres del seu poble o zona a emigrar; en segon lloc, una emigració en sèrie de treballadors assistits per amics o parents ja emigrats, i per últim, una posterior emigració de les seves famílies.

La cadena serveix per saber, qui havia d'emigrar, a on, com, i els patrons d'assentament i ocupacionals dels emigrants.

Charles A. Price ⁶⁸ fa una formulació més àmplia i identifica cinc etapes en el procés migratori. Etapes basades en una transmissió d'informacions a través d'amics o parents, independentment de l'existència o no de mecanismes concrets d'assistència. La primera etapa seria l'arribada del pioner al nou destí, que elegeix, moltes vegades, simplement per accident. En la segona, el pioner persuadeix a altres homes del mateix poble o regió perquè se li uneixin. Durant la tercera, el grup que ha format ja una colònia estable, crida a les dones (no explícita si sempre el primer és l'home) i als fills. En aquest període els membres de la comunitat comencen a experimentar la mobilitat geogràfica i laboral. La quarta i quinta etapa es defineix per l'aparició d'una segona i tercera generació, amb

continuada mobilitat ocupacional i geogràfica i amb creixents tensions generacionals.

Devoto, davant les dues interpretacions, proposa una definició més estricta de cadena com un sol tipus de mecanisme migratori diferenciant-lo, almenys, de tres tipus més: a) emigració a través de mecanismes d'assistència impersonals; b) emigració a través de mecanismes semi- espontanis; c) emigració a través de patronatge o d'altres sistemes més difosos de mediació i clientelisme, però on la gestió del procés està en mans d'intermediaris aliens a la cadena ⁶⁹.

Frank Sturino ⁷⁰, emfasitza els components operatius de la cadena per sobre els descriptius. Utilitza els conceptes: espai social i parentiu que permeten determinar qui és l'integrant probable de la cadena i qui no. Segons ell l'àmbit d'acció de la cadena no és l'aldea o ciutat, ni la província, sinó una àrea intermèdia i variable, definida com a espai social en el que es produeix una interacció efectiva cara a cara entre els habitants del mateix.

J.Zucchi ⁷¹ posa en discussió la concepció bipolar de la cadena i sosté que la percepció de la cadena com un moviment entre el lloc d'origen i el de destí ha de substituir-se per una concepció multipolar i circular en la qual es produeix un intercanvi molt més complex entre diferents llocs de destí entre sí, i amb l'àrea d'origen ⁷².

Tanmateix ⁷³, si aquests estudis han servit per augmentar el coneixement sobre el funcionament de la cadena i el paper que aconsegueix en el procés d'ajustament i d'integració dels migrants a la societat receptora, menys evidents han estat els avenços en el camp de les relacions entre un determinat tipus d'estructura social i de relacions familiars en l'àrea d'origen, o de les característiques específiques, la fortalesa i perdurabilitat de la cadena ⁷⁴. En aquest sentit Robert Harney realitza crítiques a la noció de cadena migratòria, a partir de la seva concepció del fenomen migratori com un procés organitzat al voltant de relacions de mediació i explotació que s'estableix en el sí d'una comunitat ètnica, que tendeix a reproduir en ella les relacions de classe existents en el lloc d'origen ⁷⁵. Per ell el

model de cadena migratòria dóna una imatge massa idíl·lica que es reforça massa en la cohesió i solidaritat paisana i parental, del moviment migratori i de la vida en els barris ètnics. Devoto reconeix l'enriquiment d'aquesta última aportació però es pregunta si els mecanismes de mediació i clientelisme operen des de dins o des de fora la cadena i si l'articulació de la cadena migratòria amb l'anomenat comerç de l'emigració és un fet comprovat i també si en tots els casos implica subalternament de la primera en relació al segon.

De tota manera s'ha de tenir en compte ⁷⁶ que la definició de cadena migratòria és necessàriament discutible i instrumental, i inevitablement depenent d'aquells trets que, en la perspectiva elegida, constitueixen el nucli essencial que el que el fa distintiu és la capacitat de gestió del procés migratori que posseeix la xarxa de relacions interpersonals o paisanes.

També la societat receptora té molt a veure en la forma i la manera d'emigrar ⁷⁷ i alhora la cadena migratòria pot servir per analitzar la seva influència en la societat local (no es tracta pas d'explicar des de la societat local alguns aspectes de la difusió i del funcionament de la cadena). Així C.Tilly i H.Brown ⁷⁸ afirmen que les migracions en cadenes tendeixen a retardar l'assimilació dels emigrants a la societat local. La cadena migratòria condiciona fortament els models d'inserció territorial i ocupacional, indirectament també influeix en els patrons de comportament matrimonial afavorint altes taxes d'endogàmia. A la vegada afavoreixen la perdurabilitat dels valors socials i culturals del grup ètnic retardant la incorporació plena dels fills a la societat.

Devoto es pregunta en quina mesura les migracions en cadena donen millors resultats que les migracions impersonals o que les semi espontànies. De fet, com diu ell mateix, la resposta és incerta donat que és difícil avaluar el preu psicològic i cultural que un emigrant ha de pagar. A més és percebut de forma desigual per tots els subjectes, però reduït el problema a una qüestió econòmica és plausible sostenir que un mecanisme basat en la cooperació entre els propis migrants ha de donar pels mateixos millors resultats que altres mecanismes impersonals o

comercials ⁷⁹.

Finalment, malgrat algunes diferències tots els estudis sobre migracions coincideixen en quatre punts fonamentals, pel que fa al servei del concepte "emigració en cadena" i en les conclusions que s'obtenen:

1.- els contactes personals, comunicacions i favors entre famílies, amics i paisans, en ambdues societats: emissora i receptora, van ser factors fonamentals per determinar qui emigrava, com elegia el seu destí, on s'establia, com obtenia el treball i amb qui es relacionava socialment.

2.-el procés emigratori es pot estudiar millor a petita escala, a nivell d'individus, famílies, xarxes de parentiu i pobles o conjunt de pobles.

3.-la immigració es coneix millor en la seva totalitat, incloent el marc de referència del vell món així com l'evolució de la situació en la nova societat.

4.-la idea de cadena migratòria subratlla la complexitat i la varietat de resultats possibles en el procés migratori i el perill d'usar tipologies i seqüències amples pel seu estudi.

Resumint, a l'estudiar les migracions ⁸⁰ s'ha de tenir en compte les condicions estructurals i els factors contingents de l'emigració. És a dir, cal posar en evidència la condició estructural que ha determinat l'emigració de masses, però la recerca ha de tenir en compte també l'experiència migratòria. Les connexions que semblen existir darrera les condicions estructurals i l'elecció subjectiva. Per posar en evidència, no solament, quins són els aspectes sobresortints de les formes d'emigració, sinó com l'emigrant organitza la pròpia experiència i la manera com es desenvolupa la pràctica de l'emigració, no solament en termes d'expectatives, sinó també del que s'ha aconseguit, abans, durant i després de l'emigració. Cal, també, veure'n la distribució geogràfica, la durada de l'emigració i la

composició socio-demogràfica per explicar la connexió d'aquestes característiques i l'experiència migratòria. Aquesta, crec, és una de les aportacions de la present investigació.

Per últim estudiar -encara que sobrepassa l'objectiu d'aquesta recerca- les conseqüències de l'emigració a l'àrea d'origen de la marxa i del retorn dels emigrants. Efectes demogràfics (despoblament, econòmics, si ha reproduït, consolidat o modificat les condicions estructurals de la partida; socioculturals, impacte innovador que el flux migratori pot aportar sobre la cultura, sobre l'estructura social i sobre l'estil de vida de la població de la comunitat d'origen.

En suma, l'estudi de l'emigració des d'aquesta perspectiva presenta l'emigrant com a subjecte actiu i còmplice de la seva elecció, permet examinar les condicions materials on aquesta ha tingut lloc, els recursos dels que s'ha servit, sense ⁸¹ perdre de vista que aquesta elecció s'ha fet d'acord amb els interessos d'altres sectors socials molt forts i potents .

L'emigració protagonitzada per persones de Pedro Martínez cap a Sabadell -en aquest cas emigració interior, és a dir, dins d'un mateix estat-, crec que s'ajusta, amb algunes modificacions, al model d'emigració en cadena, segons la definició John S. MacDonal. Pel que fa a la periodicitat hi hauria una primera fase on uns immigrants acabats d'arribar a Catalunya (els Pirineus) animen a d'altres; en la segona, una emigració en sèrie de treballadors assistits pels primers, i per últim, l'emigració de les seves famílies. No obstant en aquest cas les tres fases del procés es donen en un temps relativament curt que no sol arribar a l'any. Aquí sorgiria un canvi de direcció de la cadena que es desvia cap a Sabadell, on paral·lelament ha existit una altra cadena directa Pedro Martínez-Sabadell. Aquestes periodicitats lliguen més amb els Pirineus, que sempre tenen la segona fase (els homes marxen sols abans que les seves famílies, però no tinc coneixement de pioners solitaris, sinó que sembla que marxen sempre quadrilles d'homes). La cadena que es va dirigir directament cap a Sabadell, sovint començava per un home sol, però la segona fase

no era l'emigració d'altres homes sinó que més aviat el mecanisme és que aquests homes pioners arrenquen del poble d'origen la seva família completa (al menys la cèl·lula matrimonial). Malgrat que la decisió d'emigrar, algunes vegades, és d'alguna dona de la família, no tinc cap testimoni de Pedro Martínez a Sabadell, on hagi estat ella la primera en marxar ⁸².

També la formulació més àmplia que utilitza A.Price, pot servir per l'emigració de Pedro Martínez, així com les etapes que suggereix, tot i que no estan tan clarament definides perquè la segona i la tercera sovint es confonen en una sola etapa.

La primera etapa seria l'arribada del pioner a Sabadell. En la segona, el pioner persuadeix a d'altres homes del mateix poble o regió perquè se'ls uneixi. Durant la tercera, el grup que ha format ja una colònia estable, crida a les dones i als fills. En aquest període els membres de la comunitat comencen a experimentar la mobilitat geogràfica i laboral. La quarta i quinta etapa es defineix per l'aparició d'una segona i tercera generació, amb continuada mobilitat ocupacional i geogràfica i amb creixents tensions generacionals.

Per la naturalesa d'aquesta recerca solament estudio les cadenes descobertes des de Sabadell, per tant és possible que existeixin altres cadenes que partiren de Pedro Martínez cap a altres indrets de Catalunya o de l'Estat. No obstant, probablement cap sigui de les característiques i magnituds de la que es dirigí cap a Sabadell i en concret a Torre-romeu; ja que, Pedro Martínez, com hem vist, entre 1950 i 1960 va perdre 608 habitants (no tots emigrants car en aquesta xifra hi són incloses les defuncions produïdes en aquests anys). Per altra banda sabem pel Padró de 1981, que a Torre-romeu hi vivien 357 persones nascudes a Pedro Martínez arribades al barri al llarg d'aquesta dècada, a les que s'hi hauria de sumar el nombre de traspassos ocorreguts entre la data d'arribada i l'any de l'elaboració del padró, i el nombre de les persones que al llarg d'aquests anys abandonaren el barri. Aquestes xifres demostren que més de tres quartes parts de l'emigració de Pedro Martínez entre 1950-1960 es dirigí a Torre-romeu.

En la dècada següent el saldo negatiu de Pedro Martínez és de

1.925 persones, i l'arribada a Torre-romeu és de 469 (que sumades a les 357 anteriors donen un resultat de 826 persones de Pedro Martínez), tenint en compte les mateixes consideracions, podem afirmar que en aquests anys és una tercera part de l'emigració d'aquest poble la que arriba a Torre-romeu, per tant que en aquest moment malgrat que la quantitat de persones arribades al barri és superior a la dècada anterior, la cadena s'ha diversificat en altres direccions.

En tot cas, aquesta investigació corrobora també els quatre punts apuntats anteriorment, en què coincideixen tots els estudis de l'emigració exterior en cadena. Així és evident que els contactes personals, comunicacions i favors entre famílies, amics i paisans, entre Pedro Martínez i Torre-romeu, van ser factors fonamentals per determinar qui emigrava, com elegia el seu destí, on s'establia, com obtenia el treball i amb qui es relacionava socialment.

Al llarg d'aquesta recerca he intentat mostrar que el procés emigratori es pot estudiar millor a petita escala, a nivell d'individus, famílies, xarxes de parentiu i pobles o conjunt de pobles. El tercer punt, en què coincideixen els estudis de les migracions en cadena, és precisament la hipòtesi de partida d'aquest treball. Això és: que la immigració es coneix millor en la seva totalitat, incloent el marc de referència del vell món així com l'evolució de la situació en la nova societat. Per últim, penso que també es fa palès el quart punt, car a través de l'estudi de la cadena migratòria que formen els entrevistats d'aquest poble dels Montes granadins, es constaten motius extraeconòmics en la decisió d'emigrar, i el perill d'utilitzar tipologies en els resultats dels processos migratoris ⁸³.

Mirem quines són les famílies que abandonaren el poble en aquesta segona dècada:

7.1 En Sebastián i la María Jesús

Aquesta família són dels que abans d'emigrar definitivament cercaren altres solucions en la mateixa regió: no van abandonar

el poble fins ben entrada la dècada dels 60. Així en Sebastian amb els dos nois, en Sebastian i en José, realitzaren algun viatge tot cercant i trobant feina en diferents llocs. Més endavant va ser la família completa, és a dir, amb la incorporació de les dones, la María Jesús i les dues filles les que marxaren cap a Jaén, sense encara desfer la casa de Pedro Martínez. Tanmateix era ja la primera migració de la família.

"En el pueblo cuando ya se empezó el trabajo en el año 60 cuando empezaron los dueños de los terrenos a llevar maquinaria y a echar los polvos, los herbicidas "pa" quitar la hierba, de esa forma se cortó el trabajo de labrar la tierra. Pues y ya tuve de salir con mis dos hijos a cortar naranjas. Estuve en Almería y cuando se acabó la temporada de la naranja pues volví a Tavernas a coger aceitunas con mis dos hijos también y otros compañeros estuvimos una "temporá" también. Cuando ya regresé otra vez al pueblo un día vi que las cosas estaban imposibles que no se podía vivir y entonces tuve que arrear y irme a Jaén con la familia y fui con la familia a Jaén a coger aceitunas".

La María Jesús confirma:

"Viendo que la faena se cortó "pa" los hombres, porque las maquinarias lo hacían todo, pues nos fuimos a Jaén a la aceituna y estuvimos allí 20 meses trabajando. Mientras estaba uno con las vacas, otro estaba de pastor, el padre estaba en la tierra. Y así que vimos que aquella faena no nos gustaba, pues, le escribimos a mi hermano que estaba en Barcelona que buscara vivienda y entonces nos fuimos a Barcelona"

Continua en Sebastián:

"...y en Jaén estuve allí unos pocos de meses, pero no la vida no era fácil. Y yo me pensé, pues nada aquí lo que tengo que hacer es escribirle a mi "cuñao" y que me busque vivienda si puede. Le mandé un poquito de dinero para que nos buscara una vivienda "dende" Jaén. Y ya me mandó decir que sí, que podía

venirme. Y entonces cogí la familia y fui al pueblo facturé los muebles que tenía "pa" Barcelona y entonces otra vez fui a Jaén saqué los billetes para todos, me monté en el tren y vinimos a Madrid. Llegué a "ca" mi hermano y estuve allí un día y de allí regresé, otra vez, "pa" Barcelona. Y llegué a Barcelona y tuve que agarrar un taxi. En Zaragoza se me habían acabado las reservas y claro pues no quería que viniera mi familia a pie en el tren, y tuve que pagar otra vez otra 500 pesetas "pa" venir a Barcelona, "pa" pagar las reservas. Y llegué a Barcelona y agarré un taxi "pa" llegar a Torre-romeu..."

7.2 La Manuela

El testimoni de la Manuela, quan recorda la seva migració corrobora el fet que la segona onada migratòria de Pedro Martínez va tenir unes característiques diferents que la primera. Ella afirma que la seva família va ser una de les primeres en marxar cap a Sabadell, quan arribà a Catalunya l'any 1960. De fet la gent que havia marxat al llarg de la dècada anterior s'havia dirigit molt més al nord, cap els Pirineus, i en aquest sentit la Manuela pot afirmar que la seva família va ser de les primeres en arribar a Sabadell.

"Y si te sigo contando ;qué ya no me acuerdo! he pasado mucho, muchísimo. Fuimos de los primeros que nos vinimos aquí. Hace 24 años que estamos aquí, bueno no de los primeros que se fueron a los Pirineos pero de los que se vinieron aquí sí".

Però trobem en aquest testimoni una segona característica que diferencia una i altra onada migratòria. En la primera, en general, els subjectes que decideixen marxar són d'una generació més vella. Són els homes i les dones que han viscut la guerra civil joves o adults, però com a protagonistes. En canvi, en el procés que s'inicia l'any 1960 les persones que decideixen marxar són majoritàriament de la generació següent, és a dir, els fills o els germans petits dels anteriors. Els protagonistes

de la guerra van marxar quan van veure les dificultats d'adaptació en la nova situació política - econòmica i social. Hem vist, que de fet van estar al poble pocs anys si es té en compte, no el final de la contesa, sinó l'any en què bona part dels protagonistes tornaren al poble després de pagar les penes imposades pels franquistes.

A la dècada següent els que decideixen marxar són els que en aquells moments tenen formada la pròpia família i constaten la impossibilitat de tirar-la endavant, fonamentalment i quasi exclusivament per la penúria econòmica deguda a la falta de treball. Tot i així, encara podríem parlar d'influència del resultat de la guerra i les seves conseqüències. Les dones i els homes d'aquesta generació, encara que al llarg de la guerra eren unes criatures, van poder, més endavant, comprovar les repressions dirigides cap als seus pares o germans grans, palpar l'increment de l'odi de classes; i ells mateixos van haver de sofrir la misèria, la gana i les penalitats dels primers anys de la postguerra. Aquesta situació social i personal havia d'influir forçosament en els sentiments de la gent, afluixant els lligams amb una terra on fins aquells moments havien viscut amb tantes dificultats.

La Manuela és de la generació que va fer la guerra i, segons la meua tesi, si hagués marxat el 1950 la decisió l'hagués pres ella. Però no va deixar Pedro Martínez fins l'any 1960, i aleshores no va partir d'ella la iniciativa. Feia temps que la seva germana immigrada a Sabadell intentava convèncer-la perquè anés cap a Torre-romeu. No ho aconseguia, entre altres coses, perquè la seva filla, la Petronila, que es va casar quan quasi era una nena, tenia quatre fills i a la Manuela se li feia muntanya amunt haver de deixar la noia i els néts. En canvi a la filla, sí que la seduïen les històries que explicaven la gent que vivia a Catalunya. Ella no tenia cap motiu d'agraïment per restar en aquell poble on tant havia patit.

"La idea de venirse para "ca" fue de mi hija (que ya se murió). Mira te lo voy a decir. Una de aquí el pueblo, que le dicen la Josefita "del casino", ella vivía aquí en Sabadell y

fue allí a Pedro Martínez que eran unas vacaciones. Entonces no iba tanta gente a las vacaciones allí. No había tanto dinero. Hicieron las vacaciones allí y decía: "¡Ay Manuela, dice la Antonia que te vengas, que allí vais a estar muy a gusto, no seas tonta! ¡Vente!". Y dije: "mira ¿cómo voy a dejar a mi Petronila?". Y dice ella [la Petronila]: "Mama si usted se va ¡nos vamos nosotros también! ¡Qué sí que nos vamos!". Y digo: "pero si no tenemos faena". Y dice: "mira si no tenemos faena al tito Manuel (que estaba aquí mi "cuñao"), le mandamos pedir el dinero para el tren, vendemos el burro y los mueblecillos que tenemos y nos vamos".

¡Qué fue ella ya te digo! ¡Pues se echó a segar a la campiña, se fue a la campiña y cuando vino ya se había vendido el burro ella! Y entonces, pues ya gobernamos el viaje y nos vinimos. Ella fue la que intentó de que nos viniéramos y nos vinimos, nos fuimos "toos" juntos a casa mi hermana".

7.3 L'Encarnación

Els pares de l'Encarnación havien emigrat feia anys a Sabadell i des d'allà intentaven convèncer als fills perquè es reunissin amb ells argumentant que en aquella ciutat podrien viure i treballar junts. Quan el marit de l'Encarnación va caure malalt va arribar el moment de decidir la marxa. Com a jornaler aturat la major part de l'any no tenia cap mena d'assegurança de malaltia i en realitat, ni pagant, tenia la garantia d'una bona assistència sanitària ⁸⁴.

"Nos vinimos porque nos hacía falta, y mi marido estaba enfermo. Cuando llegamos estuvimos en casa mi suegra, ella nos llamó que nos viniéramos y nos vinimos y mira aquí estamos. Esto fue en el 61".

7.4 La Luisa "la Tomilleja"

L'any 1963 deixava Pedro Martínez la família de la Luisa. Va ser el seu germà gran el que en aquesta ocasió va fer d'ham per en

Manuel Vaca, l'home de la Luisa.

"Hasta que ya enteramente, es que ya no podíamos vivir y mi marido dice: mira más vale que ya...Vendimos una yegua que teníamos y una miejilla de casilla que nos dieron mil duros por ella, por la casa, una casilla no una casa que es muy hermosa, que la hicimos con duras penas, y nos vinimos aquí. Nos metimos a casa de mi hermano".

7.5 En Manolo

També foren els seus fills qui l'arrancaren del poble. Primer va partir el més gran, en Manolo, poc a poc, com en una filera de dòmino, van anar caient totes les peces. L'última va ser la del pare. Era l'any 1964.

"Por la necesidad, no por otra cosa, porque yo gusto de estar aquí no tengo ninguno. A mí el terreno aquel me gusta más que éste. Pero claro al no tener a donde invertirles a mis hijos allí, pues mis hijos tiraron "pa ca" a Catalunya y yo tuve que tirar pues lo mismo que ellos. Primero fue mi mayor, mi Manolo. Fue el primer y ya empezaron a ir tirando de los hermanos y yo tuve que arrear "pa ca " también".

7.6 En Manolo Fernández

Va marxar del poble l'any 1963. El seu cunyat i la seva família feia anys que vivien a Torre-romeu, i cap allà va dirigir-se per comprovar el panorama. Quan va quedar d'acord amb el cunyat que aquest li deixava una habitació per viure ell amb la seva família, en Manolo va cridar la dona cap a Sabadell.

"...fuera de Andalucía, en estos países tanto en Catalunya como en el País Vasco, como en Palma de Mallorca, fuera de nuestra tierra ¿por qué estamos fuera de nuestra tierra? Pues hemos tenido de emigrar de nuestra tierra, a mí que no me digan como muchos dicen:"yo tenía allí..."."¿Qué tenías tú?

Miseria".Eso es lo que había".

7.7 La Josefa

L'any 1965 arribava a Torre-romeu la Josefa Marco amb la seva mare i els seus germans petits. El pare feia nou mesos que treballava i vivia a Sabadell. Fins ara hem tingut testimonis de persones que per les raons que fos, l'any que fos, i de grat o a disgust, elles, havien decidit marxar de Pedro Martínez. Per contra, la Josefa quan acompanyant a la seva mare i germanets deixava el poble era una nena de vuit anys a qui ningú li havia preguntat si volia marxar o quedar-se. El pare havia partit buscant feina, i la mare quan el marit l'avisà que ja tenia preparada una nova llar, va deixar el poble a corre-cuita per reunir-se amb el seu home. La Josefa no va tenir l'opció de decidir. Els records que té del seu poble són records alegres de la infància. No són els records dels immigrants, memòries d'una vida anterior plena de treball i de misèria, per aquesta raó la Josefa s'omple de pena i de nostàlgia quan parla del seu poble, i, malgrat la seva joventut, se'ns ha aparegut com la persona més aparentment desarrelada ⁸⁵.

"Porque cuando vivíamos allí, no es que viviéramos mal, no es que estuviéramos muertos de hambre como dice mucha gente, no. Pero mi padre al final, es que ya no tenía trabajo allí y ya se vino "pa ca". Y aquí estuvo nueve meses trabajando. Nosotros el tiempo que mi padre estuvo aquí, pues le mandaba a mi madre dinero y vivíamos pues, más o menos igual ¿no? Nosotros no cambiamos la vida para "na" porque él estuviera aquí, lo único que nos faltaba él. Luego ya cogió una casa de alquiler aquí. Nos vinimos y viniendo "pa ca", pues yo venía contenta porque iba a ver cosas que allí no veía. Iba a ver coches que allí no había, iba a ver cosas que veía yo en el cine cuando iba ¿no? En las películas, cuando llegué aquí pues me decepcioné".

7.8 L'Ascensión

A partir dels 70, l'emigració es frena ostensiblement. Els que marxen són aquells que s'han quedat en el poble sense cap familiar. Persones grans, que per qualsevol causa, van preferir restar en el lloc de sempre i que arriba un moment que es troben soles. Amb els pares ja difunts, amb els germans i els fills lluny del poble i fins i tot potser amb néts nascuts ja en altres terres. Aquest és el cas de l'Ascensión "dels Valero", que va arribar a Sabadell l'any 1972.

"Me marché del pueblo, porqué se vino mi hija y mis hijos, y yo estaba allí en mi casa, y ya como no tenía ninguno, pues me tuve que venir. Al morirse mi madre y mi padre, estaba yo sola allí, una hermana mía se murió en la guerra y un hermano murió en Francia (que había marchado allí), y por eso me fui".

8. RESUM I CONCLUSIONS

Hem arribat, junt amb els nostres testimonis, dones, homes i criatures de Pedro Martínez, a Sabadell o millor, a Torroreumeu. Han fet memòria i han recordat quan, com i perquè deixaren el seu poble natal. La manera com ho visqueren, com ho recorden, com ho analitzen i ho viuen avui. Ens podem formular quatre preguntes:

Qui va emigrar? quan van emigrar? per què? i com van fer-ho? Preguntes, qüestions i respostes que evidentment s'interrelacionen.

Anem per pams. La segona és la qüestió més fàcil de resoldre. Marxaren de Pedro Martínez a pleret a partir de 1950 i descordadament a partir de 1960, amb un canvi clar de signe a partir de 1970.

Per què marxaren? trobem raons diferents per aquells que ho feren al llarg de la primera dècada i els que fugiren del poble a la segona. Ben entès que tots compartien una causa profunda, evident, el rebuig a una terra massa plena de gent i buida de

feina i l'esperança de trobar-ne una altra on la indústria, la construcció i els serveis domèstics els oferissin el treball que no els donaven en el poble on havien nascut.

La primera pregunta, qui emigrà? va estretament lligada a la segona i a la tercera, és a dir, a quan i per què emigraren. Les persones que marxaren els primers anys són treballadors i treballadores, gent amb empenta, callades, per la forta repressió de la postguerra, però cansades d'aguantar humiliacions, pobresa i misèria. La guerra quedava ja un xic allunyada per estar en disposició d'aguantar tota una vida aquella situació. Alhora, feia molt poc que algunes d'aquestes persones havien retornat de la presó, de l'exili o del servei militar, havent sofert represàlies sota la llei franquista, i per tant, alguna d'elles feia molt poc que duia o intentava dur una vida normal, social i fins i tot familiar. Veime, l'Antonia tornà l'any 1943, en Joaquín l'any 1945 i en J.Ramón l'any 1947... El resultat era descobrir les dificultats d'adaptació en el propi medi.

Si tenim en compte aquesta cronologia descobrim que, abans que l'emigració, el trencament, la fractura la va produir la guerra, especialment el seu resultat. En efecte, no és difícil a partir d'analitzar els testimonis personals en el temps de la República veure a l'emigració com un fenomen col·lectiu de la majoria del camperolat andalús, que havent perdut la guerra sabia que no tenia cap esperança de millorar en les noves condicions.

A més, alguns d'aquests antics jornalers a partir de les seves estades a la presó i als mateixos periples de la guerra, tenien informació i tal vegada, fins i tot, coneixien gent i altres indrets que els facilitaven la idea de marxar fora de Pedro Martínez. Si més no, a partir d'aquella història malaurada, havien tingut l'oportunitat de saber que el món no s'acabava ni començava en el poble. Alguna persona, de fet, ja no va tornar mai més, després de complir les condemnes imposades per Franco (com hem vist, alguna de les dones de l'Agrupación de Mujeres no va tornar a Pedro Martínez al ser alliberada de la presó).

L'emigració es convertí en l'única revolta possible del moment

⁸⁶. De manera que l'emigració dels pioners es pot considerar

conseqüència indirecta del resultat de la guerra civil. Així, deu anys més tard de finalitzada, la contesa encara incidia en la vida de les persones i de les seves comunitats. En un procés que aleshores tot just començava, però que acabà descontrolant-se del tot i que aconseguí amb pocs anys, buidar més d'un poble de la península i sobrepoblar-ne d'altres.

No sóc la primera en sostenir aquesta tesi, lligant a les causes demogràfiques i les econòmiques, aquesta relació política i social, també personal i psicològic de l'emigració. Altres autors tracten igualment de causes no merament econòmiques. Carmen Carvajal ⁸⁷, al contrari, opina que els "models sociològics que busquen les motivacions de l'emigració en la valoració subjectiva individual del medi ambient social i físic, tenen poc pes per explicar l'emigració granadina", si en canvi que són -diu- perfectament "vàlids per explicar les direccions que han agafat les migracions, doncs el conjunt de l'emigració granadina s'ha canalitzat de manera similar a la de la resta d'Andalusia Oriental i Múrcia, és a dir, de les zones circumdants, i a nivell municipal s'observen també analogies comarcals en la direcció dels emigrants".

Si repassem els autors que no s'acontenten amb les causes macroestructurals i cerquen altres motius, veiem que Siguan ja es preguntava quin era el motiu que va arrancar a tots els protagonistes de l'emigració de casa seva. El que significa que no el satisfien del tot les explicacions sobre la introducció de tecnologia al camp i el consegüent desequilibri en el nivell de vida entre les regions espanyoles, que ell mateix analitzava i donava com a causa de l'emigració.

J.García ⁸⁸, afirma que en una regió -Andalusia- on l'atur obrer camperol i la misèria presentaven característiques d'un mal endèmic, la tardana però massiva aparició dels andalusos dins del panorama migratori, a partir de 1940, no solament s'ha d'entendre per una saturació demogràfica de les seves zones rurals, sinó per un canvi de la mentalitat del camperol andalús. L'últim terç del segle XIX les idees anarquistes eren l'esperança dels jornaleros andalusos, tots els mitjans subversius que la revolució va aportar -societats secretes,

sindicats, sublevacions, vagues, etc- foren posats al servei d'aquest fi últim. Amb l'arribada de la II República, les seves aspiracions prengueren nous ànims, la major part de les seves reivindicacions varen aconseguir-se, com ara la limitació de la jornada de treball, l'adscripció forçosa d'obriers en totes les èpoques en les grans finques, la prohibició de treball als forasters, i sobretot, la possibilitat de tenir accés al poder polític a través dels ajuntaments. Comença a entreveure's la possibilitat d'aconseguir la tan esperada reforma agrària.

Acabada la guerra civil la il·lusió va desaparèixer per sempre més. L'única solució era cercar treball en altres regions i intentar començar una nova vida. Aquesta és la causa de la primera fase de l'emigració, segons aquest autor. Més tard, segons ell mateix, l'estat de superpoblació, lluny d'atenuar-se, es va engrandir; per això en els últims 10 anys (ell escriu al 1965) al canvi de mentalitat s'han d'afegir d'altres factors no menys decisius, com ara el de la modernització del sector més important de la seva agricultura ⁸⁹. Aquesta visió s'ajusta plenament a les vivències que aporten els testimonis d'aquesta recerca.

David D.Gregory, dóna com a causa de l'emigració els factors macroestructurals -demogràfics i econòmics-, però tenint en compte que l'individu actua sobre d'ells segons el seu substrat cultural. D'aquesta manera, afirma que a la ciutat que ell estudia, el substrat cultural resultà més important a l'hora de l'emigració que no pas el factor demogràfic o econòmic. Els primers en emigrar, segons l'antropòleg, en la dècada de 1950, quan el govern suavitzà les restriccions als moviments interns que havia establert en la postguerra, pertanyien tots a les classes no propietàries i havien donat suport, per sí mateixos o per les seves famílies, a la causa republicana durant la guerra civil. Emigraren dins d'Espanya amb l'objectiu de defugir la seva antiga identificació amb l'esquerra ⁹⁰.

Pio Navarro, considera que el punt inicial del procés d'emigració pot ser un factor econòmic. Pel cas que ell estudia, un excés de població pels pocs recursos del poble; però afirma que aquest no és el factor principal que manté el procés, la

marxa dels individus que sobren no produeix, per sí sola, un procés emigratori de les característiques de l'emigració andalusa d'aquells anys. Per l'autor, el procés es desenvolupa quan comencen a marxar els que no era necessari que ho fessin, quan es van deixar, fins i tot, abandonades la meitat de les terres de conreus de regadiu. Aquests canvis d'interès van venir donats per la nova densitat dinàmica a què havia arribat la vida social del poble i, subsidiàriament, pel diferent joc i canvi dels tradicionals factors socioculturals. La comunicació social es va convertir en un factor actiu del procés, la traducció local de les pressions sociopolítiques d'aquella determinada època històrica del país, d'acord amb les estructures concretes del poder en el poble i la omnipresència del patronatge caciquil, amb els voravis de corrupció, es van fer intolerables quan es van conèixer altres situacions, on l'opressió era menys notable. L'omnipresència del poder coactiu formal en el poble produïa ansietat i tensions que van fer desitjable l'anonimat de les ciutats més grans, on el control directe és més laxa. En el poble l'ajuntament i els seus funcionaris, la Guàrdia Civil i l'Església amb el capellà s'unien per imposar i fer observar tot tipus de prescripcions, fins reduir molt sensiblement l'esfera privada i la independència personal ⁹¹.

Jaume Botey ⁹², afirma que la decisió d'emigrar prové molt més de la força repulsiva de la vida del camp que de l'atracció de la ciutat; per tant accepta la valoració subjectiva individual del medi ambient social i físic que fa l'emigrant de la seva pròpia terra, és a dir, una causa sociològica.

Jordi Cardelús i Àngels Pascual ens diuen que una vegada acabada la Guerra Civil, les classes vencedores reorganitzaren la seva dominació en torn a un pacte entre les seves fraccions diferents, en el que els grans propietaris agraris tenien un cert pes important, encara que no tant com la ideologia de la primera època del franquisme podria fer suposar. En un primer moment es va produir una involució en la producció agrària i industrial que solament es va recuperar, i molt lentament, durant els anys quaranta, sense arribar d'aconseguir-ho fins l'entrada de la següent dècada. En aquesta època d'estancament

en el desenvolupament econòmic capitalista, la mobilització de la població va venir indirectament provocada per la repressió i el control, que van portar a molts camperols a emigrar de zones on la seva activitat política era massa evident.

Al començament de la dècada següent, es van produir canvis importants en la política econòmica. Un inici de liberalització en el mercat es reflectí en un enlairament de la indústria respecte a l'agricultura. En aquest relegament de l'agricultura, en el deteriorament dels termes d'intercanvi respecte a la indústria i en l'increment de llocs de treball industrials, es troba l'origen de l'emigració d'agricultors (jornalers i petits camperols propietaris) que es coneix comunament com a èxode rural. L'enlairament de la producció capitalista industrial i el començament de la crisi de la producció agrària tradicional es produïren sota el signe del desenvolupament desigual: la inversió industrial es concentrà en zones com Barcelona i Madrid⁹³.

És aquesta situació econòmica i l'enorme necessitat de mà d'obra barata i no qualificada la que possibilitarà l'emigració en cadena de la segona onada migratòria iniciada als anys 60. En aquests anys, la migració quasi bé es converteix en un estil de vida, "en una pauta establerta, en un exemple de conducta col·lectiva. Una vegada iniciat, el creixement d'aquests moviments és semiautomàtic: la principal causa de l'emigració és l'emigració anterior. Altres circumstàncies actuen per dissuadir, per incitar, però d'acord al marc d'actituds definides"⁹⁴.

Els immigrants ja definitius que viuen a Catalunya (els de la primera onada) no han trencat els lligams amb el poble natal, on les estructures de relacions socials, fonamentalment la família i els veïns, segueixen funcionant com a sistema d'ajut en la necessitat, facilitant l'èxode del poble i l'assentament en la nova ciutat⁹⁵ als emigrants de la segona onada. Onada que es convertirà en el fenomen més important de la història del país en aquest segle. D'aquesta manera els nous emigrants deixen el poble en una aparent espontaneïtat, darrera la qual existeix una certa organització fundada sobre la família i les relacions

amics i de veïnatge. Mecanismes que expliquen l'extrema localització dels immigrants a la vegada com a lloc d'origen i com a lloc d'immigració ⁹⁶.

Poc a poc, però sense parar, s'estén com una taca d'oli la idea que a Sabadell es viu millor, o al menys que allí dones i homes troben treball. En aquest procés d'expandiment d'aquesta idea el paper desenvolupat per les dones, segons Pio Navarro, ha estat considerable, "les converses en el carrer, a l'hora de fer la compra, l'estreta convivència que implica la necessitat de barri, fan que es conegui millor a les persones, els seus vells problemes i els seus recents èxits -tal vegada el sol fet de tenir treball o construir-se una petita casa-, i els avantatges per a les dones de la nova situació, que impulsa al marit a emigrar. Per altra part, les dones, contra el que es pugui creure, estan més disposades a l'emigració dels homes que ells mateixos, perquè els beneficia més, i per això són també actius agents impulsors" ⁹⁷.

En el poble l'estructura de relacions socials és una xarxa formada per parents més o menys llunyans, completament connectada, sense deixar quasi un sol fil sense nuar. Això es pot comprovar a través del grup de persones que hem entrevistat per a aquesta investigació. En un principi, aquestes persones no estaven connectades entre sí, ja que el que vam buscar era aquella gent que podríem considerar com a "portadora de memòria", i en primer lloc, a aquelles persones més grans que en els seus records, es podien remuntar més endarrere en el temps. En segon lloc, buscàvem aquelles persones que les primeres entrevistades ens descobrien com a significatives en el poble, pressuposant que ens podrien donar bona informació. De les primeres entrevistes no en varem treure possibles persones a entrevistar pel fet o indicant que fossin parents. Doncs bé, un cop realitzades les entrevistes analitzats els arbres genealògics de les persones que han ofert el seu testimoniatge, descobrim un fort percentatge de lligams de parentiu entre totes elles.

Una altra demostració d'aquesta xarxa de relacions familiars la proporciona la repetició dels mateixos cognoms, que fa pensar

que en un moment o altre de la història del poble, tothom prové de les mateixes o poques famílies. Lligades a aquest fort grau de parentiu, tenim les relacions de veïnatge, de carrer, relacions d'extrema importància en la vida social del poble. L'exemple està en les quadrilles d'homes que es lloguen als "cortijos" en temps de sega i altres tasques o que es mouen pels diferents pobles de la comarca, o més lluny, tot cercant feines temporeres per pal·liar la manca de treball a Pedro Martínez. O els grups de dones que cada setmana anaven a fer la bogada a les rambles del rodal del poble. O les noies que s'agrupaven al voltant de la modista, per aprendre tall i confecció. O els grups de dones que any darrera any, deixaven la família per anar juntes a realitzar les matances del porc als diferents "cortijos" de les rodalies. Tots aquests grups estaven formats per pares i fills, per mares i filles, acompanyats i acompanyades per amics, amigues i sobretot per veïns i veïnes del mateix carrer.

De manera que si anem unint parent amb parent, parent amb veí, veí amb veïna, anirem confegint una atapeïda xarxa, en la que poques persones del poble en quedaran fora.

Aquesta característica de l'estructura social de Pedro Martínez -i d'altres pobles andalusos- explica que una vegada trencats dos o tres fils dels que teixien la xarxa social, en emigrar del poble les primeres persones, i quan des de Sabadell, comencen a estirar del fil, tot reclamant els pares, els germans, els oncles, i també els amics, i els veïns, i cabdellar-lo altre cop a la nova ciutat, pràcticament desaparegui la xarxa de relacions al lloc d'origen, per anar-se reconstruint en pocs anys a Sabadell. Fins el punt que el 20% de la població de Pedro Martínez es localitza actualment a Sabadell⁹⁸.

Així que, en aquesta segona onada de l'emigració, les decisions concretes dels emigrants s'han pres molt influïdes per un contagi psicològic⁹⁹, en el que han jugat un gran paper els llaços familiars, d'amistat i de paisanatge; i les conjuntures molt concretes del mercat de treball referides a cada any i fins i tot a cada estació. Per això aquests factors, tots ells

imprevisibles, com assenyala A.López Ontiveros, originen intensitats del fenomen que s'escapen a l'anàlisi quantitativa i a la seva comprensió lògica a escala comarcal o fins tot municipal.

Fins aquí he tractat l'emigració de Pedro Martínez els anys 60. Quan es produí el fenomen i perquè es produí. Ara ens falta, per respondre també en aquesta fase les quatre preguntes fonamentals, saber com va ser aquesta emigració i qui la va protagonitzar.

Les famílies que van abandonar Pedro Martínez en aquesta segona etapa poden arribar a ser molt diferents entre elles, i conformen una emigració bastant heterogènia, tant en la seva vessant econòmica com ideològica. La sortida ja no és el resultat d'una desesperança del camperolat andalús resultat d'una realitat política i social, sorgida del resultat de la guerra, sinó que l'emigració ha estès els seus braços a la pràctica totalitat de les capes socials i ideològiques. Pel que fa a la seva situació econòmica podem classificar a les famílies que van marxar en dos grups. Les famílies més necessitades, però també aquelles que no els mancava el més essencial, i que cercaren en l'emigració no tant treballar i menjar, sinó unes perspectives més bones i en especial un futur menys fosc per als fills. Les famílies més necessitades van marxar cada una d'elles de la manera que millor van saber o poder. Segons el seu caràcter, més conscient o inconscient, ordenat o aventurer, amb prudència i amb més o menys seguretat; segons la mesura de les seves forces i de les dificultats del moment. Però, per sobre del caràcter de cadascú, segons la imperiosa situació econòmica que la majoria de les vegades no deixava escollir. Així alguns van fugir quasi de manera vergonyant, perquè, moltes vegades, deixaren darrera seu una situació d'extrema misèria.

"al venir "pa cá" -explica la María Jesús-, cada uno hizo lo que pudo, unos se venían de "madrugá", "pa" que la gente que les debían cuatro chavos no saliesen a pedirles lo que les debían. Otros se venían como podían, andando hasta llegar a la estación, a ver si podían coger el tren. De muchas maneras, la vida ha

sido mala. "Pa" uno que se viniera bien, los demás se iban "toos" ¡hasta luego venir aquí en busca de ellos! ¡A pedirles las trampas! ¡A la Virtudes, a la hermana de la tita Angelita, tras ella vinieron (no sé si la tita Angelita también debía algo, quizás la Angelita no...) "pa" que les pagara aquí en Sabadell. La que le debía la Virtudes tenía un hermano no sé donde de Barcelona, y ya vino a verlo y de camino hizo su apaño "pa" cobrarles a las que le debían y iba contando..."

Altres famílies marxaren del poble, no tant per manca de les més elementals coses per a viure, sinó perquè entreveien una possibilitat de viure millor, almenys unes perspectives més bones i en especial un futur pels fills. La situació d'aquesta gent ja no és tant desesperada, el procés es prepara millor, el viatge es realitza una mica més còmodament, uns parents esperen i, generalment, poden oferir hospitalitat. I tampoc han d'abusar de l'acolliment perquè també està previst el nou habitatge pels nou vinguts. Tot plegat unes condicions més dignes. Així la María Jesús recorda el seu propi viatge des de Jaén:

"...requetebién "pa" que decir otra cosa. Peor ha sido "pa" otros que se han venido del pueblo. Vinimos con nuestros billetes pagados. Y vinimos a nuestra casa y nos trajimos nuestros dinericos también "pa" apañarnos.

Bueno pues ya dijimos de venirnos a Barcelona y nos montamos en el tren, llegamos nos tenían nuestra casa "buscà"...y aquí estamos. Salimos de Jaén al oscurecer, llegamos el otro día de "madrugá" a Madrid y estuvimos a casa de mi cuñado que tenemos allí y a la tarde pues salimos otra vez "pa" Barcelona, porque entonces no venían los coches directos. Salimos un día al mediodía de Madrid y llegamos al otro día por la tarde a Barcelona. Entonces cogimos un taxi y nos llevaron a Torrore..."

Per finalitzar, recorden que, com a resultat més visible d'aquest procés que abraça vint anys, Pedro Martínez l'any 1950

tenia 4.776 habitants, el 1960 en tenia 4.168 (havia disminuït el 13% de la seva població), i al final del procés, el poble tenia 2.243 habitants. És a dir, que el descens des de 1950 havia estat d'un 53,04%.

Al contrari, Torre-romeu, el barri de Sabadell on van anar els protagonistes d'aquesta recerca, l'any 1950 tenia 2.283 habitants, cap -segons el Padró municipal d'aquell any- nascut a Pedro Martínez. Cinc anys més tard els habitants del barri havien augmentat fins a 4.968 dels que un 40,6% provenien de 69 pobles de la província de Granada. Pedro Martínez, tot sol, aportava el 12% del total del barri ¹⁰⁰.

1. Josep Fontana, España, dins Carlo M. Cipolla, Historia Económica de Europa.

2. Jordi Cardelús i Àngels Pascual, Movimientos migratorios y organización social. p.7. Segueixo, en aquesta part del treball, els plantejaments d'aquests autors que analitzen el tema de les migracions dins d'un marc teòric ample.

3. Qüestió que tractaré més endavant en més detall.

4. Fins i tot dins del mateix sistema es poden trobar, a vegades, diferències notables. Per exemple: un efecte - causa de la industrialització és el procés d'urbanització, i aquest a Espanya ha produït desastres molt acusats. Com demostra J. Nadal, a pesar del molt més alt grau d'industrialització francès sobre l'espanyol, la concentració urbana espanyola és fortament superior a la de França. Efectivament, a França les localitats de fins 20.000 h. al 1975 representaven el 42,1% del total, mentre que les localitats de més de 20.000 h. sumaven el 57,8% restant. A Espanya al 1900 el 50,8% dels espanyols vivien en poblacions de fins 5.000 h., i el 78,4% en nuclis de fins 20.000 h.; el 1981 les quotes respectives han disminuït al 17,4 i al 37,2%. En contrapartida, l'acumulació en centres de més de 100.000 h. ha passat, entre les dues dates, de 8,9 a 42,0%, proporcions que serien del 2,2 i 62,7% si comptéssim a partir de 20.001 pobladors. J. Nadal, La població... pp.231 i 234

5. Qüestió que cal matisar ja que tal com adverteix M. Loizu "si la emigración obedeciera únicamente a la falta de mano de obra en los países de capitalismo avanzado, entonces sólo se produciría en situaciones de pleno empleo en estos países. Pero ya sabemos que éste no es el caso. La emigración persiste e incluso aumenta en todos los países capitalistas desarrollados de Europa occidental, incluso en aquellos en que la economía sufre un estancamiento pronunciado (...) puede, pues, afirmarse, que la inmigración no se produce simplemente para llenar huecos en la mano de obra, sino que igualmente responde a una necesidad cualitativa del capital monopolista en su última fase". Máximo Loizu, Capitalismo europeo y emigración .p.13 i 14

6. Leal, J.L i altres (1975). J.A. Martínez Serrano i altres, Economía española:1960-1980.p.60-61

7. Juan Ramón Cuadrado Roura, Las cajas de Ahorros Andaluzas, ¿un instrumento para el desarrollo de Andalucía?, dins Actas I Coloquio Historia de Andalucía.46 a 51

8. Joaquín Bosque Maurel, Enriqueta Gozar Valero i M.C. Puzzi Ceretto, Estructura económica, paro obrero y emigración en la Andalucía actual, dins Actas I Coloquio Historia de Andalucía. p.14

9. Ídem. p.10

10. J.Nadal. Obra citada. p.234

11. Ídem. p.235

12. Carmen Carvajal, Población y Emigración en la provincia de Granada en el siglo XX p.96

13. Ídem. p.102

14. Alfonso G.Barbancho, Las migraciones interiores españolas (1967)

Las migraciones interiores españolas en 1961-65 (1970)

Las migraciones interiores españolas en 1961-70. (1974)

Población, empleo y paro, Madrid, 1987

15. Saldos migratoris per regions: mils de persones

	1951-60	1961-70	1971-80	Total en 30 anys
Catalunya	469,8	720,4	463,3	1.653,5
Andalusia				
Oriental	-422,1	-408,9	-243,2	-1.075,0

Alfonso G.Barbancho, Población, empleo y paro, Madrid, 1987.p.92

16. Elvira Castro Chico, Aspectos sociológicos de la inmigración granadina en Barcelona. 1976

17. Els autors prenen aquest període perquè 1962 és el primer any que l'INE facilita dades de migració interprovincial.

18. Emigració a l'estranger formada majoritàriament per homes i dones que prèviament han emigrat d'altres parts de l'Estat.

19. Vegeu el llibre La Catalunya pobra de Josep Miró i Ardèvol, Ernest Serra, Frederic Miralles amb la col·laboració d'Agustí Pons i pròleg de Dom Cassià M.Just, abat de Montserrat.

20. Isidoro Moreno, Regionalismo y clases sociales: El caso de Andalucía, dins Actas I Coloquio... p. 251-252

21. Des d'una perspectiva més general també es pot justificar aquesta data, perquè demogràficament Espanya en aquest any 1950 arriba a la plenitud dels grups demogràfics intermedis (és a dir en edat de treballar), i per tant és "el període històric de màxima disponibilitat demogràfica dels grups d'edat amb potencialitat econòmica activa". Steparius: "Estructura y procesos de

cambio en la sociedad contemporánea. (II), dins Mañana. Tribuna democrática española, París, núm.10 desembre, 1965.p.20. Citat per J.Nadal, obra citada.p.254

22.María del Carmen Ocaña Ocaña, Observaciones sobre la dinámica demogràfica de Granada en los últimos cincuenta años, dins Cuadernos Geográficos núm.5

23. Ídem .p.241

24.Ídem.pp.243 i 244

25.L'augment demogràfic de Pedro Martínez en aquests anys és superior a la ja alta mitjana andalusa, que vindria a avalar les idees de superpoblació, com a causa emigratòria. Aquestes són les xifres que ofereix Manuel Garzon Pareja Historia de Granada.p.70

	1900	1930	1940
Pedro Martínez	1.602	3.184	3.952
Andalusia	3.549,5	4.610,1	5.219,3

26.Ocaña Ocaña, obra citada.p.253. Vegeu Annex núm.4

27.Ídem.p.277. Vegeu Annex núm.5

28.Ídem.p.259

29.Manolo Fernández Vaca (el Cacharita), nascut l'11 de febrer de 1932. Entrevista realitzada a Torre romeu el 21-6-84.

30. Josefa Marco Roldan, nascuda el 27 d'octubre de 1957 .Entrevista realitzada a Torre-romeu el 23-6-84.

31.Miguel Siguan, Del campo al suburbio. Un estudio sobre la inmigración interior en España

32.Ídem.p.20

33. Tenint sempre en compte, tal com insisteixen A.Pascual i J.Cardelús, i sense negar el pes més important de la immigració o de l'emigració en segons quina zona, les limitacions de les interpretacions més generalitzades sobre les migracions que elaboren les anàlisis a partir d'una caracterització de zones: zones industrialitzades- zones deprimides, zones d'immigració-zones d'emigració, etc. Aquesta caracterització suposa considerar un estat, una nació o una regió, com una entitat homogènia, descuidant a un pla secundari - en el millor dels casos, perquè sovint s'ignoren completament- les diferències socials en el sí de la zona de referència, és a dir, les classes presents i la dinàmica de l'estructura social; de la mateixa forma que s'homogeneïtza la qualificació de l'espai econòmic prescindint de les diferenciacions locals internes de la zona en qüestió. Obra citada.pp.50 i 51

34. M.Siguan, obra citada.pp. 29 i 30

35. Giménez Mellado, El paro tecnológico y los movimientos de población en la actual coyuntura económica. 1956

36. M.Siguan, obra citada. p.30

37. Jesús García Fernández, La emigración exterior de España. 1965

- 38.J.Bosque Maurel i altres. Andalucía hoy. Obra citada. p.5
- 39.Joaquín Maluquer Sostres, L'assimilation des immigrés en Catalogne.
- 40.Antonio Miguel Bernal. **Historia de Andalucía**. p.70. I La emigración de Andalucía, dins Nicolas Sanchez-Albornoz (compilador),Españoles hacia América. La emigración en masa, 1880-1930. Alianza Editorial. Madrid, 1988
41. Barbancho (1967),obra citada. pp.104 a 106
- 42.José Naranjo Ramírez, La emigración exterior de la provincia de Córdoba: 1966-1969, dins AXERQUIA Revista de Estudios Cordobeses, núm.5. 1982
- 43.J.Nadal, obra citada.p.235
44. Jacques Revel, Gènesi i crisi de la noció de "mentalitats", dins L'Avenç núm.106
45. José Castillo Castillo, La emigración española en la encrucijada. Estudio empírico de la emigración de retorno, 1980
46. Leon Gimberg y Rebeca Gimberg, Psicoanálisi de la migración y del exilio.p.12. Els autors, tot i que no creuen que existeixi un tipus de personalitat específic que condicioni la tendència migratòria, sí que pensen que pot haver-hi una major o menor predisposició a migrar, i en aquest sentit caracteritzen una sèrie de tipus.
47. Segons Edouard Conte i Lluís Flaquer, Família , migración e identidad cultural: Sabadell y Andalucía 1950-1980, treball en curs, en el temps actual el 20% de Pedro Martínez viu a Torre-romeu.
48. Taula extreta de A.G.Barbancho (1967),pp.37 i 38

SALDOS MIGRATORIS PER REGIONES I SEXES DE 1961-70
(mils de persones)

REGIONES	homes	dones	total	taxa de masculinitat
Galícia	-112,2	-117,0	-229,2	95,0
Cantàbric	84,6	83,2	167,8	101,7
Duero occidental	-136,3	-139,7	-276,0	97,6
Duero oriental	-95,2	-95,2	-190,4	100,0
Madrid	327,1	359,5	686,6	91,0
Tajo-Gudiana occidental	-310,5	-307,1	-617,6	101,1
Tajo Guadiana oriental	-112,4	104,5	-216,9	107,6
Ebre occidental	26,7	21,5	48,2	124,2
Ebre oriental	-27,0	-19,4	-46,4	139,2
Noreste	408,9	396,8	805,7	103,1
LLevant	100,1	101,2	201,3	98,9
Andalusia oriental	-203,4	-205,5	-408,9	99,0
Andalusia occidental	-207,7	-227,2	-434,9	91,4
Canàries	15,8	3,6	19,4	438,9
TOTALS	- 241,5	-249,8	-491,3	96,7

La conclusió que es pot treure d'aquesta taula, és que en línees generals la massa migratòria està distribuïda en sexes en la mateixa proporció que la població total.

E.Castro, afirma que tradicionalment la immigració gallega, castellana i aragonesa era femenina, mentre que l'andalusa i l'extremenya s'han caracteritzat per la seva masculinitat. En concret en la immigració granadina observa una certa preponderància masculina, sense que cap any pel període 1953-1963, la xifra de dones immigrants hagi sobrepassat a la dels homes. Elvira Castro, obra citada p.13

49.En el Pallars Jussà es concentra la major xarxa hidroelèctrica dels Pallars, on les obres d'instal·lació començaren el 1914; a la conca del Flamicell funcionen quatre centrals -la de Capdella, Molins, la Plana i la Pobla de Segur, sobre el Noguera Pallaresa, la de Sossis- i el pantà de Sant Antoni alimenta les de Talarn i Gavet, el Terradets subministra cabdals a la central del mateix nom i a la de Tremp; en la Noguera Ribagorçana hi han les de Senet, Pont de Suert i el pantà d'Escales, i en el Noguera de Tor les de Caldes, Boí i Lles.

La indústria tradicional de Pont de Suert ha estat pràcticament substituïda per la hidroelèctrica, representada per l'empresa ENHER, que hi té la central de Pont de Suert (21.811 KW), acabada de construir l'any 1955. El pas de l'Escales, és un congost que forma, a l'Alta Ribagorça, la Noguera Pallaresa en travessar la serra de Sant Gervàs, aigua avall del Pont de Suert. El congost, un dels més importants dels Pirineus catalans, va ser aprofitat en la seva major part per a la construcció del pantà d'Escales, de l'ENHER, d'uns 19 Km de llargada; la resclosa té 125 metres d'alçada, la seva capacitat és de 157 milions de m3, la potència instal·lada és de 50.400 KW/A i la producció mitjana anual de 131.240.000 KW h. Fou acabat el 1955. Gran Enciclopèdia Catalana.

50.La perillositat del lloc de treball a Espanya ha estat un problema antic i vergonyós. El llibre d'Antonio Figueruela, Catalunya:crònica de una frustración (pp. 318 i 319) polèmic per les seves interpretacions, com anuncia M.Vázquez Montalbán en el pròleg, i com es pot endevinar pel mateix títol; denúncia -en tota justícia- la situació d'Espanya quant als accidents de treball. Aquestes són les xifres que exposa el citat periodista:

Clase de accidente	1967	1968
Temporal	998.285	1.017.217
Lesión definitiva que no constituye incapacidad permanente	3.298	3.153
Parcial para la profesión habitual	345	429
Total para la profesión habitual	240	260
Absoluta para todo trabajo	80	93
Gran invalidez	23	28
Muerte	2.465	2.562

51.En Joaquín diu que va treballar 14 anys a la central elèctrica. Com que la seva construcció va acabar-se l'any 1955, aquest home probablement es quedà a treballar a la central ja en marxa. L'ENHER a la central de Pont de Suert, l'any 1964 tenia 223 treballadors.

52. "Qui no ha vist aquestes famílies patètiques, als baixadors de les estacions, les dones vestides de negre, ells de vellut, carregats de criatures, asseguts sobre les maletes i els farcells, esperant alguna cosa esperant algú?. Es preguntava en Francesc Candel, Els altres Catalans.p.135

53. La Rosa i les seves filles van concretar que vivien a Pont de Suert, i en Joaquín a Volva(?) d' Escales, els altres testimonis sempre parlen genèricament dels Pirineus.

54. A la família Líndez la vam conèixer en el mateix Pedro Martínez. Els avis de la família no van emigrar mai del poble (ell és el que va propiciar la parcel·lació de La Caldera justament quan l'emigració del poble començava a fer-se notar). Alguns dels germans encara avui viuen a La Caldera, dos més van emigrar, un a Madrid i l'altre a Esplugues on resideixen amb les seves famílies. Aquest últim, pel que sembla, anteriorment visqué a Torre-romeu.

55. Segons David D. Gregory, en les migracions es poden assenyalar tres característiques: 1-organització :a)emigració organitzada
b)emigració desorganitzada
2-duració: a)emigració permanent, b) emigració semidefinida, c) emigració temporal
3- destí: a) emigració transoceànica, b) emigració interna i c) emigració continental o europea

56. És a partir dels 60 quan, justament, es superen les limitacions que estrangulaven el desenvolupament de la indústria espanyola. Sumàriament explicat, el procés "d'acumulació i creixement de l'economia espanyola s'ajusta durant quasi tres lustres a un esquema ben conegut: favorables preus relatius de l'energia, de les matèries primeres i dels aliments; finançament exterior nodrida de transferències d'emigrants, divises de turisme i entrades de capital; adquisicions d'un mercat internacional expansiu de la tecnologia i dels productes necessaris per assimilar els canvis que el propi creixement imposa en els patrons dominants de la demanda; i abundants disponibilitats de mà d'obra (població rural i població femenina) que ha demostrat una mobilitat i capacitat adaptativa quasi sense precedents, com la vàlvula de seguretat addicional de la fàcil exportació de la major part de la força de treball excedent ".

57. Ercole Sori, Las causas económicas de la emigración italiana entre los siglos XIX y XX dins La emigración italiana en Argentina, Edi. Biblos, Buenos Aires, 1985

58. Segons el Padró de 1981 entre 1950 i 1960 havien arribat a Torre-romeu 357 persones de Pedro Martínez .S'ha de tenir en compte que en aquest any ja no són comptades ni les persones que havien mort ni les que havien abandonat el barri al llarg d'aquests anys. Segons el mateix padró, i fent les mateixes consideracions, a la dècada següent (1961-1970) arribaren 469 persones.

59. En conjunt es constata que alguns antics emigrants tendeixen a donar una versió positiva de llur experiència migratòria, molt sovint en contra de la pròpia experiència

60. Vegeu, Angelina Puig i Valls , Naixement i creixement dels barris perifèrics en les ciutats industrials de Catalunya. Història viva del barri de Torre-romeu (Sabadell). Treball de recerca per a la obtenció de 9 crèdits en els estudis de tercer cicle. U.A. B. 1989

61. Pedro Martínez està situat al Partit Judicial de Guadix, partit que en aquesta dècada pateix en el seu conjunt els problemes econòmics - socials i la seva conseqüència més visible: l'emigració. Aquestes són les xifres proporcionades per A.G.Barbancho (1974):

Partit Judicial de Guadix

Població 1960	85.368
Població 1970	64.020

Increment real	1961-1970	-21.348
Increment vegetatiu	1961-1970	1.954
Saldo migratori		-23.302
Tassa de migració		-273,0

62. Samuel L.Baily ja assenyala que si bé la major part dels treballs sobre cadenes migratòries es centren en els italians i en Argentina, ajuden a enriquir un debat molt més ample sobre les migracions entre tots els països i fins i tot pels migrants interns. Cadenas migratorias de italianos a la Argentina: algunos comentarios, dins Estudios migratorios... p.133

Sobre les cadenes migratòries existeix força bibliografia, per exemple:

-Paolo Ginanni, Emigracione e imperialismo.Editori Riuniti.Roma 1968.

-Ercole Sori,L'emigracione italiana dall'unita alla seconda guerra mondiale.Editori il Mulino. Bologna,1979.

-Emilio Franzina,Merica! Merica! Emigracione e colonizzazioni nelle lettere dei contadini veneti in America Latina (1876- 1902).Feltrineli Editore,Feltrineli economics,1979

-F.J.Devoto i G.Rososo (comp.), La emigracion italiana en Argentina, Editorial Biblos, Buenos Aires, Argentina, julio 1985. Amb els següents articles: Ercole Sori, Las causas economicas de la emigracion italiana entre los siglos XIX y XX.

Samuel L.Baily,La cadena migratoria de los italianos a la Argentina.

María Cristina Cacopardo y José Luis Moreno, Características regionales, demográficas y ocupacionales de la inmigración italiana a la Argentina (1880-1930).

Gianfausto Rosoli, Las organizaciones católicas y la inmigración italiana en la Argentina.

Luigi de Rosa, Emigrantes italianos, bancos y remesas el caso argentino.

Fernando J.Devoto, Las cadenas migratorias italianas: algunas reflexiones a la luz del caso argentino

- I Congrés Hispano Luso Italià de Demografia Històrica. L'Emigració massiva espanyola, portuguesa i italiana (1860- 1930).Barcelona 22-25 abril 1987.

63.Fernando J.Devoto, Factores de expulsión y de atracción en la emigración italiana a la Argentina. El caso piemontés. 1861-1914. Cuadernos de Historia Regional.Vol.1,Núm 2, Universidad nacional de Luján. Abril 1985

64.Fernando J.Devoto, presentació de Las cadenas migratorias italianas a la Argentina, dins Estudios migratorios latinoamericanos, núm.8 abril 1988.p.3

65.F.J.Devoto, Las cadenas migratorias italianas: algunas reflexiones a la luz del caso argentino, dins Estudi imigratini,p.355

66.Ídem .p.356

67.Citat per Samuel L.Baily, La cadena migratoria de los italianos a la Argentina ,dins Fernando Devoto i G.Rosoli, La inmigración...p.46

68.Ídem.46

69.Fernando J.Devoto, Las cadenas migratorias italianas: algunas reflexiones a la luz del caso argentino, dins Estudios migratorios latinoamericanos, núm.8, abril 1988.pp.108

70. Franc Sturino, Emigración italiana: Reconsideración de los eslabones de la cadena migratoria dins Estudios migratorios latinoamericanos,núm 8.Abril 1988.pp.5 a 26

71. Citat per Devoto. Las cadenas migratorias...p.357

72.Ídem.p.362. Aquesta idea, pel que fa als estudis de migracions

intercontinentals queda confirmada a l'estudi de Devoto sobre l'emigració d'una petita ciutat de Varezze a Ligúria cap al barri de la Boca a Buenos Aires, a la segona meitat del s.XIX. O els de M.E Curia de Villerco i A.Villeco, sobre l'emigració de la Villa d'Acerno (Salernitano) cap a Tucuman (Argentina) a finals del s. XIX ,fins a mitjans del s.XX, que revelen els intercanvis que s'estableixen en un triangle compost pel lloc d'origen i les colònies establertes en el nord argentí i New Haven als EEUU.

73. Com assenyala J.F.Devoto, obra citada p.358

74. MacDonald i Price demostraren la gran perdurabilitat d'algunes cadenes migratòries en el cas australià.

75. Tal com també va demostrar Romolo Gandolfo sobre l'emigració d'Agnone a Buenos Aires, evidenciant les estretes connexions entre l'elit d'Agnone i la de la col·lectivitat anonesa emigrada. Notas sobre la elite de una comunidad emigrada en cadena: El caso de los agnoneses. Estudios migratorios latinoamericanos núm 8, abril 1988. pp.137 a 156

76. Això mateix adverteix Devoto pel cas italià. Obra citada.p.359

77. Així com explica Devoto, existeixen diferències entre el cas argentí i el d'EEUU: menys dificultats de relació entre el migrant italià i la societat local en el cas argentí. Obra citada.p369-370

78.Citat per Devoto, obra citada.p.371

79.Ídem p.372

80.F.P.Cerese. Introducció a L'emigracione italiana nelle Americhe. I Congrès Hispano Luso de Demografia Històrica. Barcelona, abril 1987

81.Cesare, obra citada, p.13-14

82. A l'estudi del naixement de Torre-romeu si que tinc testimonis de dones que són les primeres de la seva família en abandonar el poble d'origen.

83. Vegeu les conclusions de A.Puig , Naixement i creixement...

84.Miguel Siguan, cita com una de les causes d'emigració del camp a la ciutat l'interès per gaudir d'una assegurança sanitària. Obra citada.p.263. Malgrat això, Carlos Martí Bufill, s'atreveix a fer un panegíric de la política del "Caudillo" i explica les perspectives demogràfiques espanyoles de creixement a partir de totes les mesures socials de les lleis franquistes "encaminadas a la constitución y protección de las familias y a defender la salud de las madres, de los hijos, de los trabajadores y de la población en general", sense mencionar que les dites assegurances solament cobrien als obrers industrials i que aquests no representaven gaire més que una quarta part dels treballadors. Carlos Martí, Nuevas Soluciones al problema migratorio, p.337

85.En Manolo García González, nascut el 1947, va arribar amb els seus pares a Sabadell quan també tenia 8 anys. Malgrat que enguany gaudeix d'una bona situació econòmica i social, comparteix, encara que en menor mesura, els sentiments de la Josefa. Tal vegada en els seus sentiments s'hi afegeix la desil·lusió davant la situació política actual .

86. Segons Juan del Pino, existeixen en la història contemporània, diferents modes amb que els andalusos s'han enfrontat al problema de la desigualtat, d'ençà que aquesta va perdre la seva legitimitat a mesura que la cultura andalusa deixava de considerar al món i a l'estructura social com una cosa estancada, intocable i inalterable: lè. el bandolerisme, des de finals del

S.XVIII fins a la Restauració alfonsina. 2n- les agitacions camperoles andaluses a partir de la segona meitat del S.XIX. 3è. en les quatre primeres dècades del S.XX, el sindicalisme de lluita i les vagues agràries. Els intents frustrats de reforma agrària dels anys 30 i la revolució de 1936. 4rt. el boom emigratori (p.79 i 80). "Amb la mateixa intrepidesa i solidaritat amb què abans s'organitzava una vaga o un boicot, s'uneixen enguany en un grup i sense més preàmbuls decideixen marxar cap a Barcelona o a França ."Y así lo hacen" (p.121). Proceso de modernización y pautas de la cultura andaluza.

87. L'autora fa un petit resum dels models proposats per explicar o preveure les migracions, és a dir, els demogràfics, sociològics i econòmics, així com els d'interacció gravitatòria i els de la teoria de la mobilitat. Carmen Carvajal Gutiérrez, obra citada. p.193 i s.s

88.J.García Fernández.Obra citada p.224

89. Ídem.p.225-226

90. David D. Gregory.Obra citada p.138

91. Pío Navarro Alcalá-Zamora, Mecina (La cambiante estructura social de un pueblo de la Alpujarra).p.149-150

92.Jaume Botey Valles, Estudi antropològic sobre 54 relats d'immigrants .

93. Jordi Cardelús i Àngels Pascual, obra citada.pp.170 i 171

94. Peterson, 1970,p.63. Citat per J.Castillo Castillo, obra citada.p.137

95.Pío Navarro.Obra citada.p.151

96. J.Maluquer. Obra citada.p.41

97.Pío Navarro cita a Teresa San Román (Vecinos gitanos. p.166), que afirma que "los grupos más predispuestos al cambio son los más beneficiados por éste", donant a entendre que han estat les dones les més beneficiades amb l'emigració.P.Navarro, Obra citada.p.150,

98. Segons els estudis d'Edouard Conte i Lluís Flaquer

99. A.López Ontiveros. Obra citada.p.120-121

100.Entre 1951 i 1980 Sabadell va passar de 62.000 a 190.000 habitants, que representa un increment global de 128.000 persones i un creixement anual del 6,2% entre 1951 i 1960; 4,5% entre 1961 i 1970 i 1,8% entre 1971 i 1980. Edouard Conte i Lluís Flaquer, obra citada.

CAPÍTOL 8

LA VIDA A CATALUNYA: NAIXEMENT DEL BARRI DE
TORRE-ROMEU (SABADELL)

Som fruit de diversos llevats i, per tant, cultura biològicament mestissos.

(Vicens Vives, 1954)

No tingueu por, que de tot això no en sortirà pas una Catalunya híbrida o succedània. La terra mana, i els homes ens hi humiliem.

(Francisco Candell, 1959)

...per suggerir les reflexions que ens planteja la història, la de dir-nos on som i com hi hem arribat, per tal que triem nosaltres els camins cap el futur...

(Josep Fontana)

Es fa difícil recordar que mentre uns sabadellencs feien fortuna especulant amb terrenys i amb plans parcials, altres anaven a la presó per demanar una societat més igualitària. Que mentre uns sabadellencs vivien a Bellaterra o a Matadopera altres es construïen la seva barraca els dies de festa als marges del Ripoll o al Poblenou. Que mentre uns sabadellencs es preocupaven només del benestar personal i familiar, altres eren empaitats per la policia per defensar una vida col·lectiva lliure i democràtica on la llengua i la cultura catalanes fossin respectades i fomentades. O que mentre un clergat sabadellenc celebrava casaments a la Salut, un altre clergat era multat i molestat per defensar els drets humans més elementals.

(Andreu Castells)

1. SABADELL, UNA CIUTAT INDUSTRIAL: CANVIS I PERSISTÈNCIES

Al segle XII a la plaça Major, que era el centre de Sabadell, s'hi celebrava el mercat, que va ser un estímul pel creixement de la vila que va anar creixent formant una anella entorn d'aquest mercat ¹. Des d'aleshores el creixement de la ciutat ha estat íntimament lligat al comerç, a la industrialització, a l'augment de població i aquest a la immigració, de manera que els quatre fenòmens, desenvolupament de la ciutat, augment poblacional, immigració i industrialització, s'han influït i reforçat mútuament, convertint-se a la vegada en causa i efecte d'un mateix procés. I en els diferents moments de creixuda s'han produït fets persistents en el temps, o millor dit, fets semblants s'han anat repetint en diverses èpoques, alhora que s'han manifestat canvis, successos nous.

Així, a la segona meitat del segle XX, quan Sabadell creixi amb el naixement dels seus barris perifèrics, coincidint amb la segona industrialització que protagonitza i sofreix la ciutat, trobarem fets semblants als que es produïren a la primera industrialització del segle XIX. Sabadell s'engrandeix a través de l'assentament de grups d'obreres, d'obrers i les seves criatures, que hi venen a viure i a treballar i construeixen les seves vivendes a la vora de les fàbriques on cerquen treball. Continuen persistint en el temps les difícils i precàries condicions de vida i de treball de la classe obrera ² i la feina de les dones, nens i nenes, està subjecta a tanta o més explotació que la dels homes ³.

La diferència entre el procés del segle XIX i el naixement, per exemple, de Torre-romeu a mitjans del segle XX, és justament el desenvolupament dels barris, que per primera vegada en la història, creixen lluny del centre, a la perifèria de la ciutat, amb una majoria, quasi absoluta, presència d'immigrants, al contrari de com havia crescut la ciutat fins aquell moment. Primer engrandint i massificant el nucli antic i més tard construint cases i altres edificis, al voltant del mateix centre, barrejant-se les cases dels senyors i dels obrers ⁴. Quan tallers i vapors formaven un tramut

compacte dins de la ciutat, no diferenciant-se els indrets on es construïen els habitatges industrials i les cases dels seus habitants.

Diferència també en la procedència dels nous sabadellencs que, en aquest segon moment, ja no són catalans de les terres de ponent, ni vénen solament de Múrcia o Alacant, sinó especialment de terres andaluses. Una diferència més la constitueix la magnitud del fenomen: si bé Sabadell havia viscut, en altres ocasions, fortes crescudes de població gràcies a la immigració, mai les xifres arribaren a les cotes d'aquesta segona part del segle XX ⁵.

En el segle XIX s'havien anat construïnt grans vapors edificats en terrenys que configuren l'eixample de la ciutat, ocupant-hi illes senceres. Els molins, en canvi, es trobaven arrencats als marges del riu Ripoll, travessant el terme de Sabadell de nord a sud. L'origen de molts d'ells es remunta a la Baixa Edat Mitjana i passaren a convertir-se en molins tèxtils en el segle XVII i XVIII, després de deixar altres funcions tradicionals, com les de moldre gra o fabricar paper. En el segle XIX i principis del XX, molts es transformaren en vapors per completar l'ús d'energia hidràulica. Quasi tots eren del "ram de l'aigua", perquè a més de la necessitat d'aigua, aquesta branca del tèxtil ha de menester amplis terrenys on situar els estricadors per estendre i eixugar les peces de roba acabades o tenyides.

A partir de la segona dècada del segle XX comencen a sorgir a Sabadell noves edificacions industrials on s'instal·len motors elèctrics per fer anar la maquinària, al mateix temps que la seva presència es feia palesa a l'interior d'antics vapors ⁶.

En el primer vintenni del vuit-cents es frenà el procés de formació del proletariat industrial, després es reféu lentament fins l'expansió dels anys 30 amb l'espectacular creixement del decenni dels 30 i l'arrencada industrialitzadora del 40, doblant-se la població en el període clau de la industrialització (1841-1862). Augment de població treballadora procedent de fora la ciutat, de manera

que a mitjans de segle més de la meitat dels treballadors i treballadores havien nascut fora de Sabadell ⁷.

Aquest augment de població obrera ocasionà -com passarà igualment un segle més tard- una gran manca d'habitatge. Per pal·liar el problema es comencen a construir les cases anomenades "per a teixidors". En paraules de A.Castells, "són cases amb ventalls i finestres petites, com per exemple les cases del carrer de l'Estrella, que començaren a edificar-se l'any 1841. Hi havien cases d'aquestes que la segona planta no posseïa envans de separació de les cambres, sinó que aquestes s'aïllaven mitjançant llençols penjats amb cordes. Però les famílies obreres que hi vivien eren quasi afortunades, car pitjor era viure en hostals insalubres, o fins i tot en les velles cases del nucli urbà, que tampoc eren paradisos. (...)en el carrer del Dr.Sardà i Salvany, del número 24 al 44 i darrera una aparent regularitat en la façana, s'hi amaga la distribució més anàrquica, hi ha estatges que, essent unifamiliars i posseint una distribució en diverses plantes, per tal que llurs estadants puguin tenir accés a totes les dependències, estan obligades a usar una escala comunitària amb altres estatges. I encara hi havia habitacles, a la plaça Major, per exemple, que no sols tenien escala comunitària, sinó que només disposaven d'una comuna per cada dos o tres estatges" ⁸.

Les dificultats per aconseguir una casa digna i l'haver de conviure apilonats en recintes petits i en poques garanties sanitàries és un altre fet persistent, que tornarem a trobar als anys 50 del segle vint. De la mateixa manera que trobarem comportaments semblants en les autoritats d'una i altra època, que acostumen a coincidir en la seva qualitat de polítics i d'industrials.

Poques gestions va realitzar l'Ajuntament o la "Junta de Sanidad", al segle XIX, tot i haver escrit informes que reconeixien que "el gran número de familias que se han domiciliado en esta villa es superior a lo que permite la capacidad de las casas construidas y que esto da motivo, el que habiten dos o tres familias en muchas casas, que este amontonamiento de personas en pequeños recintos por si solo es

suficiente para alterar la salud pública". Seguit, com era costum, de lamentacions de tipus moral pels mals que pot ocasionar la promiscuïtat ⁹.

Una altra continuïtat en diferents èpoques és el procediment de diversos fabricants que es dedicaren a la construcció de cases per a obrers a base de lloguer. El segle XX, veurem les actuacions del fabricant i alcalde Josep M. Marcet; el segle XIX "trobem els dos personatges clau de Sabadell: el progressista Antoni Casanovas i el moderat Pere Turull, ambdós els més importants alcaldes d'aquest període ¹⁰. Aquest últim dedicà un notable esforç a la inversió immobiliària, comprant moltes cases i nombrosos drets emfitèutics, aprofitant l'augment de la demanda d'habitatges degut al desenvolupament industrial ¹¹. De manera que la burgesia industrial va fer servir el problema de l'habitatge com una segona manera de fer diners ¹².

Havia començat un procés d'accelerament de la construcció i de l'especulació sobre el sòl, en un moment, que segons Andreu Castells, encara s'hagués pogut guardar un cert equilibri entre el Sabadell agrícola i l'industrial. Però, com afirma el mateix historiador, les autoritats no posaren regles al desplegament constructiu. Cal considerar que el nucli urbà anterior representava només un 2,85% del nucli de l'any 1849. Així la vila creixia sense cap pla premeditat.

Les primeres intervencions a Sabadell de reordenació urbanística les trobem l'any 1822 ¹³, però no va ser fins el 1847, any en què començaren a plantar-se arbres a la Rambla, que la Corporació Municipal no va encarregar la confecció d'un primer plànol de Sabadell, que va confiar a l'arquitecte Josep Oriol Bernadet. Però el plànol no s'enllestirà fins el període següent, si bé s'impugnarà i es deixarà en un racó.

El 1852 el terme va ampliar-se amb la primera agregació del territori de Jonqueres, cosa que va permetre expansionar la població vers el NW.

El maig de 1854, el govern de Pere Turull, va publicar un ban que legislava l'alçada dels edificis segons l'amplada del carrer, i l'obligació dels propietaris de construir voravies

davant les cases. El ban admetia que les aigües de les taulades conduïdes amb canals, fossin vessades al mig del carrer, per sota la vorera "disposicions que, dit sigui de passada, quasi ningú no va complir, però és que al carrer no s'hi conduïen solament les aigües de pluja, sinó també les residuals particulars, les dels tints i aparells dels safareigs públics i les dels diferents femers que hi havia als quatre punts cardinals de la vila "¹⁴.

L'expansió accelerada de la vila va obligar a fer un altre plànol, que Bernadet va rematar el 31 d'agost de 1858, però és un plànol que s'ha perdut i que no coneixem, tanmateix en la Memòria del projecte d'urbanització de Miguel Pascual del 1886, s'explica que havia de servir de base per orientar l'Ajuntament en el disseny dels nous carrers. "Aquest plànol, usat i desvirtuat pels especuladors, serà el què donarà la forma del Sabadell urbà del centre. Amb tota evidència va ser el que regularitzà la vila a quadrícula, cosa respectada per posteriors dissenyadors urbanístics, i que degué eixamplar, a partir del carrer Cervantes, dos metres la calçada, arribant aquesta als vuit metres". Abans del projecte de 1886, s'aprovà, el dos de maig de 1864, el de Daniel Molina, projecte massa utòpic que no tenia en compte els interessos d'especuladors i que no tingué cap futur gràcies a la forta oposició que van presentar sobretot 85 terratinents i industrials, quan s'exposava el pla públicament, el juliol de 1866 ¹⁵. Tampoc va permetre la burgesia sabadellenca que el projecte de M.Pascual es complís, i així en el transcurs del temps, desapareixeran fins i tot alguna plaça pública i algun carrer. Segons Castells "es dóna la paradoxa que en èpoques de desenvolupament econòmic correspon més caos urbà, fent-se sentir, notòriament, el dèficit permanent de jardí i de places de recreu". La burgesia d'aquest final de segle ja no pretén construir tipus de cases com els dels anys 60, o els primers anys de la Restauració, sinó que inverteix en terrenys, que seran edificats "amb el mínim de pams perduts i quan la plusvàlua arribi a cotes més altes" ¹⁶.

A finals de segle i durant els vint-i-cinc primers anys del

segle XX, Sabadell torna a experimentar un important creixement, doblant pràcticament, altre cop, la població, i absorbint en el seu procés d'expansió una part del municipi veí de Sant Pere de Terrassa.

Increment de població degut, altra vegada, i principalment, a un corrent migratori que provenia, encara, en la major part, d'altres pobles de la comarca, d'altres ciutats de la "província" de Barcelona i de les comarques catalanes de ponent. Però es destaca ja la vinguda a Sabadell d'immigrants de l'Aragó i el País Valencià i a partir de l'any 1920 de Múrcia i els primers immigrants provinents d'Andalusia.

Increment de població, altra vegada, eminentment treballadora. Així la població obrera de la indústria de la llana va augmentar entre 1895 i 1925 en un 137,1%, augment que com observa Esteve Deu, fou superior a l'augment registrat per la maquinària instal·lada, la qual cosa fa suposar un treball més intensiu per l'extensió del treball en torns de nit ¹⁷. Cosa que indica un empitjorament de les condicions de vida de les famílies treballadores, que a més a més, en aquesta època veuran augmentades les deficiències en la qualitat de la vida, fora de les fàbriques, amb uns habitatges, més petits i insalubres que les ja deficientes cases d'anys anteriors.

El desenvolupament de la ciutat al llarg d'aquest període seguirà els mateixos eixos d'expansió que els de les edificacions industrials. Al segle XIX els vapors s'anaren edificant, com era lògic a les vores del riu Ripoll. A principi de segle XX, les edificacions industrials, explica Deu ¹⁸, sorgiren en uns indrets determinats per tres eixos de localització: els voltants de l'estació del ferrocarril, el carrer de les Tres Creus, que conduïa cap al camí del riu Ripoll i els carrers pròxims al camí de Barcelona o a la carretera de Barcelona a Terrassa.

A partir de 1913-14 l'edificació industrial es va anar desplaçant cap a zones perifèriques, com podien ser els barris de Gràcia, Hostafrachs i la Creu Alta i cap a la zona de la Ronda de Ponent. La carretera de Barcelona-Terrassa continuava tenint un paper molt important en la localització de les

fàbriques en aquestes zones.

La manca de terrenys disponibles en els eixamples del s.XIX produïren la pujada dels preus dels pocs solars que hi quedaven. La construcció de tres subestacions de transformació de fluid elèctric d'alta tensió, entre 1912 i 1922, van subministrar energia elèctrica a la ciutat. Una d'aquestes subestacions es trobava a la carretera de Rubí, al sud del barri de Gràcia, que alhora estava situat al costat de la carretera de Barcelona-Terrassa i reforçava els barris sorgits a banda i banda d'aquesta: Hostafranchs i Ronda Ponent. Ja a començament dels anys 20 la subestació de la carretera de Prats de Lluçanès va potenciar la instal·lació d'indústries en el barri de la Creu Alta, encara que en una proporció menor que en d'altres zones indicades. A part de la localització industrial una mica concentrada en els barris esmentats, "l'ús de l'energia elèctrica va permetre l'aparició de petits locals dispers per tot els carrers de la ciutat" ¹⁹.

Els habitatges dels obrers continuen construint-se a prop de les fàbriques on tenen la feina. Fins a començament del segle XX les anomenades "cases angleses", estaven construïdes damunt d'un terreny rectangular d'entre quatre i cinc metres de façana i una llargada de 20 a 50 metres. A darrera de la part edificada hi podia existir un pati. Predominaven les cases de planta baixa i un pis, amb quatre dormitoris, menjador, cuina i cosidor. Eren cases que per la seva construcció allargassada tenien poca ventilació directa i poca claror natural. No tenien aigua corrent ni clavegueres i les aigües brutes anaven a parar a una fossa sèptica o a un pou mort. A partir de 1910, amb un fort augment de població, les cases s'acostumaren a fer solament amb planta baixa, amb habitacions més senzilles i de manera més ràpida. Semblants a les anteriors però de dimensions més reduïdes, tres dormitoris i un pati més petit. A més a més, eren encara més fosques i menys ventilades. La mitjana de residents, segons càlculs d'Esteve Deu, era de 4,5 per habitacle ²⁰.

Entre 1915 i 1920, es produeix un important augment de població, un fort corrent immigratori que va provocar un major

pes del subarrendament que queda completament reflectit en les mitjanes de residents per habitatge. Situació que es tornarà a repetir, com una persistència més en la història del creixement i de la industrialització de Sabadell, quan es produeixi l'altre gran corrent immigratori dels anys 1950-60.

Persisteix, també, el tarannà paternalista i moralista dels fabricants sabadellencs, com mostra la Memòria de l'Agrupació de Fabricants de Teixits de Llana corresponent a l'any 1933: "Aquesta manca d'habitatges fa que avui la gent obrera visqui en condicions deplorables des del punt de vista higiènic i en l'aspecte moral. En una mateixa casa, reduïda i insalubre, s'hi troben acollides dos o tres famílies, i homes, dones i criatures viuen allí en una promiscuïtat horrorosa. Les conseqüències que per la salubritat del poble i per la seva condició moral derivada d'aquesta mena d'existència no cal (. . .)la construcció de cases barates per als obrers exercirà una acció benefactora que arribarà més al fons, fins a l'entranya mateixa de la constitució social".La memòria dels fabricants continua i deixa veure sense tanta hipocresia la seva veritable intenció "..ja s'ha dit amb molta exactitud que al fer un petit propietari es mata un revolucionari..."²¹.

Després d'aquest període la població de Sabadell es manté fins al final dels anys trenta, quan, com a conseqüència de la guerra civil de 1936, va anar perdent població. A partir dels 40, poc a poc, es recupera ²² fins arribar als anys 50 quan es protagonitzà l'augment de població més espectacular de la ciutat ²³.

2. SABADELL, SEGONA MEITAT DEL SEGLE XX

Abans de l'any 1940 ²⁴,la barriada del Centre ja és consolidada en un 60% dels actuals habitatges. La Creu Alta també era edificada en un 47% i el barri de l'Avinguda- Eixample que, com indica el seu nom, és el primer eixample de la ciutat, era

edificada en un 35%. La Creu Alta en aquest període comptava també amb un nucli ben desenvolupat, però encara separat del Sabadell antic ²⁵, va ser agregada a Sabadell, quan una llei de 1904 "va disposar l'anul·lació del municipi de Sant Pere de Terrassa, agregant-lo a Sabadell, amb una gran part de la parròquia de Sant Julià d'Altura, tota la de Sant Vicenç de Jonqueres". El barri de Gràcia ja era edificat en un 24%, l'any 1940, però la barriada en el seu conjunt dóna un índex de l'11%, inferior a la mitjana de la ciutat, perquè la construcció posterior de Can Feu i l'elevat nombre de locals industrials, fan davallar l'índex del conjunt.

Durant el període que va de 1941 a 1950 continua el creixement dels eixamples de la Creu Alta, Gràcia, Can Feu i Avinguda-Eixample, Sant Oleguer i Laietana. Comencen a desenvolupar-se els primers barris de la immigració, fonamentalment els de Ca n'Oriac, Serra d'en Camaró i els Merinals. Al finalitzar aquest període es publica el "Plan General de Ordenación de Sabadell" a l'octubre de 1950, i "s'inaugura a la ciutat una nova manera de fer urbanisme, en la qual s'incorporen els tipus edificatoris com a paràmetres per a l'ordenació física de la ciutat" ²⁶.

Entre l'any 1950 i 1960 es produeix l'ingent allau immigratori ²⁷ gràcies al qual Sabadell passa de tenir 59.494 habitants en la primera data als 105.152 de la segona, amb un índex de creixement de 177% ²⁸. Cosa que ocasionà un fort augment de la construcció d'habitatges, a pesar del qual el dèficit de vivenda segueix constituint un dels més greus problemes de la ciutat ²⁹. Creixen les barriades tradicionals com Gràcia i Can Feu, l'Avinguda-Eixample, Sant Oleguer-Sol i Padrís i Laietana que per la seva extensió no es consoliden fins aquesta època.

D'altra banda continuen engrandint-se els barris d'Els Merinals, Serra d'en Camaró, Can Rull i Ca n'Oriac. Per últim, sorgeixen les barriades de la Concòrdia, la Creu de Barberà (que és annexada a Sabadell l'any 1959), Torre-romeu i el Poblenuu, Can Puiggener i la Plana del Pintor.

Al llarg d'aquests anys algunes empreses, seguint la tradició

paternalista dels industrials sabadellencs, emprenen la promoció i construcció d'habitatges per a les seves plantilles, com les cases d'en Garcia-Planas, al barri de Sant Oleguer, que reberen el nom de "Nuestro Hogar", i les cases del mateix Marcet, al barri de Gràcia.

El Pla Marcet va ser signat el 30-IX-52 al saló d'actes de la Caixa d'Estalvis de Sabadell, davant les autoritats provincials, el governador civil i directius del pla. El senyor Marcet pronuncià un discurs on digué que la indústria és la causa determinant de la immigració, per tant, ha de ser la primera interessada, sinó per humanitarisme, per egoisme intrínsec, a resoldre el problema. Per acabar va repetir unes frases d'un discurs que Franco havia fet a Pedralbes, en una de les poques visites que realitzà a Catalunya: "Es preciso que en todos los lugares de España se sepa que es también una obligación colaborar en la resolución de este problema, y lo mismo que una empresa que necesitase animales de tiro y carga, lo primero que haría sería construir las cuadras, es necesario que la primera inquietud que presida una industria, sea levantar casas para sus trabajadores" ³⁰.

Caritatiu consell, que malgrat tot, no es portà prou a la pràctica si veiem que els barris i barriades originades i creades arran de la immigració al llarg principalment d'aquesta dècada, foren construïdes en el sentit més literal del terme, per les mateixes persones que hi van anar a viure, car les cases d'autoconstrucció tenen un pes molt important a gairebé totes elles ³¹. Aquest va ser el cas, per exemple, de Torre-romeu.

2.1 "El suburbio del río Ripoll" (1950): la gent i el terreny

L'any 1950 el barri de Torre-romeu no existeix. En els marges del riu Ripoll i a l'esplanada de Sant Nicolau ³², tanmateix, s'han construït coves i barraques: són les cases de les persones que han vingut a treballar a Sabadell; i a d'alt del turó hi viu més gent, en alguna barraca i en les antigues cases

de pagès ³³, que ja estan subdividides en diferents estatges on viuen els immigrants pioners ³⁴, que van veient arribar els nous veïns ³⁵. Constitueixen, segons el Padró Municipal de 1950 una part del "Suburbio del Río Ripoll y Arrahona" i són, 2.111 habitants, 461 dels quals s'estan a la part que el paper oficial anomena: disseminada, i els altres 1.550, en coves i barraques ³⁶. Més de la meitat (52,74%) d'aquesta gent no feia més de 10 anys que residien a Sabadell ³⁷. Les persones que vivien a la muntanya, és a dir, dins dels límits del que després serà el barri, procedien de 400 pobles d'arreu d'Espanya, i no arribaven a ser 4 persones de cada un d'ells ³⁸.

És en aquest any que alguns dels homes entrevistats per aquesta recerca van deixar Pedro Martínez per anar a treballar als Pirineus. Cap d'ells viu encara a Sabadell. Analitzant els seus records podem reconstruir les històries i el viatge cap a la capital vallesana. Així, la família de l'Anita del "Olegario" era a treballar als Pirineus, quan un home de la família es va accidentar en els "pinos" -com moteja la memòria de la gent-. Aleshores, el grup va abandonar aquella feina tan perillosa i es dirigí cap a Sabadell. No tinc informació directa d'aquest grup i per tant no sé els motius de la seva elecció. Aquesta, també, és la causa de la marxa de la família de la Rosa, que va anar cap a Torre-romeu perquè allà ja hi vivia la promesa del que feia de cap de família: el germà gran. Van arribar-hi a la revetlla de Sant Joan de l'any 1951. Els testimonis orals recorden bé que aquesta va ser una de les primeres famílies de Pedro Martínez assentades al barri. Així ens ho conta l'Ascensión, i, el seu fill, en Manolo, indica a sa mare que el que ella explica, ells no ho van viure pas perquè van arribar a Sabadell l'any 1963. El seu relat no és, doncs, fruit del record sinó que forma part de la memòria de la comunitat.

"Los primeros que vinieron, la Rosa esos de los "gaspachos". Allí en una cueva y allí estaban hasta que se pudieron hacerse de una casa. Como no tenían donde vivir, se hicieron una cueva. "Toos" en una cueva y piojos tenían toda la familia, no se los

sacaban de encima. Vivían todos revueltos, unos no se lavaban bien otros no podían lavarse. Los que se vinieron primero, lo pasaron muy mal así. "

La mateixa Rosa ho explica:

"...y luego nos vinimos aquí y aquí estamos... Y a lo primero de estar aquí no estaba la vida tan bonita. ¡Aquí también se pasaba! Estuvimos una "temporá" en las cuevas. Se hundieron las cuevas, ¡pues "colgaos" nos quedamos! Se hundieron. Había unos bloques fuera y se hundieron por eso. A mi Dolores, a una hija mía tuvimos que sacarla por una ventana, por una especie de ventana que había de lo alto del cerro. Y ya vecinos que habían nos "arrecogieron". Y estuvimos allí hasta que pudimos forjar una casa, que está allí en aquella calle, que ésta es de un hijo mío".

I la filla de la Rosa continua recordant: "cuando nosotros nos vinimos aquí sólo habían del pueblo los del Domingo del Olegario y los de la Estoquia y los del Juanico Grande. ¡Aquí no había más que esos! Luego después, han venido muchos del pueblo."

La família de la Carmen va deixar la feina dels Pirineus perquè el seu marit va sofrir també un greu accident:

"De los Pirineos decidimos venirnos porque mi marido tuvo un accidente allí en los pinos y estuvo 17 meses accidentado de las piernas. Y como mi hijo, el mayor, trabajaba también en los pinos, yo dije aquí se van a perder el padre y el hijo...No conocíamos a nadie de Sabadell pero decidimos ir a Barcelona y estábamos en Torre-romeu y estaban allí los Líndez, unos que estaban en la Caldera y dijo que podíamos ir a Sabadell que había muchos del pueblo y nos fuimos a casa de él".

L'Eustaquia, la mare de l'Antonia, vivia també als Pirineus, i hi havia anat amb el marit i els fills. El grup també va

abandonar les grans obres pirinenques i marxaren cap a Sabadell, des d'on començaren a cridar a la noia, que s'havia quedat en el poble:

"Ya mi familia, cada día ¡que me venga, que me venga! Dice que aquí vas a ganar. Entonces a duro la hora y a duro la hora decíamos nosotros: ¡eso es mucho! ³⁹. ¡Entonces a duro la hora era mucho! Decían que aquí la prima está planchando y aquí se hacen muchas faenas y en fábricas y en "tó". Y dice: aquí vas a ganar. Pues me vine. Pues sí con la golosina de trabajar. Me vine sola con mi hijo, porque estaba aquí toda la familia.

Nos vinimos en tren directos hasta Barcelona, y luego a Barcelona salieron de aquí a por nosotros a la estación de Francia. Y directos a las cuevas. Ellos vivían en cuevas. Directos a las cuevas."

La gent arribava a la ciutat i al no trobar vivenda s'instal·lava als marges del riu, cavant directament el barranc i construint-hi coves que es convertien en els habitatges de les noves famílies de Sabadell. Quan tenien l'oportunitat de comprar un terreny i edificar-hi una casa, o bé anar a viure de lloguer, si la cova estava en condicions podien arribar a vendre-la per unes 3.000 pessetes ⁴⁰, a nous immigrants que contínuament, i cada cop amb més freqüència, anaven arribant atrets per la ciutat industrial. Si la cova estava en males condicions no permetia cap transacció econòmica i simplement s'abandonava. L'Antonia explica:

"Nos albergábamos allí en unas cuevas que mi hermano buscó aquí abajo. Dinero les costaba "na". ¡Algunas si vendieron! Vendían porque algunas estaban habitables, pero mi hermano la primera que buscó y estaba vacía, nos metimos. Algunas ya estaban hechas porque ya había vivido alguien allí."

Aquell mateix estiu va arribar a Torre-romeu en J.Ramón, la Maria Jesús recorda com el cunyat de la Rosa incitava al seu germà per marxar cap a Sabadell, explicant el treball existent

a la ciutat. Com abans l'Ascensió, comenta les peripècies que hagué de passar la parella encara que ella no ho visqué directament, car encara residia a Pedro Martínez:

"...decían que estaban bien, que estaban muy bien que habían "mejorao" que "s'alegraban" mucho que habían "mejorao". Y luego empezaron a salirse del pueblo. El Rafael "el Dandes" fue a "ca" la Niña Bonita y el Rafael que era el "cuñao" de la Rosa de Vilches dice: "vente a Barcelona Ramón, vente que ha escrito mi "cuñá" la Rosa y hay mucho trabajo". Y es porque la gente de aquí (es refereix a Catalunya o més concretament a Sabadell) también se había ido a Francia y muchos puestos se quedaron vacíos. Y entonces él se vino y se montó enseguida y mandó de mandar a Angelita que se viniera y a los 20 días por ahí vino la Angelita y el niño. ¡Y tuvieron que pasar los pobrecitos!, que estaban viviendo en una cueva y se hundió la cueva. A ellos no les pasó "na", pero a otros paisanos nuestros, a unos se les mataron los niños dentro de la cueva⁴¹. ¡Quedaron los niños "enterrá" pequeñitos! Y ellos pues fueron y se encontraron la cueva hundida..."

I el mateix J.Ramón fa memòria:

"Llegué aquí el 31 de julio y el 31 de agosto llegó mi mujer aquí, del año 51. Había en las cuevas paisanos y familia míos. Me vine a las cuevas y allí dormía. Estuve una semana "pará" y dormía en la casa de unas paisanas que viven en el filo de la Ronda, y me daban de comer. Un día iba a comer en una casa, otro día iba a la otra, hasta que me coloqué a trabajar. Cuando vino mi mujer aún fuimos a las cuevas..."

2.2. Primeres i tímides mesures urbanístiques municipals

El cap de l'Ajuntament de Sabadell era un personatge singular entre els dirigents franquistes que no se'l pot considerar prototip ⁴². Efectivament en Josep Ma Marcet, nascut a Sabadell

l'any 1901(morí el 1963), fabricant de teixits de llana, havia pertangut a les joventuts mauristes, i el 1936 s'incorporà a l'exèrcit franquista, participà a la formació de la primera centúria falangista de catalans i lluità al front d'Aragó. Com alcalde, desenvolupà una certa iniciativa atípica als medis oficials de l'època. Com a empresari, fou president del Gremi de fabricants de Sabadell ⁴³ en el moment en què les institucions burgeses dels empresaris començaven a treure el cap; i el 1957 presentà a Franco un important informe contra les discriminacions econòmiques que sofria Catalunya ⁴⁴. Llevat de l'alcalde Marcet que constituïa un cas excepcional pel que fa a la relació directa que tenia amb el poder central, que era la font i l'origen de tot poder, el personal polític català gaudia de ben poques prerrogatives, o bé, quan procedia de fora el país mostrava un fort desconeixement del mateix. Es tractava, per regla general, d'importants empresaris locals, homes amb notables vinculacions econòmiques que precisament eren més rellevants quant major era la importància política dels càrrecs ostentats. Al llarg d'aquests anys la burgesia catalana col·laborà amb el franquisme perquè els ofería un sistema eficaç de pacificació social. Si bé el nou règim els obligava a adaptar-se a unes normes econòmiques força inflexibles i burocratitzades que dificultaven la recuperació industrial. Per una altra banda els concedia el control dels ajuntaments. El petit poder local va ser, així, usdefruitat bàsicament per les "forces vives" de la dreta catalana, i en especial de la Lliga, que amb una total impunitat utilitzà el càrrecs per eixamplar llurs relacions socials i, per enriquir-se dedicant-se a la més descarada corrupció. Com sempre s'han de tenir en compte algunes excepcions que en general foren activitats fonamentalment individuals i, per tant, gens representatives del conjunt del seu grup social ⁴⁵.

Dins d'aquest panorama tan magre i miserable s'ha d'emmarcar la feina política de l'Ajuntament de Sabadell, i en concret la tasca urbanística d'aquesta corporació, que no comença a prendre mesures fins que el problema s'ha desbordat i probablement, com el mateix Marcet deixava entendre, no tant

per justícia sinó per egoisme intrínsec: com a fabricant, per tenir els obrers en millors condicions davant les llargues jornades laborals, com a cap del govern de la ciutat, per mantenir l'ordre i procurar que una tan precària situació no desemboqués en desordres socials o al menys en protestes aïrades. Tanmateix, quan es prenen les mesures legals sobre urbanisme en la perifèria de la ciutat el problema és ja massa pronunciat com per poder-lo resoldre des de les mateixes institucions locals, polítiques o econòmiques i de fet no serà fins el primer mandat dels ajuntaments democràtics postfranquistes, quan es comenci a assolir una solució definitiva als problemes d'urbanisme, equipaments i serveis dels barris de la ciutat.

Es construeixen, com deia, barraques i coves a vora del Ripoll i altres rieres i barrancs perquè la gent arriba a la ciutat i no té on aixoplugar-se. Les autoritats locals, en un principi absolutament cegues davant el fenomen, l'ignoren. Quan veieren les dimensions d'aquell fet i l'envergadura que agafava, prengueren tímides iniciatives, que en realitat es reduïren a legislar al respecte, per enganyar la consciència, sense tenir gaire en compte o posar els remeis necessaris perquè es pogués portar a terme l'ordenat ⁴⁶.

L'octubre de 1950 la Comisión Superior de Ordenación Provincial de Barcelona, publicà el Plan General de Ordenación de Sabadell ⁴⁷. La informació prèvia per a aquest pla la realitzaria la Fundació Bosch i Cardellac el 1949, aquest document urbanístic era el primer que es tenia des de l'any 1928 que es redactà el Pla J.Manich "Proyecto de Ensanche y Reforma de la ciudad de Sabadell" ⁴⁸. El pla de 1950 informava, que en els suburbis de la Creu de Barberà, Serra Camaró, Can Rull, Ca n'Oriac, La LLanera, Can Puiggener, riu Ripoll i Carretera de Polinyà, existien les següents edificacions: 354 cases, 70 semi-cases, 292 "cobertizos", 94 barraques i 182 coves.

A part de les poques condicions i de la mala qualitat de vida que es podia tenir en una cova, aquestes estaven construïdes en un terreny no apte i en un clima mediterrani que podia i va

donar més d'un disgust. Així, quan plovia fort les coves sofrien enfonsaments i esllavissaments de terres, els més importants foren els de les coves de Sant Oleguer a l'octubre de 1951 i els de juliol de 1953. A conseqüència de les primeres esllavissades serioses, el 25 de maig de 1951, un ban de l'alcaldia prohibí construir barraques i coves ⁴⁹. Per tal d'aconseguir l'abandonament de les coves, A.Castells explica que, l'Ajuntament, mitjançant la presentació de qualsevol contracte de compra de terreny, lliurava gratuïtament material per a l'edificació de cases ⁵⁰.

2.3. El treball de la gent els primers anys de la immigració

Sigui com sigui, per comprar-se una casa o per construir-ne una es necessitaven diners, i les dones i els homes que havien arribat a la ciutat fugien, precisament, d'una situació econòmica molt precària. Per això, havien deixat la seva terra en busca de treball. I treballaren.

La conversa entre la Rosa i la seva filla ho confirma: "Aquí he "trabajao" mucho, haciendo faenas, hasta que ya se me quedaron dos hijas más viudas y tuve que cuidar de los niños. A lo primero de venir aquí, no te creas tú que estaba "jodío" ¡claro! Ahora va una mujer a trabajar y echa... y le pagan a 200 a 250, y a nosotras nos pagaban ¡a 4 pesetas! -¡pero mama, date cuenta de la vida de antes a la vida de ahora! -¡"pos" por eso! que cuando vinimos no estaba la cosa... -¡claro que no estaba! -que estaban las cosas mal -antes había más trabajo pero se pasaba más hambre, más falta que hoy. Hoy aquí hay gente que pasa falta, pero se pasa menos se pasa menos que antes...-y al que le hace mucha falta le dan que antes te daban un duro o 4 pesetas por estar una hora o dos lavando.. .Y ahora hay detergentes que lavan solos...¡no he restregado yo ni "na" los trapos! Tenía 9 casas de faena y a la semana tenía que hacer las 9. Eso ha sido aquí. En una echaba una hora, que no tenía que ir todos los días a las 9 casas, pero las había que repartir en la semana. Que he trabajado aquí también mucho. Así

estoy de "reballá" de tanto trabajar...".

Els fets que la María Jesús explica són un testimoni més del treball de la gent els primers anys de la immigració.

"se recogieron a trabajar los dos (l'Ángeles i en J.Ramón quan van trobar la cova enfonsada), ella estaba haciendo faenas y el niño lo tenía ella y él pues trabajando en la fábrica y cuando llegaron y ya de seguida compraron aquel solar y hicieron aquella casa. Las casas la gente se las hacía ellos mismos, porque había muchos albañiles, pues se acostaban con las casas por hacer y amanecían con las casas hechas".

En J.Ramón recorda com els primers temps " un día iba a comer en una casa, otro día iba a la otra, hasta que me coloqué a trabajar. Estuve trabajando en una empresa en Barcelona y luego a los tres meses fue cuando fui a los talleres esos que les compré las máquinas ¹. Y presenté los papeles y luego me vine "pa" allí. Y allí me he "tirao" 25 años trabajando hasta que "plegué". Yo al venir "pa cá" encontré mejoría de allí. Aquí encontré mejoría, porque aquí yo ganaba, por ejemplo 15 pesetas el jornal y mi mujer ganaba 10 pesetas la hora, trabajando en las casas haciendo faenas, bueno primero a cinco pesetas la hora, luego 10 y luego a 15⁵¹".

L'Ángeles no volia marxar del poble. Tanmateix no va tenir altre remei que fer-ho perquè estimava el seu home i aquest tenia fermament decidit no tornar-hi. El fet de venir a la ciutat catalana seguint el marit i no per decisió pròpia l'ajuda a ser més crítica amb la situació que van sofrir i suportar.

"..la miseria, no encontraba trabajo, no entendía el catalán, calle arriba, calle abajo...Y decía: ¡Madre mía con la fe que yo tengo "pa" trabajar y no encuentro trabajo! Cuando vinimos del pueblo pasamos mucha hambre, mucha."

¹. Es refereix a les màquines de fer fideus amb les que es guanyà la vida, ell i la seva dona, els últims temps a Pedro Martínez.

"No pasaste tanta -rectifica el seu home-, al mes ya encontraste faena".

"Más de un mes, más -insisteix l'Ángeles- .;No pasé "na" aquí! Y de aquella casa ya encontré otra y otra y otra, hasta que me coloqué y ya nos espabilábamos un poco. Pero aquí pasamos mucho a lo primero ;mucho! Creías que eran las Américas aquí y luego ;no pasamos!".

El marit i els fills de la Carmen, en canvi, van trobar feina aviat, però mal pagada.

"Encontraron trabajo enseguida, yo no, que en mi casa había tres mozuelos. Mis tres mozuelos se colocaron en una fábrica. ;Y ganaban poquillo! "¿Por eso nos has traído de los Pirineos, de los pinos, "pa" ganar 200 pesetas?" decían, y yo: "allí te caes y te matas, más vale ganar poco que no que te maten a ti". Luego él (marit) se salió de la fábrica y se puso, se metió de paleta, aprendió de paleta. ;Y mira así hemos...Y esa es la vida!".

L'Antonia, per la seva part, i tal com li havien assegurat els seus germans, tots els membres de la família trobaren una ocupació amb què guanyar-se la vida i portar a terme l'afany de tots: homes i dones, treballar i estalviar per comprar un tros de terra on fer-se la casa.

"Ellos iban a la estación a cargar vagones y a descargar carbón y ya iban viniendo. Pero los primeros momentos fueron ;fueron malos! Ya mi hermano se puso a trabajar y yo hacer faenas. ;Sí, sí al poco estuve haciendo una "temporá" faenas!Y luego pues la misma chica que iba a hacerles faenas, trabajaba en una fábrica, que era íntima amiga del "encargao".Y entonces ella habló con el "encargao" y me coloqué en la misma fábrica que he "estao" trabajando ;26 años;.Así que no, no me costó mucho. Pues cuando, ya empezaron ellos a trabajar mi hermano el Gaspar ya se colocó en la fábrica, mi hermano Manuel estaba en el banco trabajando, en el Banco de Sabadell. Y en fin como

empezaron ellos a trabajar, pues empezaron a comprar: ¡la tierra!".

3. TORRE-ROMEU: NAIXEMENT D'UN BARRI (1955)

3.1. La gent del barri

Quatre anys després d'haver arribat l'Antonia a Sabadell, el barri és ja conegut i anomenat amb entitat pròpia: és el "Suburbio de Torre Romeu" ⁵². A finals de l'any, hi estaven empadronades 2.498 persones ⁵³ nascudes en 287 pobles o ciutats diferents. D'aquests pobles, 45 eren de Catalunya, que representaven el 15,6% del total de pobles d'origen de la població del barri, i 350 persones que representaven solament el 14%, del total de la gent que residia a la zona. D'aquestes persones, 208 havien nascut al mateix Sabadell.

Tenint en compte que de les 350 persones nascudes a Catalunya 195 eren filles d'immigrants, el percentatge de gent amb arrels fora de Catalunya era absolutament majoritari, de tal manera que no és agosarat afirmar que el barri estava habitat fonamentalment per immigrants, i donat que en ell, anteriorment, solament existien unes poques cases de pagès o torres, que era un barri creat en la seva quasi totalitat per gent de fora de Catalunya ⁵⁴. Tanmateix, quasi una tercera part de les criatures, que formaven un alt percentatge dels habitants de l'indret, ja havien nascut a Catalunya ⁵⁵.

Si deixem de banda les poblacions catalanes, Granada és la província que més gent aporta, 1006 persones que representen el 40,6% del total. Persones nascudes en 69 pobles granadins que, en canvi, solament representen el 24% del total de pobles que aquell any eren al padró municipal com a lloc de naixement dels seus habitants. Entre tots, destaca Pedro Martínez ⁵⁶, que és el poble amb més gent al barri, no solament de la província de Granada, sinó de tot el conjunt; representant el 12% del total de persones de l'indret. En segon lloc es situa Loja, amb poc més de la meitat del percentatge de Pedro Martínez: un

6,4% del total de la població.

La segona província andalusa més representada és Còrdova, a força distància de Granada, amb 262 persones, (10,4% de la població total), repartides en 28 pobles que representen el 9,7% del total. A Còrdova pertany el tercer poble més representat al barri: Castro del Río, amb 116 persones que representen un 4,6% del total de la població ⁵⁷.

La primera província no andalusa és Múrcia, amb 309 persones (12,36% del total de la població). Tanmateix, les persones nascudes a Múrcia provenien de molts més pobles. En total 43 pobles que representen el 15% del total. Caravaca és la població murciana amb més gent, el 2,76% del total.

Globalment és Andalusia la regió guanyadora, tant pel que fa a l'aportació numèrica de gent com pel que fa al nombre de localitats d'on provenen. Així, són 1.679 les persones nascudes a 189 pobles o ciutats andaluses. O dit d'una altra manera, el 67,2% de les persones que vivien a Torre-romeu l'any 1955 havien nascut a Andalusia, en diferents poblacions d'aquesta regió que representaven el 65,85% del total de pobles que donaren gent al barri sabadellenc de Torre-romeu ⁵⁸.

3.2 Disposicions Legals

El 24 de setembre d'aquest mateix any 1955 el BOE publicava un decret -segons J.Calvet fruit de la iniciativa de Marcet en la qüestió de l'habitatge que finalment forçà al Governador Civil de la província, Acedo Colunga a prendre postura- que obligava a totes les entitats industrials i mercantils, bancàries i d'estalvi, amb un cens superior a 50 obrers o empleats a construir, en el termini de 5 anys un nombre de vivendes de renda limitada equivalent al 20% de la seva plantilla. "En resposta a la llei, algunes entitats patronals crearen empreses (el GFS va crear COVPSA -Constructores de la Vivienda Popular S.A- i aconseguiren que la construcció de vivendes de les indústries pogués realitzar-se corporativament, la qual cosa va buidar de contingut el decret" ⁵⁹.

A Sabadell, sota la presidència del regidor A. Marcet Jenny, es creà la Comisión de Suburbios ⁶⁰. Es nomenava un alcalde de barri i es constituïa una Comissió de veïns. Les primeres actuacions foren la distribució de la perifèria de Sabadell en set barris, Ca n'Oriac, Can Puiggener, Torre-romeu, Ntra. Sra. de la Salut, Campoamor i la Plaça de Barcelona (Sant Oleguer); el recompte total dels habitants dels suburbis ⁶¹, i esbrinar els principals i més urgents problemes socials, urbanístics i culturals, que resumiren en dos: 1- eliminació de coves i barraques, i 2- millorament de les estades.

Per aconseguir aquests objectius la Delegació efectuà una investigació per determinar els drets que podien gaudir les persones que tenien treball, especialment el de tenir una casa, i retornar als pobles d'origen aquelles persones que no tenien feina i permís de residència ⁶². Afirmava l'informe que des l'actuació de la Comissió no s'havia obert cap més cova ni construït cap barraca a tot Sabadell. Que l'Alcaldia i la Caixa d'Estalvis de Sabadell havien ofert habitatges dignes, a la mesura de les seves possibilitats, a bastants famílies que pogueren ser evacuades de les coves i barraques. Després, segons el mateix informe, les barraques i coves foren destruïdes. La Comissió proporcionava les xifres següents:

	coves	barraques	total
Zona Sant Oleguer	25	22	47
" " Antoni	21	16	37
" La LLanera	3	1	4

			88

La comissió de suburbis assenyalava el problema de les estades ⁶³. A més de tots els problemes sanitaris que podia ocasionar el compartir diverses famílies un espai petit, denunciava l'abús dels preus del lloguer ⁶⁴. La "Memòria de la Delegació de Suburbis" acabava defensant la necessitat de realitzar estudis per aconseguir millores, com ara la

instal·lació de telèfons públics en el "barranco de Torre Romeu", Can Puiggener i la Salut, així com la confecció del projecte del pont sobre el riu Ripoll per unir Torre-romeu amb Sabadell i que, com a mostra de d'ineficàcia d'aquesta mena de disposicions, no es realitzà fins que es posà en marxa el Pla Parcial de 1965, deu anys més tard.

A partir d'aquestes ordenacions l'ajuntament exigí la legalització de totes les edificacions, car fins aquell moment la immensa majoria de les cases existents havien estat construïdes sense cap mena de permís, com reconeixien les mateixes autoritats ⁶⁵. Tanmateix les prohibicions locals tingueren poc impacte com afirma J.Calvet, en constatar el manteniment del barraquisme, les coves i les estades a començament dels 60 ⁶⁶.

El juny de l'any 1955, un acord de l'ajuntament en ple establí les normes per a la sol·licitud i concessió de permisos d'obres de nova construcció, que anomenava "albergues de urgència" ⁶⁷. És efectivament a partir de 1955 que es troben els primers expedients de Permisos d'obres en el barri de Torre-romeu ⁶⁸. La majoria de les vegades es tracta de legalitzar una situació de fet, donat que les cases ja existeixen. A voltes es tracta d'una ampliació o la transformació d'una barraqueta originària en una construcció més sòlida.

3.3 Coves i barraques: memòria i oblit

Sota el turó on temps a venir es construirà el nou barri, corren les aigües poc cabaloses del Ripoll, però de revingudes terribles, que des del segle anterior movien les fàbriques tèxtils instal·lades a la seva ribera. Als marges del riu hi ha la paret foradada que forma el barranc entre la carena i el riu, ja n'hem parlat: són les coves, els habitatges dels obrers vinguts de fora la ciutat que amb pocs anys desplaçaren o substituïren els antics treballadors i treballadores catalans, i esdevingueren la majoria del proletariat de

Sabadell.

A Sabadell, hi troben treball però cap servei ni casa ⁶⁹ per viure-hi i molts arribaven sense tenir idea del què els esperava ⁷⁰. Les autoritats no havien previst el problema d'allotjament que representa els milers de famílies que cerquen feina a la ciutat. L'autosolució: la construcció de coves i de barraques. Qui va ser el primer en foradar un tros de marge del riu per fer-s'hi la casa?

Moltes persones de les que van poblar Sabadell provenien de terres on ancestralment s'ha viscut i es viu dins de coves ⁷¹. Opino que en el cas de Sabadell les primeres coves les construïrien persones procedents de terres on culturalment eren vivendes habituals, sense no obstant tenir en compte les males condicions del nou entorn físic, que per altra part segurament desconeixien. Un cop l'existència de les coves fou una alta realitat, les persones que posteriorment s'hi instal·laren ho feren no per aquella arrel cultural ⁷², sinó per mimetisme davant la solució d'un -aleshores- insoluble problema.

Les zones andaluses on l'existència de coves habitades constitueix una realitat parteixen d'un medi natural favorable, del clima mediterrani-continental amb tendència a l'aridesa i amb poques precipitacions aparentment apte per a la construcció de les coves i la seva posterior adaptació com habitatge ⁷³. Però el terreny argilós i el clima mediterrani del Vallès, caracteritzat pels estius eixuts i una tendència equinoccial, sobretot a la tardor, i a les pluges freqüentment torrencials, esdevingueren perillosos. Efectivament, amb els primers aiguats forts, les coves sofriren greus desperfectes i ocasionaren, fins i tot, en esfondrar-se, la mort d'unes criatures. Amb tot i malgrat les disposicions de l'ajuntament que prohibien la construcció de coves i de barraques, deu anys més tard d'aquells ruixats, encara existia alguna cova habitada. No obstant, a poc a poc, les coves s'abandonen i són substituïdes per petites cases, quasi barraques, fetes la majoria de material d'enderrocs i sempre de baixa o de nul·la qualitat. A vegades la barraca no ha substituït la cova sinó que ha estat el primer habitatge i generalment no representa

una millor condició de vida que les pròpies coves ⁷⁴.

La gent que va viure a les coves expliquen "que hi visqueren" i, fent simplement una valoració general, diuen que la vida era difícil, com ho era tanmateix per quasi tothom i arreu. En canvi les persones que van arribar a Sabadell quan les coves ja quasi no existien o al menys quan ja hi havia la possibilitat de llogar una casa o comprar un solar, o quan no era difícil que et lloguessin o fins i tot que algun paisà et deixés una habitació o un tros de casa, espontàniament parlen més, que les persones que hi visqueren, de la vida a les coves i de la misèria i de totes les dificultats d'aquella mena de vida.

(He de recordar que les converses amb les dones i els homes de Pedro Martínez, que van emigrar cap a Sabadell van ser poc o gens dirigides, és a dir, que les persones van menar la seva memòria pels camins que van creure més convenients, recordant, conscient o inconscientment, el que van voler, sense cap imposició. Així, no es va fer cap pregunta o qüestió encaminada especialment a la vida que portaren a les balmes).

"Aquí hay muchos que ya no quieren hablar de las cuevas porque se creen que es una baja. Nosotros vivíamos en una que estaba muy bien, tenía tres habitaciones. Estaba en la calle de San Olegario. Y arriba me hice una barraca cuando yo me casé que tenía dos habitaciones"⁷⁵.

Probablement es vulgui passar una cortina sobre aquell temps que no es vol rememorar. Tanmateix com que sí que es recorden altres situacions prou miserables m'inclino a pensar que aquesta no pot ser l'única raó per la que se'n parla poc. Em pregunto si no existeix una part de prejudici en la nostra actitud davant la vida cavernícola. La història oral permet reflexionar-hi i de fet veure que viure en coves es percep com a més miserable per les persones que no hi visqueren ⁷⁶, -tant nosaltres mateixos, com els veïns del barri d'anys posteriors- que per les pròpies persones que hi visqueren, que quan en parlen ⁷⁷ acostumen a assenyalar, a més a més de les males condicions, unes interrelacions entre els seus habitants que

feien la vida més humana que el que nosaltres podem suposar ⁷⁸. De fet, es constata que la memòria col·lectiva -impersonal que no pot avergonyir a ningú en concret- té consciència d'una forma de vida difícil, poc digna de famílies treballadores i es manté el record d'un patiment, que ho és de tota la comunitat.

Per exemple, tothom coneix i explica que unes pluges torrencials provocaren uns esllavissaments i que en resultaren mortes unes criatures, i que degut a la desgràcia l'Ajuntament hagué de posar les primeres mesures cap un barri absolutament abandonat i descuidat, fins aquell moment, per l'administració. Com si aquest hagués hagut de ser el sacrifici pagat perquè el barri sencer comencés a ser digne d'aquest nom. Per altra banda, l'oblit, o les poques explicacions sobre les coves no és patrimoni dels que les habitaren sinó que sembla un acord previ dels protagonistes i dels relators de la història oficial (aquests sí amb pecat d'oblit vergonyant i vergonyós). Desconeixement que possibilita que, per exemple, les noies que van realitzar les entrevistes ⁷⁹ per a la recerca sobre els orígens del barri es sorprengueren profundament al descobrir l'existència de les coves que elles ignoraven, la qual cosa, no deixa de ser xocant en unes futures historiadores -estudiants d'últim curs de carrera- i per tractar-se de la història recent de la seva ciutat de natal.

3.4 La parcel·lació i venda de la terra

A l'inici de la segona meitat del segle, l'indret era un turó amb cinc masies voltades d'horta i de terra de conreu, vinya, blat i ametllers. Les masies de dalt el puig eren ocupades i treballades, des d'abans de la guerra civil de 1936-39, per gent, molta de la qual ja no havia nascut a Sabadell, i que majoritàriament provenia de les comarques catalanes de ponent, atreta pel treball que la indústria tèxtil proporcionava ⁸⁰.

Aquestes cases de pagès eren, a ponent, Torre Romeu que donaria el nom a tot el barri; al nord la finca Homs; al

nord-oest, Can Polit; al nord-est la finca Estiarte, i al sud, el mas de Fuente la Roca. Les terres de les masies es van anar dividint en petites parcel·les que compraven les famílies que vivien, la major part, a les coves de baix al riu ⁸¹ .

Els mateixos futurs habitants, quasi sempre, construïren les petites cases, (que els documents bategen com hem vist en "albergues de urgencia") a banda i banda del que serà el primer carrer del barri, el carrer Central. A poc a poc, van sorgint altres carrers que de moment no tenen ni nom, - s'anomenen amb les lletres de l'abecedari- i que amb el temps seran batejats, la majoria, amb noms de rius de la península ⁸².

Així l'Ángeles i en J.Ramón l'any 1952 compraren un solar que donava a dos carrers, el carrer Central (que temps a venir prendrà el nom de Llobregat) i el carrer Valira (que en aquell moment no tenia nom). Primer construïren la part de Valira, més tard la de davant. La casa els permeté aixoplugar a més d'un "paisano" i així tornar els favors que en Ramón rebé els primers dies de la seva estada a Sabadell.

"Este barrio aquí no había "na", no había más que 4 casas cuando nos vinimos aquí. En la acera mía había no más que tres casas, con la mía cuatro y en la acera que hay ahí en frente había 6 ó 7. En esta casa he "arrecogido" mucha gente del pueblo".

La família de l'Antonia també es va comprar un terreny al carrer central de la barriada, propietat d'en Simó Homs. Com sabem era el carrer on començaren a fer-se les primeres edificacions. Construïren la casa i la família completa es traslladà a viure-hi. Més endavant, la casa se la va quedar un dels germans i ella es comprà un altre terreny on, també amb el temps, es construí la seva pròpia llar.

"Pues cuando ya empezaron ellos a trabajar, mi hermano el Gaspar ya se colocó en la fábrica, mi hermano Manuel estaba en el banco trabajando, en el Banco de Sabadell. Y en fin como empezaron ellos a trabajar, pues cuando empezaron a comprar ¡la

tierra! La casa la hicieron ellos. La hizo dos primos hermanos míos y todos "ajuntamos" para la casa. Luego compré yo una marrana ¡una cerda! y mi hermano compró otra, del almacén donde yo trabajaba. ¡Trabajaba en un almacén también! Aquí en la calle Covadonga. Y pasó como en el cuento de la lechera⁸³. Cuando vendimos los marranos, las crías, compramos, enyesábamos una cosa. Cuando vendíamos los otros, comprábamos una ventana. ¡En fin! Y así sucesivamente hasta que fuimos... y ya poco a poco ya nos fuimos aquí.

Aquí los primeros que vinimos son una que les decían la Andrea, y Ramón y nosotros. El señor Simón fue el que nos vendió el trozo de terreno y lo fuimos pagando a poco a poco. ¡Ya ves que yo hasta hace poco no he "pagao"! Hasta hace poco, por lo menos 4 o 5 años que yo lo terminé de pagar. Es que el señor Simón es un hombre bueno. Por esto yo ya hasta hace poco le he "pagao" yo el solar. ¡Claro! yo le decía: "Pero señor Simón. Digo: si yo cojo un duro, digo, pues es para medio arreglar la vivienda. Digo: ¡si usted tiene dinero! ¡Usted, digo, mire, esto lo llevamos en cuenta que ya se lo pagaremos. Digo: pero de momento tendremos que ir arreglando poco a poco. Digo: mire usted, por allí me entra agua. El muro ¿tendré que hacer el muro? ¿Me hará más falta a mí el muro que yo que le vaya dando a usted?". ¡Yo qué sé lo que le estaba dando!;300 pesetas, qué le daba!.

"Digo pues yo creo que a mí me hace falta hoy más que a usted. Y digo esto yo se lo pagaré ¡siempre!".

Y el hombre pues, ¡ya digo que era un hombre bueno! ¡Y lo es! Ahora ya, ya es muy viejo también el señor Simón. Y por eso alargué. ¡Y quien dice yo ¡pues casi toda Torre-romeu!;No te creas tú que soy yo sola que fue mucha gente de Torre-romeu! Y el hombre también dio esta facilidad de disponer la tierra y hagáis lo que podáis. Y al hombre sí ¡todo el mundo "ha pagao". No creo que haya habido alguna persona que no haya "pagao".

Todo era de él. Una hipoteca que levantó a una mujer que quedó viuda⁸⁴. Y le tuvo, le tenía su vivienda a la mujer y le daba el agua de balde y se lo daba "tó". La mujer quedo ella sola ¡vieja!

De todo Torre-romeu no, "d'aquí d'esta" parte, porque de aquí "pa" arriba era ya de otra payesa, esa de la Fuente de la Roca⁸⁵."

Parcel·lació i venda de les terres del barri, transaccions que realitzen els pagesos -els amos de les cases de pagès- amb els nous obrers industrials, amb contractes de caire molt personal. Construcció de les cases -barraquetes- sense demanar cap mena de permís a l'Ajuntament. Ni les persones que compraven els solars tenien coneixement dels paperams administratius que requereixen aquests afers, ni l'Ajuntament tenia res previst al respecte. La María Jesús creu que aquestes coses es resolien amb la mateixa compra.

"Bueno aquellas casas ya eran "legalizas" porque los terrenos ellos se lo compraron a uno de aquí, que tenía una casa grande. Ya los hombres son viejos pero la hija está muy bien, y los padres fueron los que vendieron todos los terrenos para hacer las casas".

No és fins l'any 1955 que es fan les primeres sol·licituds de construcció, dels anomenats albergs d'urgència, resultat directe de l'acord de l'ajuntament en ple del juny d'aquell mateix any. 88 permisos, en total, que s'aniran sol·licitant i concedint, solament al llarg d'aquest i el següent any (54 l'any 1955 i 34 el següent) ⁸⁶. La diferència entre aquests permisos per construir i qualsevol d'altre era la suposada celeritat en la concessió de la sol·licitud ⁸⁷ i sobretot que les despeses dels Drets d'Obres comptaven amb un 40% de descompte respecte la resta de permisos d'obres -Permisos de Obras Mayores- que no gaudien de cap condició especial ⁸⁸.

L'any 1956 la totalitat dels expedients de sol·licitud de les noves construccions són del barri de Torre-romeu; com que els permisos d'alberg es conceberen perquè les persones que vivien en coves al marge dels rius les abandonessin i es construïssin habitatges menys precaris, la quasi total localització d'aquestes construccions en aquest barri ,

demonstraria que fou en aquest indret on majoritàriament anaren a viure aquestes persones. Fet completament lògic, car es tractava de l'indret verge que tenien més a prop, és a dir, el pujol de dalt del barranc que configurava el riu ⁸⁹.

Malgrat que el mapa de parcel·lació del barri de l'any 1955, adjudica la propietat dels terrenys a cinc propietaris: Sagismundo Homs Pladevall, Ramón Prat Corps, Casimiro Tomás Solsona, Maria Estiarte i Juan Font Roig, les sol·licituds de permisos d'obres solament es demanen en terrenys de tres propietaris: en Segismundo Homs (68 dels expedients de sol·licitud de construcció d'obres) és el que té la propietat més gran que consisteix en les finques de Fuente la Roca, Torre Romeu ⁹⁰, on ell resideix, i la finca Homs situada a la part alta del barri, que s'anomena Tibidabo. Els testimonis anomenen a aquest propietari, que va ser l'alcalde del barri, amb el nom de Simón.

En Casimiro Tomás Solsona, (18 parcel·les) de la finca Polit. I per últim es sol·liciten dos permisos per construir en dues parcel·les en terrenys de la finca de Maria Estiarte.

Segons l'acord de l'Ajuntament en el qual es basen les concessions de permís de les noves construccions, aquestes no podien tenir més de 50 m². Tot i ser una superfície molt petita, els croquis d'emplaçament que tots els expedients adjunten mostren que algunes parcel·les no arribaven a tenir ni aquestes dimensions ⁹¹. L'anàlisi dels expedients de Permisos d'Obres de l'any 1957, deixa veure que el 31% de les cases construïdes tenen menys de 50 m² ⁹², i que els anomenats "albergues de urgència" són les plantes baixes de les cases del barri, que més endavant quasi sempre van ser ampliades. Aquestes plantes baixes originals ⁹³ estaven compostes per la cuina-menjador, tres dormitoris i un vàter, i darrera un petit pati-eixida del qual s'aniria menjant terreny a mesura que es fessin les obres d'ampliació a les vivendes. Obres que per regla general es limitaven a engrandir la cuina, separant-la del menjador, convertint, en un principi la sala única, en dos habitacions de dimensions regulars.

Si bé, tal com afirma el text de les sol·licituds de permisos

de construcció, tots els expedients ⁹⁴ adjunten un croquis de l'emplaçament de la parcel·la, no tots, en canvi, adjunten el Compromís d'obres d'urbanització subscrit pel propietari del terreny, en quant a la urbanització dels mateixos terrenys ⁹⁵. La majoria dels sol·licitants d'aquests permisos vivien ja a Sabadell ⁹⁶, molt a prop de la parcel·la des d'on es demanava el permís per construir, fins i tot es donava el cas de viure en el mateix lloc perquè en el moment de demanar el permís en realitat l'obra ja està feta. També, a vegades, es reclamava el permís un cop començada la casa, o quan els seus habitants estaven en condicions d'ampliar-la, reformar-la o simplement acabar-la. Alguns cops el permís de construcció es sol·licita per construir en la parcel·la del costat on ja es viu, senyal de què es vol fer la casa més gran, o bé, que algun membre de la família es desprèn de la unitat familiar per formar-ne una altra. Efectivament, al marxar de les coves o en arribar a Sabadell, famílies nombroses compostes pel pare, la mare i els fills ja casats, o bé germans amb les seves respectives famílies anaven a conviure junts, fins que les possibilitats econòmiques permetien la independència. Aquest també seria, el cas del permís que es sol·licita per construir en una parcel·la bastant allunyada de la què es resideix. De tota manera les cases es van construir molt a prop l'una de l'altra, tendint a la concentració. De vegades en el tros de terra, comprat o no, s'hi instal·lava una família tot construint una barraqueta, que més endavant havien d'abandonar a l'anar-se urbanitzant el barri i formar-se els carrers.

La nova construcció, en aquest cas, tampoc era estrany que es realitzés en un lloc relativament apartat d'on es demana el permís ⁹⁷.

A partir de 1957 no es concedeixen més permisos de construcció de "Albergues de Urgencia" i són substituïts per Permisos d'Obres "Mayores" ⁹⁸. O sigui, sense les dues característiques que definien els anteriors, permisos a preus rebaixats ⁹⁹ i de concessió ràpida ¹⁰⁰.

Els permisos es sol·liciten encara la majoria de les vegades per legalitzar un habitatge ja construït, per fer alguna

ampliació i acabament d'obres començades anteriorment, o bé per fer reformes. A vegades és per construir un pis dalt de la casa o bé per fer un magatzem. Poques vegades és per construir de nou. A voltes es sol·licita la instal·lació o ampliació d'alguna empresa als marges del riu Ripoll.

L'any 1958 quasi tots els carrers ja tenen nom ¹⁰¹. Són el carrer Ter, el Noguera Pallaresa, el Segre, el Saburedo, el Fresser, el Llobregat, el Noguera Ribagorça, el Túria, el Duero, el Biciberri, la travessia del Flamicell i també el carrer Sant Maurici, el Monasterio i el passatge Sta.Isabel.

La concessió dels permisos d'obres la feia la Comissió Permanent de l'Ajuntament, que per concedir-los se servia (com passava amb els permisos d'albergs d'urgència) d'un Informe dels Serveis d'Arquitectura i Urbanisme. A partir d'aquests informes es pot comprovar la confusa situació del barri pel que fa a una mínima previsió i legislació urbanística. Existeixen solament unes disposicions generals vigents en matèria d'obres, però la situació urbanística no està resolta perquè no existeix ni un plànol parcial aprovat, i la zona és qualificada de Zona agrícola permanent en Pla d'Ordenació. De manera que els permisos de construcció (que la majoria, com he dit, són de legalització d'una obra ja feta) s'havien de concedir a precari ¹⁰², després de l'informe dels esmentats serveis que poc podien dir al respecte ¹⁰³. Per emetre l'informe feien servir la memòria presentada per un arquitecte que donava el vist i plau sobre les condicions sanitàries de l'habitatge, i que només presentava els plànols i la descripció de l'habitatge ¹⁰⁴. A vegades la memòria incloïa un condicionament per poder concedir l'aprovació, com ara la construcció d'un "patinillo de ventilación", o l'augment de les dimensions de la cuina o altres rectificacions.

Els Serveis d'Arquitectura i Urbanisme, de tota manera, per emetre els seus informes havien d'utilitzar el plànol existent de 1955 (no aprovat), per això quan la sol·licitud de l'obra es demanava en un indret no existent en aquest plànol els serveis esmentats resolien la qüestió dient que "dado el confusionismo existente en este Sector, en la parcelación y planificación,

este Servicio no puede informar" ¹⁰⁵. La tramitació dels permisos i la consegüent concessió o denegació podien allargar-se, en aquests casos, més de quatre anys ¹⁰⁶.

Aquesta confusió permet o facilita a l'administració una manera de fer poc clara amb un manteniment més fàcil de conductes arbitràries o poc honestes. Així podem comprovar com un informe negatiu emès pels serveis de l'ajuntament davant una sol·licitud de legalització d'un magatzem on el mateix document afirma que s'utilitzava com habitatge (estades), al cap d'uns mesos s'informa favorablement amb l'excusa que s'han rectificat els plànols ¹⁰⁷. Tampoc deu ser una qüestió aliena a una situació de manca de transparència el fet que la major part dels informes-memòria (d'obligada presentació per aconseguir l'aprovació del permís d'obra) de l'arquitecte, procedís d'un mateix facultatiu ¹⁰⁸.

1. J.Calvet i J.M.Benaul, Sabadell tal com era 1864-1909. fotografia núm.15

2. Sobre les condicions de vida dels treballadors, especialment durant la Revolució Industrial de Gran Bretanya, existeix abundant bibliografia. Un estat de la qüestió, així com una llista de les obres més importants, es troba a, Susanna Tavera García, La condición de la clase obrera inglesa, 1780-1850. Un debate, todavía, dins Historia Social, núm.2, 1988.p.p 144 a 156.

3.Josep Fontana explica com a la primera meitat del segle XIX "los 100.000 obreros de la industria algodonera se dividían en un 40 a 45% de hombres, otro tanto de mujeres y de un 10 a un 20% de niños. El aumento de la mecanización, al simplificar el trabajo, permitió aumentar la proporción de niños, que, lógicamente cobraban salarios inferiores a los de los adultos. Los trabajadores masculinos dominaban en el tisaje, mientras que en el hilado, que exigía más habilidad que fuerza física, la proporción de mujeres y niños era aplastante. La jornada de trabapo era de 12 a 15 horas diarias y los locales de trabajo eran bajos, de...". Nacimiento del proletariado industrial y primeras etapas del movimiento obrero, dins Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX, pp.83 i s.s

4. "En Sabadell, (...) vense la fábrica y la casa del fabricante rodeadas de casitas habitadas por una familia obrera cada una de ellas: las calles donde alternan con la morada del fabricante, del comerciante y del propietario, las casitas mencionadas tienen algo de patriarcal o dadas las ideas hoy en boga, llamémoslo democrático". Citat per Gabriele Ranzato, La aventura de una ciudad industrial.p.182. Aquest historiador proporciona alguns exemples que ho confirmen, com els del carrer Santo Domingo, que al costat del palauet dels Turull hi havia cases "bifamiliars", habitades per famílies d'un fonedor, un carreter, un negociant, un barber, un propietari, un sabater i molts altres obrers de les fàbriques tèxtils. El mateix passava a

la plaça Major, a la Rambla, etc. Joan Sallarès i Pla, vivia amb el seu pare en el carrer Jardí, al costat de les famílies d'un teixidor i un camperol. L'alcalde Josep Antoni Planas Borrell vivia en el carrer de Sant Quirze, sota la mateixa teulada d'un sabater i al costat de la casa d'un carnicer i d'un metge. Josep Duran, el gran fabricant, residia a la Rambla, i a les cases del costat i vivien un filador i un teixidor. I així ens proporciona altres exemples més. p.182 i 183.

5. La dècada anterior la immigració ja tingué una importància molt gran a Sabadell. Jordi Calvet dóna les següents xifres d'immigració per a la ciutat:

1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
1.345	2.333	2.655	1.585	3.873	2.843	2.503	2.642

J.Calvet, La indústria tèxtil llanera a l'Estat espanyol durant la postguerra (1939-1959). Tesi Doctoral

6. Esteve Deu i Baignal, La indústria llanera a Sabadell en el primer quart del segle XX. pp.3.2 i 3.4

7. Josep M. Benaul, analitzà 2.842 individus del padró de 1859 (els homes majors de 19 anys), 45,9% eren nascuts a Sabadell i 53,3% eren immigrants, encara que només 40 persones havien nascut fora de Catalunya. Josep M.Benaul, Industrialització i Moviment Obrer a Sabadell, 1841-1861. p.188

8.Andreu Castells Sabadell: Informe de l'oposició.. pp.4.11 i 5.25 del 1er.volum.

9.Ídem.pp.5.28 i 5.29

10.Ídem.p.5.28

11.Gabriel Ranzato. Obra citada.p.164

12. De la mateixa manera que va passar a Barcelona, on fins i tot la iniciativa privada es posà en contra de les aportacions públiques al respecte. Així l'octubre de 1924, el govern va aprovar una llei que fixava les normes pel foment de la construcció de cases barates, que era una nova redacció d'una llei semblant del 1921, matisada a gust de les cambres oficials de la propietat urbana, que consideraven que el foment "d'un excessiu nombre de cases barates lesiona greument els interessos de la propietat urbana". Jaume Fabre i Josep M. Huertas, Barcelona 1888-1988. p.229

13. Manel Larrosa, Aproximació al desenvolupament urbà de Sabadell en el segle XIX è. pp.9 a 11

14.Andreu Castells. obra citada.p.5.29

15.Ídem. p.6.19. 1er.volum

16.Ídem. pp. 11.9 i 11.11. 2n volum

17.Esteve Deu. Obra citad.p.10-25

18.Ídem. p.3-10

19. Ídem. p.3-12

20. Entre 1895 i 1925 les mitjanes foren les següents:

1895.....4,42

1900.....4,48

1905.....4,48
1910.....4,44
1915.....4,63
1920.....5,07
1925.....4,62

Esteve Deu. Idem. pp.9-26 i 9-29

21. Citat per Esteve Deu. Idem. pp.9-49 i 9-50

22.L'any 1936 Sabadell tenia 48.774 habitants i l'any 1945 en tenia 52.138, per tant, la seva població s'havia incrementat en solament 3.138 persones, és a dir, un percentatge d'increment anual de 0,77. Contràriament el percentatge d'increment anual entre 1945-1975 serà d'un 8,30. Marc-Aureli Vila, Les migracions i Catalunya. pp.93 i 95

23.Les estadístiques de població municipal s'han de prendre amb moltes reserves perquè, tal com avisa J.Calvet, l'ambient social propiciava la voluntat de no empadronament, i a això s'hi ha d'afegir les negligències burocràtiques i funcionarials. Sigui com sigui, el citat historiador proporciona unes xifres de població per a Sabadell on de 1949 a l'any següent es produeix una davallada d'habitants que comença a recuperar-se l'any 1951 per superar-la l'any 1952 a partir del qual l'augment ja no es para.

1949	1950	1951	1952	1953	1954
62.286	59.583	61.554	63.658	66.550	70.168

1955	1956	1957	1958	1959	1960
78.761	80.499	82.970	86.417	100.105*	105.152

*L'any 1959 s'annexa la Creu de Barberà amb 10.675 habitants. J.Calvet, íd.,.

24.Faig servir el treball dirigit per Anna Alabart i Jordi Sapés:La població i l'habitatge a Sabadell.Ajuntament de Sabadell,1983

25. "La Creu Alta era una petita part del territori de la parròquia de Sant Vicenç de Jonqueres, la qual s'estenia des de la plaça de l'Àngel i des del castell de Can Feu, pel sud, fins a tocar la masia de Ca N'Oriac, amb el torrent de la font de la Tosca i Can Vilar, pel nord, seguint per llevant enllà de la carena de la Salut, i pel camí de Can Puiggener, la plaça de Pep Ventura i per les cases de números imparells de la Via Massagué tornava a la plaça de l'Àngel". Andreu Castells,"La Creu Alta", dins Anecdotari històric sabadellenc Ajuntament de Sabadell, 1984.p.39 i 42

26.Jaume Puig L'habitatge i la construcció de la ciutat.Sabadell, 1850-1950,Quaderns d'Arxiu de la fundació Bosch i Cardellach, núm.54,Sabadell 1987.p.35

27. Números absoluts de la immigració a Sabadell de 1947 a 1960

1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953
2.591	2.591	2.362	2.946	1.693	1.726	2.304

1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
3.180	2.171	1.202	2.028	2.865	2.374	2.190

FONT: Jordi Calvet

28. QUADRE 1

Comarques de Catalunya ordenades segons el percentatge de creixement absolut de la població. Període 1950-1960

% de creixement

Baix Llobregat.....	60,85
Vallès Occidental.....	57,49
Barcelonès.....	27,24
Garraf.....	25,12
Vallès Oriental.....	24,40
Bages.....	24,18
Maresme.....	20,60
Berguedà.....	14,35
Segrià.....	13,88
Baix Empordà.....	13,03

Font: Catalunya: home i territori. Extret de B. de Riquer i J.B.Culla, El franquisme i transició democràtica. 1939-1988, dins Història de Catalunya. Volum VII.p.181

QUADRE 2

	1950		1960	
	Població	índex	Població	índex
Badalona.....	61.654	100	92.257	150
Barcelona....	1.280.179	100	1.557.863	122
l'Hospitalet.	71.580	100	122.813	172
Mataró.....	31.642	100	41.128	130
Cornellà.....	11.473	100	24.714	215
Sabadell.....	59.494*	100	105.152	177
Santa Coloma.	15.281	100	32.590	213
Terrassa.....	58.880	100	92.234	157

-----Font: Gran Enciclopèdia Comarcal de Catalunya. Extret de B. de Riquer i J.B.Culla, El franquisme i transició democràtica. 1939-1988, dins Història de Catalunya. Volum V II, p.183

J.Calvet, pel mateix any dona la xifra de 59.583 (Font: Memòria COCIS). Pel que fa a la dècada següent (1961-70), el saldo migratori de Sabadell és de 82.824 habitants. Alfonso G.Barbancho, Población, empleo y paro, p.96

29.Vegeu al respecte la ja citada tesi doctoral de Jordi Calvet, que observa com en aquests anys es realitza un inusitat increment de construccions de magatzems i fàbriques i molt poques vivendes.

30.Marcet Coll, José Ma Mi ciudad y yo. Veinte años en una alcaldía (1940-1960). Barna.1963. El Pla el justifica i els descriu el mateix Marcet en l'obra esmentada. Contemplava la construcció d'una casa per cada 10 "productores" de plantilla. En el repartiment, del que anomena, obligacions patronals hi ha: 1-Constitució d'una "Junta Ciudadana para la construcción de viviendas" formada per totes les representacions econòmiques, polítiques i socials de la ciutat. 2-La construcció dels habitatges incumbeix directament a les empreses, col.laboració dels obrers i ajuda de crèdit, Estat i Municipi. 3-Termini de cinc anys per fer 2.000 habitatges a raó de 400 per any. 4- Cost total mínim per habitatge=50.000 pessetes. 5-Les empreses escullen el lloc i la forma. 6-Seran pels obrers i de lloguer mentre treballin a l'empresa. 7-Lloguer de 175 i 200 pessetes mensuals, es pot demanar garantia d'entrada de 5.000 pessetes. 8- Si l'empresa vol, es pot cercar una fórmula perquè quedin de propietat. 9- La Junta gestionarà els crèdits per a les empreses. 10-Es calcula un cens total de 20.000 "productores". 11- La Junta gestionarà de l'Estat l'expropiació de terrenys, a 2 pessetes el pam quadrat. 12- La Junta gestionarà exenció de tributs a l'Estat, materials a preus oficials. 13- El Municipi, donarà excensió dels drets municipals a les obres, facilitarà els serveis d'urbanització.

Segons Marcet les construccions fetes fins l'any 1960 van ser les següents:

Caixa d'Estalvis de Sabadell	717	
Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis	78	
Artèxtil S.A	420	
S.A Marcet	100	
VI. SA.SA.	500	
Immobiliaria Gambús	305	
TOTAL iniciativa privada col.lectiva:		2.120
Obra Sindical del Hogar	1.635	
Inst.Nacional de la Vivienda y Patro.Munic. Vivienda	702	
TOTAL Corporacions Públiques:		2.337

FONT: J.Marcet, íd.,.p.307

31.GRUPS D'HABITATGES CONSTRUÏTS A SABADELL:

	promotor	anys
Grup Goya-Espronceda	C.E.S	1945-1949
Grup Carretera de Barcelona	C.E.S	1947
Grup N.Sra. de la Salut	O.S.H	1955
Concòrdia	VI.SA.SA.	1957-1961
Urbanització Nostra LLar	Artèxtil S.A	1958
Grup Sant Pau	I.N.V.	1960
Grup Can Roqueta	ODAG	1959
Arrahona	O.S.H	1957-1961
Merinals	O.S.H	1960
Urbanització Can Feu	C.E.S	1954-1960
Pisos Gambús	Gambús	1959-1961
Grup Sant Bernard	O.S.H	1956
Urbanització Marcet	S.A Marcet	

Citat per J.Calvet.Id.,.

De fet no va ser fins l'etapa de l'alcalde Antoni LLonch (1960-1965) quan es plantejaren, per primera vegada, els dèficits d'urbanització, d'habitatge i d'escoles a la ciutat.A.Castells, op.cit. 44.p.29.3

32La superfície més aproximada al que més endavant serà el barri de Torreromeu, pertany, segons el padró d'aquest any, a la Secció 7 i 8. La secció 7 està composta segons el mateix padró per les següents parts: "Diseminado, barracas; Armero, Arrahona, Can Rimblas, Río Ripoll, Río barracas Tort, Cuevas: Aguas Sucias, Barranco, San Antonio, Can Cuadras, Fontanet, Molino, Barranco de San Olegario, Puigjaner, Taulí, Torrella Molino".I la secció 8 per a Sant Nicolau.

33.Josep Rosell que al 1937 descriu les rodalies de Sabadell, cita les masies existents en aquells moments. Esmenta, pel costat de llevant, les cases de pagès: can Manent, can Domènech, els Corral nous i vells, torres Romeu i Polit, ca n'Alzina, can Mimó, can Fadó nou i vell, can Lletget, can Roqueta i Sant Oleguer. Josep Rosell, El Rodal de Sabadell, Recull orientador, històric i descriptiu dels nostres voltants, Sabadell, 1973, p.53-54

A la Guía Urbana y Comarcal de Sabadell 1943-1944, editada por la delegación comarcal de Educación popular de F.E.T y de las J.O.N.S; no s'esmenten les cases de pagès Torre Romeu i Torre Polit.Se'n cita una al S.O, anomenada Torre Grau, que podria ser Torre Polit donat que a la Guía Urbana y Comarcal de Sabadell 1949-1950, publicada por los Guardias Urbanos del Exc.Ayuntamiento de Sabadell (FP y FC) es llegeix "Torre Grau o cal Polit",

a més, cita, també, Cal Payreba o Torre Romeu. A la guia d'aquests anys s'assenyala igualment en la Secció 7 La Font de la Roca o cal Policia, i a la Secció 8 -corresponent a la Plana de Sant Nicolau- la masia que anomena Torre Finca Font de la Roca.

La Guia de 1953 esmenta les masies "dedicadas exclusivamente a la agricultura", que són en els "Suburbios del Río Ripoll y de Arrahona", can Polit, Torre Romeu i Font de la Roca i a la "Plana San Nicolas", la Granja Armengol, can Mimó, can Fedó Nou, can Fedó Vell, can LLetget, can Hereu, can Pobla, can Roqueta i Sant Oleguer.

34. "Ya vivíamos en Torre-romeu, sus padres eran catalanes. Yo hace más de 40 años que vivo en Torre-romeu. La casa era una casa de pagés muy vieja. Los pageeses vivían en una banda. Sí en un "lao" tenían su vivienda. Y aquello pues sí había tres habitaciones, comedor y cocina. ¡Pero muy pobre! Un fuego a tierra, de aquellos antiguos, una fregadera sin agua, una bombilla escasamente en cada habitación ¿sabes? con muy poquita luz y muy pobre ¿no?. Y el barrio era todo de viña. Cuando yo vine no había ni una casa siquiera, todo esto y todo lo de arriba el Tibidabo, arriba estaba sembrado de trigo, maiz y todo esto y aquí abajo había viña y también había trigo y árboles frutales. Había mucho "ganao", que se venían a pasturar, había muchas vacas, y en fin; lo que es una campo de pagés! Pues dos o tres vecinos erámos". Entrevista a Josefa Reyes Martínez. A. Puig, Naixement i creixement dels barris perifèrics a les ciutats industrial de Catalunya.

35. "Llavorens" Torre-romeu ho va comprar un amo i va començar a vendre "terrenos, terrenos" i van venir aquests andalusos, i tots aquests murcians, i tots "!bueno!" de fora van venir cap aquí. I tots els que tenien les coves les van començar a fer casetes i fer cases allà, diguéssim en els "terrenos". Van anar fent casetes, primer barraquetes, després ja es van anar fent la casa mica en mica. I ja es van acoplar i ja està...". Entrevista a Paulina Santasusagna realitzada el 9-XI-87. íd,

36. Al quadre d'evolució de la població per barris, dels estudis CEDEC i De la Mort d'un bosc... l'evolució de Torre Romeu i la de Arrahona, Ripoll, és la següent:

	1940	1945	1950	1955
Torre Romeu	277	590	1997	4235
Arrahona, Ripoll	--	--	286	733

Si sumem les 1997 persones de Torre-romeu i les 286 del costat dels rius dona com a resultat que l'any 1950 en aquest indret, hi vivien 2283 persones, és a dir, 172 persones més que les que jo he comptat per a la secció 7, que podrien ser les persones de la part de Sant Nicolau, per tant, les xifres de l'estudi esmentat i les meves coincidirien força per aquest any. No així, en canvi, per l'any 1955, com veurem en analitzar el padró d'aquest any.

37. Cal, no obstant, fer una petita matisació a aquest percentatge donat que no s'hi separen els nens i les nenes de menys de 10 anys nascuts a la ciutat.

38. He donat la relació d'aquests pobles com a mostra de reconeixement vers les comunitats que han donat part d'elles mateixes (tots els estudis sobre emigració coincideixen en assenyalar el caràcter selectiu de l'emigració, en el sentit que en general ho fan els més joves, més preparats i, per tant, els més dinàmics de les societats migradores); i per la convicció que pot ajudar a conèixer i, per tant, comprendre millor la història de Catalunya. Perquè si bé són coneguts els corrents migratoris dins de la península, les províncies que més emigració han produït i cap a on s'ha canalitzat aquesta. No es té en canvi, una relació dels municipis d'Espanya que ens mostri d'on han vingut els immigrants a Catalunya des de l'any 1950.

A.Puig, op.cit.

39.nota 1 de la p.

40. Segons Andreu Castells el preu d'una cova a Sant Oleguer l'any 1950 podia ser de 3.000 pessetes. Obra citada. V.6.p.27.23

41.A. Puig, obra citada.

42.Si que reunia dues de les característiques dels alcaldes catalans d'aquells anys,segons la tipificació que en fan C.Viver i T.Climent.Primera: era nascut a la mateixa localitat en la que ostentava el càrrec (64,9% dels alcaldes catalans havien nascut a la mateixa localitat, el 1,7% a la mateixa comarca i el 12,9% a la resta de la província de Barcelona).

El segon tret característic es referia a l'activitat professional.Efectivament el personal polític a nivell "municipal" estava nodrit de molt pocs funcionaris (solament el 7,4%) a l'inrevés del personal a nivell "provincial" que representaven el 76%.El sector dels empresaris suposava el 68,2% dels individus al cap de les administracions locals. El mateix Marcet , home tan poc dubtós de catalanisme i tan identificat personalment amb el franquisme,comentava en ser nomenat l'aragonès Baeza Alegría com a governador civil de Barcelona:"como Barba -l'anterior governador- ,desconocía por completo el terreno que iba a pisar en Barcelona..".De fet l'encàrrec primordial de Madrid era, quasi exclusivament, el manteniment de l'ordre públic- entès en el sentit estricte en què l'entenia el franquisme.La seva preocupació, com reconeix Marcet, era "que no se planteara problema alguno, ni político, ni social, ni económico". C.Viver i T.Climent, "El personal polític de la província de Barcelona", dins L'Avenç, núm.12

43. Paral·lelament a la hibernació catalanista,es produí la de les institucions empresarials:del Foment del Treball, de les Cambres d'Indústria, de Comerç i Navegació, de l'Institut Industrial de Terrassa, del Gremi de Fabricants de Sabadell.El seu paper quedà molt reduït fins a mitjans de la dècada dels cinquanta .Albert Ribas i Massana: Industrials i banquers dins L'Avenç núm.12.

44.Josep-Maria Colomer:Franquistes per a després d'una guerra. L'Avenç, núm.12

45.Borja de Riquer: El franquisme i la burgesia catalana. L'Avenç.núm.12.

46.Tot i les lamentacions del controvertit batlle José Ma.Marcet que es lamentava que "...suburbio tras suburbio, se fue creando este cinturón infrahumano y lo más lamentable es que especuladores sin conciencia se aprovecharon únicamente de la falta de terrenos, vendiendo parcelas a precios fabulosos y en condiciones infrahumanas...". Josep Maria Marcet, op.cit

47. Citat per J.Calvet, Aproximació al creixement econòmic de Sabadell i Terrassa durant la postguerra (1939-1959).p.64

48. Jaume Puig, op.cit.pàg.35

49. Ayuntamiento de Sabadell, Fomento.Exp.1535-1951.A.H.S

50. Andreu Castells, Sabadell, Informe.. v.6. p.27.24.Sabadell, 1985. Tanmateix, cap de les persones entrevistades per a aquesta recerca i les entrevistades pel meu treball: Naixement i creixement..., van manifestar-se beneficiats per aquesta mesura tot i que la majoria d'elles construïren les seves cases a partir d'aquesta data.

51.vegeu nota 1.p.120.salaris

52. El padró, que es confecciona aquest any, diferencia per primera vegada l'indret com espai delimitat de la ciutat i el qualifica de "suburbio de Torre Romeu". Per tant, aquest és el primer document que ens proporciona amb certesa dades demogràfiques dels primers pobladors d'aquest barri de Sabadell.

53. Els estudis del CEDEC i De la mort d'un bosc.. donen la xifra de 4235 habitants. J.Calvet (Font :Ajuntament de Sabadell, negociat d'Estadística.Resum gràfic de dades censals amb referència a 31 de desembre de 1960) en un quadre de població per barris, dona per l'any 1953 en el "Suburbi" riu Ripoll i Arraona, 3.008 i per l'any 1959, 4.667 habitants. Jo he realitzat un recompte manual de les persones del padró l'any 1955, amb el resultat de 2.498, acceptant algun error, difícilment pot arribar a ser de tanta diferència a no ser que a l'arxiu faltés un llibre del padró del barri d'aquell any. Tanmateix, A. Castells (Sabadell:Informe...V.6.p.27.28) presenta uns censos elaborats amb l'ajuda del Servei d'Estadística de l'Ajuntament de Sabadell segons els quals a Torre-romeu i riu Ripoll l'any 1956 hi havien 2.067 persones. També, en el quadre d'evolució de la població per barris, de Jaume Farràs i Antoni Inglès Sabadell i els seus barris exemplar mecanoscrit,p.142, l'evolució per Torre-romeu és la següent:

1961	1965	1970	1975	1981
4398	5068	6010	6501	6520

Aquestes xifres també fan suposar més encertats els càlculs d'unes 2000 persones que no pas 4235 habitants per 1955, donat que les 4.398 de 1961 suposarien solament un increment en cinc anys de 163 persones cosa que no sembla pas raonable en un període de forta immigració. (vegeu nota 56.p.362).

He de deixar constància del meu reconeixement a Jaume Farràs que em va deixar un exemplar dels seus treballs i em proporcionà diverses informacions sobre Sabadell i els seus barris.

54. "Allà hi vivia de tot, més castellans que catalans. Em sembla que nosaltres érem els primers catalans que hi vivien allà, perquè a nosaltres nos deien "las catalanas". Entrevista realitzada el 27-11-87 a Laura Codina Fontané. A.Puig, op.cit

55. Faig servir els resultats de la recerca ja citada Naixement i creixement... on vaig treballar la informació que em proporcionava el Padró de Sabadell de l'any 1955. De les 2.498 persones empadronades, vaig seleccionar-ne 1035 tenint en compte la seva representativitat, segons els carrers que existien el barri aquell any, el temps d'antiguitat a la ciutat i la procedència geogràfica de la gent.

Dels 1035 registres analitzats, 227 corresponen a nens que no van a l'escola, la meitat dels quals (108), ja havien nascut a Catalunya (86 a Sabadell). 145 són escolars - per tant més grans que el grup anterior- i d'ells, una sisena part (24 nenes) havien nascut també a Catalunya.

56.La proporció de gent de Pedro Martínez en el barri probablement va augmentar al llarg de les dues dècades següents. Efectivament, el padró municipal de l'any 1981 mostra que entre 1961 i 1965 trancorregueren els anys amb més aportació de gent d'aquest poble.

Entre 1950 i 1955	arribaren	226	persones	de	P.M
" 1956 i 1960	"	131	"	"	"
" 1961 i 1965	"	323	"	"	"
" 1966 i 1970	"	146	"	"	"

"	1971 i 1975	"	88	"	"
"	1976 i 1980	"	19	"	"
El	1981	"	3	"	"
El	1982	"	2	"	"

Aquestes xifres representen les persones arribades de Pedro Martínez a Torre-romeu que l'any de confecció del padró encara vivien al barri, per tant, no es contabilitzen les persones que durant aquests anys van morir o deixar de viure al barri. D'ací la diferència entre les 298 persones enregistrades al padró de 1955 i les 226 del padró de 1981 pel mateix any.

57. Antonio López Ontiveros dóna, pels anys que van des de 1961 a 1970 a la Campinya de Còrdova, els saldos i les taxes migratòries següents:

	Saldo migratori	Taxa migratòria
Castro del Río	-2.084	-181,8
Còrdova	-2.194	- 10,1
Montoro	-4.581	-340,9
La Carlota	-3.577	-381,9
Puente Genil	-7.027	-248,2
Bujalance	-3.687	-360,6
Espejo	-2.889	-414,7
Villa del Río	-2.165	-282,9
Montemayor	- 724	-175,0
Almodovar del Río	-1.871	-241,3

Durant les dècades anteriors (1941-1960), prescindint de la capital, solament la meitat dels municipis de la Campinya perden població absoluta, al contrari que la dècada 1961-1970, en què aquest fenomen es produeix en tots.

Antonio López Ontiveros, Emigración, propiedad y paisaje agrario en La Campiña de Córdoba. Editorial Ariel. Barna. 1974. p.119

58. Segons el Padró d'habitants de Sabadell de l'any 1985, 38.604 persones (el 20,9% del total de la població de la ciutat) és originària d'Andalusia - el percentatge augmenta fins el 28 % si ens referim als majors de 17 anys -, el 12,7% de les quals, és a dir, 4.897 viuen al Sector Nord, o sigui, a la barriada de Torre-romeu-Poble Nou de la Salut, i és el 35,9% del total de la barriada (formada per 13.636 habitantas) i el 2,7% del total de la població de Sabadell.

59. Jordi Calvet, op. cit

60. Ayuntamiento de Sabadell. Fomento. Exp. 1669-1956. Memoria de la Delegación de Suburbios-1955-1956

61. Segons aquesta memòria els suburbis "son los barrios periféricos de la ciudad y en el sentido que en este escrito se alude a los mismos se entiende como tales unicamente los sectores habitados de la ciudad, apartados de su centro, que tienen un carácter mísero, a veces con amontonamiento de habitantes en construcciones pequeñas y en general con edificaciones carentes de condiciones higiénicas.

Los problemas que plantean los suburbios son grandes y existen en la mayoría de las ciudades populosas pero especialmente en aquellas en que por haber sufrido una fuerte inmigración en pocos años, no han podido absorber las grandes cantidades de personas que han acudido a residir a las mismas. No creemos necesario indicar, por sabido, que en nuestra ciudad y debido al fuerte cobijo que supone la industria para los retrasados pueblos meridionales de agricultura pobre y paros estacionales, la inmigración en los últimos años ha sido intentísima y por ello los problemas creados son de gran magnitud".

62. "Una investigación con la ayuda de varios beneméritos grupos de colaboradores, en virtud de la qual posee datos fidedignos de todas aquellas personas, relativas a la forma de vida, capacidad económica, tiempo de residencia, ocupación, etc, al objeto de poder decidir en un momento

determinado los derechos que puedan asistir a cada una de las mismas personas, siendo el deseo del suscrito conseguir vivienda para quienes se ganan honradamente el sustento y no han vulnerado disposiciones obligatorias sobre residencia o similares y reexpedir a su punto de origen a los que carezcan de aquellas circunstancias". La Permanent de l'Ajuntament del primer de maig de 1952 "va acordar vigilar les entrades a ciutat d'immigrants sense col.locació ni mitjans de vida. La policia va actuar durament amb els immigrants que arribaven de nou carregats de farcells i paquets humils. I l'augment de la coerció contra els immigrants, a compàs de la crisi fabril, va anar caldejant-se per arribar al Ple del 16 de juny de 1955 en el qual va aprovar-se no sols evacuar als seus llocs d'origen els immigrants que anessin arribant, sinó també els "que comparezcan ante los servicios de beneficencia y no esten empadronados o avencindados en este municipio y no justifiquen una vivienda autorizada". Andreu Castells, obra citada. v.6.p.27.26. Curiosament, mentre que, tant algun testimoni de Naixement i creixement... com d'altres d'aquesta recerca ha recordat, com des de Montjuic, retornaven immigrants als seus llocs d'origen, cap ha mencionat aquest problema des de Sabadell. Per exemple, en Joaquín Martín conta com una vegada anant a buscar una parenta a l'estació de França i que a molts acabats d'arribar els retornaven al llocs d'origen:

"...los encerraban, los detenían allí, y los echaban "pa" otra vez "pa" Granada, "pa" sus pueblos.Los echaban en aquellos años y mucha gente se marchaban.. lo que pasa que nosotros estábamos "empatronaos", ya por mis padres y eso, mira tuvimos suerte, porque mucha gente de la que vivía se la llebaban..".

Joaquín Martín Ruiz. Entrevista realitzada el 21-XI-87. A.Puig, op.cit

63.Apuntava l'esmentada Comissió el problema de les estades;"Por estadas se entiende pequeñas construcciones en las cuales residen varias familias, cada una limitada a ocupar una o dos habitaciones, faltadas de las indispensables condiciones higiénicas siendo normalmente los alquileres altos".Demana la legalització de totes les edificacions i denunciar les "estades" i incitar als propietaris a rebaixar les rendes.Ay.de Sabadell, Memoria de la Delegación...

64. Tal com assenyalava al principi del capítol l'existència de cases compartides per vàries famílies de treballadors, és una constant històrica que acompanya la industrialització. Durant el segle XIX, la classe treballadora sumava a l'explotació en el lloc de treball la de fora de la feina, especialment en el que concerneix a la qualitat de vida.La manca d'habitatges dignes caracteritzava els barris obrers de les ciutats industrials, on les cases consistien en espais petits i sovint compartits, sense cap mena de garantia sanitària i menys de comoditat, sense aigua ni llum.

65.Ayuntamiento de Sabadell, Fomento.Exp. 1611/1956.A.H.S

66. J.Calvet, obra citada p.68

67.El text de l'acord és el següent:

"En la ciudad de Sabadell, a los dieciséis días del mes de Junio de 1955 y siendo las veinte horas se reunen en el Palacio Municipal el Ayuntamiento Pleno, en sesión extraordinaria (...)

Comisión de Fomento

Uno, informando favorablemnte los acuerdos adoptados por la Comisión Permanente en sesión del día de hoy, consistentes en:1-Conceder una reducción del 40% de los derechos municipales de obras de nueva planta en las zonas suburbanas de la ciudad para la construcción de albergues de urgencia compuestos de cocina-comedor, tres dormitorios y un retrete con una superficie máxima de 50 m2, de planta.2-Establecer que la documentación a presentar para obtener el permiso con aquella reducción deberá sujetarse a los siguientes requisitos:Presentar una instancia análoga al modelo que se adjunta, un croquis de emplazamiento de la finca en la que consten las condiciones de emplazamiento de la finca en la que consten las condiciones

de espacio y edificación y un compromiso suscrito por el vendedor del solar de llevar a cabo las obras de urbanización que se concreten en el modelo que obra en el expediente.3- Elevar a la ratificación del Pleno los anteriores acuerdos.Estos acuerdos son aprobados, confirmados y ratificados por unanimidad."

68.Abans de l'any 1955 ,com ja s'ha dit, no existeix el barri com un indret diferenciat, per tant s'ha de buscar els expedients corresponents a la "sección 7 y 8", que és la zona que més aproximadament coincideix amb el futur barri.En els lligams dels anys 1946,1947 i 1948 no existeix cap expedient referent a aquesta zona.A partir de la meitat de l'any 1949 els registres no especifiquen l'adreça del permis sol.licitat, la qual cosa dificulta la recerca i fa imprescindible consultar expedient per expedient.

Els citats expedients es troben a l'Arxiu Històric Municipal de Sabadell; a partir de l'expedient núm.300 de l'any 1961, els registres i expedients de Permisos d'Obres es troben encara a l'Ajuntament, Secció d'obres.

He presentat una llista completa dels expedients de permís de construcció en el barri des de 1955 a 1957 . A.Puig, op.cit

69. "Todos en la cueva, todos en un boquete "metíos".Solamente que había una entrada, y luego fuimos picando, picando pues hicimos otra habitación para nosotras y otra "pa" mi hermano, y allí vivimos siete años. Y cuando yo me fui con mi hombre ¡claro!, yo ya empecé a hacer otra cueva, porque no había sitio. No habían viviendas pues tenemos que hacer otra cueva.Entonces hicimos otra y ya me metí yo. Cuando él se fue a la mili, entonces mi suegra nos recogió hasta que vino mi marido de la mili. Cuando volvió, entonces me fui otra vez a una cueva".íd.

70. "Entonces cuando "lleguemos" a Sabadell, como "na" más que existía el centro,nada más, pues claro, mi hermano, dijo:¡venga tirad por aquí que tenemos que ir a la casa!. Y todo era terreno y nosotros les decíamos: ¿Qué pasa, qué pasa..? ¡Y "too" terreno.Y decíamos:¡nene! ¿donde nos llevas hijo?.Dice:falta muy poquito.Y nosotros llorando ¡porque no pillábamos nada, "na" más que campo!.Con que cuanto llegamos al cerro, a un cerro, vemos que es una cueva.Mi madre se le cayeron todos los palos del sombraje, porque dijo ¡madre mía, donde vamos a venir a meternos!". Entrevista realizada a Ana Maria Carrillo. íd.

71. Segons,M.E.Urdiales, a la província de Granada,sense comptar la capital, les coves suposen el 5,94% del total dels habitatges de la província i acullen un 6,76% de la seva població. M.Eugenia Urdiales, "Algunos aspectos del habitat troglodita en la provincia de Granada", dins de Cuadernos geográficos.Universidad de Granada, núm.9.1979.pàg.311

72. Fins i tot trobem famílies catalanes que hi viuen. "Sabeu on estan les cases de García?.Doncs allà havia unes coves.Allà a la bassa de Sant Oleguer eh?.Ara la bassa no me'n recordo si és més amunt o és més avall, perquè jo a la bassa no hi he anat mai.Si veieu les puntes de les cases de Sant Oleguer, encara veureu coves allà.

Nosaltres quan vam anar allà a les coves, ja hi havia molta gent, molta, molta.Aquelles coves estaven totes ocupades.Te demanaven quartos ¿eh? sí..."tenías de comprar", lo que et demanaven "si lo tenías lo dabas", i sí no, pues un altre veí d'aquells..¡Hi havien coves que eran millor que una casa.Amb les seves habitacions, la seva cuina, el seu menjador.Tot molt ben arreglat, sinó que no hi havia "quarto" de bany, no n'hi havia, però estava molt ben arreglat.Però faltava el "quarto" de bany, no hi havia corrent..de ventilació sí.Tenien les seves finestres, a la part de davant, cap endins ja nó, perquè ¡es clar!, no podien, però estaven molt ben arreglades.Quan fa calor se sent fresquet i quan fa fred, estas millor dins d'una cova que en una casa.Hi havia coves que eren molt ben fetes ¿eh?.

Sap que va passar allà a les coves?, que se va ensorrar una i va matar a dos crios.Llavors l'Ajuntament els va fer evaquar, que sinó encara hauria coves ara...Llavors va ser quan la gent va anar començant a comprar a marxar...Allà em sembla que "vem" viure un any". Entrevista realizada a

Paulina Santasusagna el 9-XI-87. A.Puig, op.cit. creixement...

73. Es pot analitzar la cova com a part integrant de l'arquitectura popular, entenent aquesta com l'art i la tècnica de projectar, construir i transformar l'entorn vital del grup social amb fortes arrels a la terra, realitzada per individus sortits del propi grup, "las influencias naturales posibilitan la localización de la cueva, aunque de manera determinante su presencia va ligada a una matriz cultural formada por elementos sociales, históricos y económicos, influencias humanas en suma, que van a ser decisivas, partiendo claro está de las posibilidades ofrecidas por el entorno físico y las posibilidades técnicas".M.Eugenia Urdiales, op.cit,pp.87 i 96

74. com ho confirma el testimoni d'Angustias Fernández Correas: "Vivimos en una barraca, en una calle ¿donde está la timba esa? Ahí.Una barraca ¡que caía el agua como en la calle! ¡ya ves tú!.Yo me acuerdo que pasaban calamidades mira allí en la timba, bueno en aquellas barracas, caía el agua como en la calle.Unas veces dormían mis padres debajo la cama y nosotros encima en la cama, y otros días nosotros debajo la cama y ellos en la cama para poder dormir "pa" no mojarnos que era el único sitio que no se mojaba." A.Puig, op.cit.

75. En Francisco va néixer l'any 1926 a Loja (Granada)i va arribar a Sabadell l'any 1947.La mare,un germà i la germana vivien a les coves vora el riu des de l'any anterior. En Francisco va arribar més tard perquè era al servei militar.La germana va ser la primera en trobar feina a Sabadell;va deixar les coves per posar-se a servir en una casa del Poble Nou. Francisco Valero Rodríguez. Entrevista realitzada el 14-XII-87. íd.

76. "Molts dels immigrants eren pobres de solemnitat i alguns arribaven malats.Excavaven coves al marge del riu, a Sant Oleguer,...o pagaven sumes importants per traspessos de coves ja construïdes. Establiren alguna taverna. Tingueren baralles entre ells, on lluiren ganivets. El seu drama era el trasvàs humà del camp a la ciutat i a la fàbrica ...".A.Castells, obra citada,V.6 p.27.21.

77. En les entrevistes que es van portar a terme per el treball Naixement i creixement.., si que es van formular preguntes concretes sobre l'habitatge, el barri, forma de vida, etc. D'elles n'ofereixo algunes mostres en aquest capítol.

78. Fins i tot el testimoni de l'Ana Maria transpua una certa nostalgia d'aquella forma de vida."Allí todas éramos...En las cuevas nadie se peleaba, y sin embargo aquí ya no es lo mismo cada una está en su casa y cada una hace su vida.Allí no, allí decíamos de hacer una juerga de un domingo y ¡hasta las viejas!, los viejos todos y todo Dios y su madre,allí se reunía todo el mundo.Y cuando nos teníamos de ir de paseo,pues las viejas se venían con nosotros.Había un ambiente muy grande y luego llegaba Navidad y ahora Navidad es un desierto, pues no,antes no.Antes las viejas mismas decían ¡pues venga!. Nos juntábamos "toos". Una hacía ...otra hacía otra cosa, la otra hacía otra cosa y todas las cuevas, ¡"pos" era una juerga!.Sin embargo ahora ya... ni los padres, allí venían los hermanos, los tíos, los sobrinos ¡todos!.Ahora sin embargo te pasas la Nochebuena, por decir el puente más largo que se ha "pasao" ahora mismo, y "pa" ver a tu padre o a tu madre pues no sé..y ahora los hermanos mismos nos tiramos seis meses o siete meses que no nos vemos.¡Y vivimos en el mismos Sabadell!.Pero ¡claro!, la una tiene una torre, la otra que se va a otro sitio, la otra que va "ca" la suegra quiero decir que cada uno ya... Eso sí, gracias a Dios Cataluña nos cogió muy bien y,seguimos trabajando...". Entrevista amb Ana Maria Carrillo Medina. op.cit.

79.Les entrevistes varen ser realitzades per Francesca Albareda, Mercè Castan, Antonia Martínez i Núria Puig.

80. El 75% de la gent del barri, abans de la guerra civil, treballava al tèxtil.

81. Segons Castells el preu del sòl l'any 1951 era una pesseta el pam al Tibidabo i a dos a baix. A.Castell, Obra citada. p.27.25

82.En les sol.licituds de permisos d'obres de l'any 1955, tant en les adreces de residència en el moment de demanar el permís, com en les de la nova construcció, apareixen sempre els carrers sense nom.Les adreces són carrers nomenats amb una lletra, i en algun cas s'hi indica el nom de la finca.L'any següent alguns carrers ja tenen el nom actual.Aquests són els carrers amb la correspondència de noms entre un any i altre:

carrer A= Noguerra Pallaresa
" B= Ter
" C= Flamicell
" L= Duero
" M= Bidasoa
" N= Ebro i camino de Polinya= Gallego

83. El conte que evoca l'Antonia té un sentit diferent atés que simbolitza un càstic a la gasivitat.

84.Segons una testimoni del treball, Naixement i creixement..qui va comprar la casa Torre-romeu va ser un tal Massip.L'Homs en aquest cas hauria comprat la finca en el Massip i no a la vídua.Pel relat de l'Antonia podem pensar que malgrat que l'Homs,com diu al principi la testimoni citada, es deuria "forrar", probablement l'especulació del sòl i de les construccions es realitzaria més tard amb les successives compra-vendes.

85.Segons els documents la masia Font de la Roca també era propietat d'en Segismundo Homs.L'Antonia es deu referir a la Maria Estiarte, la finca de la qual justament s'estenia per la part sud del carrer Llobregat.A no ser que es tracti d'alguna familiar d'en Castellet, que per altres testimonis sabem que era propietari de terrenys situats per sobre del Carrer Llobregat.

86. El registre de Permisos d'obres de nova creació,l'any 1955 conté 61 expedients:

1 de Ca n'Oriac
3 del barri de la Salut
2 de la urbanització "Vista Alegre"
54 de Torre-romeu

87. Els permisos per a la construcció d'albergs d'urgència els concedia la Comissió Municipal Permanent en un termini que no solia superar els dos mesos.

88.Les despeses dels Permisos de construcció d'albergs d'urgència, resulten de multiplicar per 7 els m2. de la superfície dels albergs, més 23,60 pessetes en concepte de timbres de l'Estat.

89. A més a més de cap a Torre-romeu els habitants de les coves de Sant Oleguer ,s'anaren distribuint per Barbarà, Ca n'Oriac i Ca Rull, també cap els Merinals.

Evolució demogràfica dels barris de Sabadell

	1940	1950	1960	1967
Can Puigjaner	85	188	5417	7083
Can Oriac,Plana del Pintor i Torrent del Capellà	225	2498	13562	21270

Poble Nou de la Salut	235	550	2511	3484
Torre Romeu i Riu Ripoll	277	1997	4398	5338
Marinals i Can Feu	-	286	2454	6473
Can Rull	307	881	2708	5408
Campoamor	-	-	4661	13000
Creu de Barberà	-	-	10675	11911
	1411	7152	47056	75412

Font: Dinámica y perspectiva del Vallés...II p.294

90. Segons Andreu Castells ,el propietari de les terres de Torre-romeu era en Segimon Homs Pladevall, de Castellterçol (el padró de 1955, no obstant, el fa fill de Moià), i procedien del fabricant Silvestre Romeu Voltà que hi tenia la torre d'estiueig. Andreu Castells, Sabadell, informe...V.6. P.27.2.

La Paulina Santasusagna Arnau, entrevistada el 9-XI-87 pel treball Neixement i creixement... conta que en Segismundo va comprar la finca a un tal Massip i que aquest l'havia comprat a la seva tia l'any 1939. La família Homs era nombrosa. Entre els registres de persones empadronades l'any 1955 es troba en Juan Homs Pladevall, nascut el 1906, que tot i ser germà del Segismundo és nascut a Muntanyola (Osona), casat amb Matilde Bonet Sangra nascuda l'any 1907, nascuda a Pinell (Solsonés). Els dos d'ofici teixidors d'estam, vivien amb la seva filla ,Maria , que havia nascut a Artés (Bages). Feia vuit anys que vivien a Sabadell. També feia vuit anys que era a Sabadell la Concepció Homs Franquesa, segurament cosina d'en Joan i en Segismundo, nascuda com aquest últim a Moià (Bages). Aquesta, vivia amb el marit en Josep Clop Bonet i una filla d'ambdós, d'un any. En Josep que era de Tiurana solament feia 4 anys que vivia a Sabadell i treballava de "agricultor por su cuenta", ben segur que a les terres que quedaven de la Torre Romeu.

91. Vegeu annex .

92. Aquest és també, com hem vist, un fet persistent en la història de les condicions de vida dels obrers de Sabadell. Com bé explica Jaume Puig a Sabadell la major producció d'habitatges que es produïren a la dècada de 1920 va minvar el nombre d'allotjats per edifici, no obstant moltes de les cases que es realitzaren tenien una superfície d'uns 40 m. (obra citada p.37).

Pel que fa als anys que estudiem, els habitatges legalitzats o construïts són per regla general molt petits: el menor té unes mides de 33,66 m² i el major 80,46m².

El 24%	de les cases	tenen unes mides	entre 40 i 50m ² .
El 36%	" "	" "	" 50 i 60m ² .
El 30%	" "	" "	" 60 i 70m ² .
El 6%	" "	" "	menors de 40m ² .
El 2%	" "	" "	majors de 70m ² .

93. Segons es desprèn del text de sol·licitud de la construcció que és idèntic en tots els expedients, i diu així:

"...que desea construir un albergue de urgencia compuesto de cocina-comedor, tres dormitorios y retrete en planta baja con una superficie máxima de 50 m². en la zona suburbial de Torre Romeu en parcela de terrenos propiedad de.....

Que tal construcción tiene como finalidad el servir de alojamiento al instante y a su familia comprometiéndose a no vender, ceder o traspasar en ninguna forma dicha construcción hasta transcurridos cinco años desde la concesión del permiso.

Se adjunta croquis de emplazamiento y una hoja de compromiso de obras de urbanización suscrita por el propietario del terreno y en consecuencia con el debido respeto.

Solicita que dada la humilde necesidad del peticionario se le conceda la licencia de obras en las condiciones especiales que se otorgan a los

albergues de urgencia".Expedients de Permisos d'obres.1955-1956. A.H.S

94. L'expedient, a més de la sol.licitud, conté l'informe dels Serveis d'Arquitectura i Urbanisme de l'Ajuntament

95.Vegeu annex

96. Llevat de tres que resideixen, en el moment de sol.licitar el permís de construcció, respectivament a Barcelona, Montcada i a la "barriada de la Cruz de Santa María de Barberá"-zona que no es va agregar a la ciutat de Sabadell fins l'any 1959-.

97.La concentració de les construccions es constata a l'anar marcant, en el plànol de la Parcel.lació de Torre-romeu, els solars dels quals existeix permís d'obres. A partir de les adreces de residència que els sol.licitants tenen en el moment de demanar el permís d'obres, i de l'adreça a on sol.liciten fer la nova construcció, es pot veure com anà configurant-se el barri.Sempre tenint en compte que l'anàlisi dels documents no coincideix totalment amb la realitat, donat el caràcter improvisat i espontàni del repoblament,i la poca efectivitat que tingueren ,els primers anys,les disposicions del govern local quant a la legalització de les construccions.Vegeu annex núm.

98. Els permisos de construcció d'aquest any no estan enregistrats per adreces, i per tant es fa difícil la seva anàlisi.L'any 1958 es troben 62 expedients al barri, tot i que en 16 la sol.licitud és de l'any anterior - 1957- i en 11 la sol.licitud és de l'any 1956.Totes elles adreçades a la Comissió de Suburbis .

En 52 expedients la sol.licitud es realitza per legalitzar un habitatge ja construït .D'aquests 52 expedients, 11 a més de la legalització de la part existent sol.liciten ampliació i acabament de les obres, o bé fer reformes. Sis expedients demanen la legalització i permís per a la construcció addició d'un nou pis o bé d'un magatzem.

Solament 5 expedients sol.liciten construir de nou.Els altres cinc expedients restants, un sol.licita informació sobre la situació urbanística d'un solar,i els altres quatre demanen instal.lar o ampliar alguna empresa als marges del riu Ripoll.

99. De tota manera la diferència no era molt acusada car les despeses augmenten 1 pesseta/m2 en dos anys. Efectivament, quan el permís que es sol.licita és solament de legalització d'una obra ja feta, els sol.licitants han de pagar a l'ajuntament els Drets d'obres, que resulten de multiplicar per vuit els metres quadrats de la casa, més un timbre de 38 pessetes.

Quan el permís contempla una nova construcció o una ampliació, la memòria de l'arquitecte contempla un pressupost, que ve a ser aproximadament d'unes 35 mil pessetes per una construcció de 60 metres quadrats.

100. Per concedir el permís l'ajuntament tarda entre quatre i vint mesos, sense cap raó aparent per aquesta diferència de temps.Els Permisos els concedia la Comissió permanent Municipal, que pel que sembla aprofitava els dies de reunió per a concedir varies sol.licituds acumulades.Així el: 2-VII-58 es concedeixen dos permisos sol.licitats els 31-X-57i el 24-X-57, però no els sol.licitats els dies 6-6-57,19-IV-57,21-XII-57 i 21-XII-55.

El primer d'aquests permisos els concediren el 23-8-58, els dos següents el 26-XI-58, dia que també concediren permís a una sol.licitud del 6-III-58, i l'últim no el concediren fins el 10-1-59, sense cap raó aparent pel que sembla una arbitrarietat.

El 23-X-58 es concediren permisos a les sol.licituds dels dies, 23-VI-58, 22-III-58 i 6-III-58.

El dia 10-I-59 es concediren permisos a les sol.licituds dels dies: 31-X-57, 15-VII-58, 14-XII-58, 5-IX-57, 3-III-58, 13-III-58, 21-XII-57.

101. Dels 48 carrers, una travessia i 4 places que ara formen el barri de Torre-romeu , en els expedients de 1958 (descomptant els 5 expedients no relacionats amb permisos d'habitatges), són demandes de construcció o legalització en solament 17 carrers.

21%	de les sol.licituds en el Carrer Ter
8,7%	" " Noguera Pallaresa
8,7%	" " Sant Maurici
8,7%	" " Segre
8,7%	" " "D"
7%	" " Saburedo
7%	" " Fresser
7%	" " Monasterio
5,26%	" " Llobregat
3,50%	" " Noguera Ribagorçana
3,50%	" " Turia
1,75%	" " Duero
1,75%	" " Biciberri
1,75%	" Travessia de Flamicell
1,75%	" Passatge Sta.Isabel(no
1,72%	" Carrer "C"
1,72%	" "Casas de Juan Font"

Alguns d'aquests rius o accidents geogràfics semblen recordar l'estades de moltes famílies del barri a les comarques pirinenques.

102."El presente permiso se concede a precario y condicionándolo a que urbanísticamente tendrá las alineaciones y rasante que indique el Plan parcial al ser aprobado definitivamente y el solar cumplirá lo previsto en la respectiva parcelación y lo señalado en el art.63 de la vigente ley del Suelo y Ordenación Urbana".

103. La resposta dels informes dels serveis esmentats , a les sol.licituds presentades l'any 1957 és en la majoria dels casos la següent:

"Que lo solicitado en cuanto a la construcción propiamente dicha cumple en general las disposiciones vigentes en materia de obras.

Respecto a la situación urbanística se hace constar:

- a) Sin plano parcial aprobado
- b) Zona agrícola permanente en Plan de Ordenación
- c) Plano parcial de Ordenación presentado como urbanización particular
- d) Conforme alineaciones provisionales
- e) Sin rasante oficial y en casco existente

104. La descripció de l'habitatge va acompanyada de la següent llista:

"Materiales a emplear.....los corriente en la localidad

Procedencia de las aguas....pozo vecindario
Sistema de RTE.....inodoro
Sistema de desagüe.....depósito de letrinas
Sistema de ventilación.....directa
Pavimento.....mosaico hidráulico
Revestimiento Interior.....revoco de yeso
Revestimiento Exterior.....revoco mortero de cal"

105.Efectivament es tracta de permisos sol.licitats en carrers que actualment no existeixen-almenys amb aquest nom-.Són el Carrer "D", el Carrer "C", el Passatge Santa Isabel i l'indret anomenat "Casa de Juan Font", llevat de cinc permisos en carrers si existents:tres en el Carrer Sant Maurici(un d'ells de l'any 1957), tres del Carrer Monasterio(dos d'ells de l'any 1957), un del Carrer Saburedo i un de la Travessia Flamicell, que demostraria que no sempre es compliren les previsions urbanístiques planejades.

106.L'any 1960 la Comissió Permanent de l'Ajuntament demana als Serveis d'Arquitectura i Urbanisme un nou informe dels expedients que es troben en aquest cas, a partir d'una proposta de la Delegació de "Asuntos generales de Urbanismo y Viviendas".Informe que en tots els casos, menys un, respon "que desde el anterior informe del 23-XII-58 no han variado las circunstancias urbanísticas del sector de Torre Romeu, donde se ubica la finca".

El 24 de març de 1960 es publica un decret per la "Delegación de Viviendas y Ordenación Suburbial", i a partir d'aquests fets la Comissió Permanent en sessió celebrada el 31-III-60 denega els permisos.

107. Es tracta de l'expedient núm.580, que diu:

"Que por antecedente obrantes en este Servicio y la información correspondiente, se ha comprobado que existen estadas en malas condiciones de habitabilidad en situación que la documentación presente se declara almacén.

Por tanto este Servicio opina que no sólo debería denegarse si no además exigir las responsabilidades correspondientes por la mala fe que representa la presentación de documentación falsa".Signat el 2 de maig de 1958.

No obstant davant la nova presentació de plànols , el desembre del mateix any un nou informe del Servei diu:

"Vistos los planos rectificadoss, no existe inconveniente alguno desde el punto de vista de ordenanzas para que se efectuen las obras de ampliación y reformas proyectadas con el correspondiente cambio de uso".

108.En efecte, de les 39 vegades que tenim notícia de l'arquitecte, 27 vegades es refereixen a Alberto Argimón Freixes.

CAPÍTOL 9

LA VIDA A TORRE-ROMEU (1955-1965)

1.- LA VIDA A TORRE-ROMEU (1955-1965)

1.1 Quina classe de barri? Carrers i estades

A l'est de Sabadell, al nord de Can Roqueta i a l'esquerra del Ripoll, s'estén el barri de Torre-romeu, des del riu fins a la part més alta de la carena, lloc conegut popularment com el Tibidabo de Torre-romeu. Indret de desnivells abruptes, de carrers amb forts pendents, alguns amb escales, que no han estat asfaltats fins l'arribada de la democràcia amb el nou Ajuntament d'ampla majoria comunista ¹. Barri separat de la ciutat per una carretera que no va ser inaugurada fins l'any 1964 en què també començà a funcionar la línia d'autobusos, fets que van ajudar a trencar una mica l'aïllament de Torre-romeu respecte del centre de la ciutat.

Al començament de la segona meitat del segle, com hem vist al capítol anterior, les terres de les antigues masies van ser dividides i venudes en petites parcel·les a les famílies immigrants. Aquestes, després d'uns quants anys de treballar a les fàbriques, als tallers i al servei de les cases dels mateixos amos o d'altres famílies burgeses de la ciutat, amb l'estalvi ² i la bona distribució del sou de tots els membres adults i joves de la família, havien reunit la quantitat necessària per comprar el terreny i començar l'edificació fent-la ells mateixos. S'havien de despertar tres i quatre hores abans de començar la jornada laboral a sou, i els diumenges i festius es continuava l'obra.

De mica en mica, es van configurant els carrers i les poques places, sense cap ordre ni concert. Es construï, això sí, i amb l'esforç de tots plegats, l'església del barri ³. I cresqué aquest indret que l'any 1955 és ja conegut com a Suburbi de Torre-romeu. Per l'estat dels seus carrers, sense asfaltar, polsegosos, fangosos quan plou, sense voreres, sense llum i per tant quasi perillosos de transitar, almenys de nit i, sobretot pels carrers de forts pendents -que és una muntanyeta la que s'està poblant-; es mereix, encara, el nom de suburbi, condició que els seus veïns amb treball i lluita aconseguiran

d'esborrar.

Ara, l'any 1955, hi viuen, com ja sabem, unes 2.500 persones, el 65% de les quals són assalariades i solament un 14% ha nascut a Catalunya (de les quals algunes ja són filles d'immigrants). Més del 67% provenen d'Andalusia, la majoria de Granada (40,6% del total del barri), i d'aquesta província destaca Pedro Martínez (12% del total de la població del barri).

En aquest descampat ple de vinyes i ametllers és on la gent, moltes vegades arplegant materials d'enderrocs ⁴ va construïnt-se la casa; però del barri, dels carrers ningú se'n fa càrrec ⁵. I dins les cases la vida tampoc és gens còmoda, perquè estan mal condicionades i els seus habitants mal vestits, i els hiverns són crus. Uns hiverns que es van caracteritzar per les temperatures baixes, especialment el febrer de 1956, excepcionalment fred, resultat de tres ones d'aire fred procedent de l'Europa central, que del 2 al 23 de febrer va matar les oliveres i la major part dels vells arbres fruiters. Les temperatures a Sabadell van arribar a -10,6oC. Uns anys més tard -encara amb el barri indefens com anys anteriors- el 1962, el mateix any de les inundacions ⁶, el temps sorprengué als vallesans amb unes nevades de més d'un metre de neu durant quatre dies ⁷.

El turó es va habitant, i els carrers que els dies de pluja tenen més l'aspecte de torrents que no pas de camins ⁸, van dibuixant-se sense que ningú hagi previst la seva urbanització. Ni els carrers ni les cases gaudeixen de llum ⁹ ni tampoc d'aigua ¹⁰, que la gent ha d'anar a pouar en el pou de les masies, fins que l'aigua d'aquests esdevingué im potable. Els punts de llum no els posaren fins l'any 1958 i les clavegueres no es van fer fins l'any 1969! Serveis i infraestructura que els habitants del barri pagaren amb moltes dificultats ¹¹. L'Antonia recorda:

"Porque yo, luego pusieron el agua y la luz ¡claro! Y las calles y yo le decía (al venedor del solar): "Digo señor Simón, yo no puedo, yo si tengo de pagar de la luz, del alumbrado de

Torre-romeu y yo pagarle su solar, con lo poquito que gano ¡es imposible!;Yo tengo que pagar una cosa u otra!" Y decía: "¡Bueno! Paga la luz y deja el solar". Cuando luego el agua ¡"pos " lo mismo!".

Es tracta, doncs, d'un barri de carrers intransitables, que quan plou es converteix en un fanguer, que a partir del capvespre és fosc com la gola del llop ¹² i que no té cap mena de servei. Que per qualsevol cosa és necessari baixar al centre de la ciutat, lluny del barri que no compta amb transport públic; i que per travessar el riu hi ha un mal pont de fusta.

Tampoc té serveis sanitaris ¹³, i per escola una barraqueta de fusta on una noia fa classes a tots els nens i nenes que es presenten ¹⁴. Dos o tres tendes de queviures que resulten, en comparació amb els preus del centre, molt cares, y que obliguen, sobretot pel que fa a la compra dels aliments, a anar -a peu- a comprar al mercat de Sabadell.

El problema més greu és aquesta combinació de pocs o nuls serveis amb la mala comunicació o l'aïllament del barri. Especialment dramàtica pel que fa a la manca dels serveis sanitaris, que s'agreuja quan es tracta d'una urgència ¹⁵. A més a més, la major part dels metges que exercien en aquella època a la ciutat no volien pujar a Torre-romeu ni tan sols en pla particular ¹⁶.

De fet quan van instal·lar els serveis mínims el barri estava ja pràcticament poblat ¹⁷. Així, quan la família Martínez-García va arribar a Torre-romeu, feia quinze anys que el barri ja es coneixia amb aquest nom. Tanmateix, i malgrat que era ja molt habitat i existien moltes casetes i fins i tot un bon nombre de pisos, el terreny estava tan mal urbanitzat com els primers anys. Els carrers seguien sense asfaltar i els terrenys apareixien amb els mateixos barrancs i desnivells dels anys cinquanta. Aquest és el relat d'en Sebastián:

"Y llegué a Barcelona, y agarré un taxi y me trajeron a Torre-romeu. Pero no a Torre-romeu, me llevaron al barranco. Porque el taxista no sabía ni las carreteras. Y desde el

barranco tuve que subirme a cuestras toda la miaja de cacharros que traía. Y llegué allí y pues sí, tenía la vivienda y estuve unos días esperando a ver si encontraba faena. Buscando faena hasta que encontré y empecé a trabajar en la fábrica del Pan Rico, en la construcción de la fábrica".

I la seva dona reafirma: "Entonces cogimos un taxi y nos llevaron a Torre-romeu, que allí era donde teníamos la vivienda. Y allí estuvimos unos días a casa de una "cuñá" mía, hasta que nos trajeron los muebles que mandamos del pueblo, y ya nos cambiamos de casa".

Amb les disposicions de l'Ajuntament ¹⁸ per acabar amb l'existència de les coves, la gent que hi vivia començà a témer que se'ls faria fora sense contemplacions i van cercar solució comprant algun petit terreny, la majoria de les vegades, a dalt del turó. Altres famílies arribaven directament de fora de la ciutat o bé ja vivien en alguna barraqueta quan compraren el solar i començaren a edificar-hi la casa. Els nous habitatges, ocupats de seguida que proporcionaven una mica d'aixopluc, quasi sempre abans d'acabar-los de fer, servien no solament per a la família que els havia construït sinó també per acollir algun familiar que per haver arribat més tard estava en la primera fase del procés migratori i d'assentament i encara no sabia o no tenia on anar. Per exemple l'Encarnación i en Cayetano van arribar a Sabadell l'any 1961 (són uns dels germans de la Petronila -la filla de la Manuela- que convençuda per la Petronila, va deixar el poble per anar-se'n cap a Catalunya, iniciant el procés d'emigració de tota la família). Primer anaren a casa d'uns parents, més tard, quan la Petronila i el seu home es compraren una casa, s'instal·laren tots allà. Fins que en Cayetano, que treballava a l'Odag, aconseguí un pis de lloguer de l'empresa. Finalment es compraren un pis de propietat on actualment viuen.

"Mi suegra, ella ya se vino por delante y luego nos vinimos nosotros. Aquí nos vinimos y nos fuimos a vivir en casa de un

primo hermano de mi marido, allí estuvimos nueve meses. Luego mi cuñada que la tenía aquí, compró una casa y nos fuimos a la casa de ella. Estuvimos tres años y ya después de allí, mi marido trabajaba en la Odag, le dieron allí un piso. Pagamos 400 pesetas de alquiler y estuvimos hasta cinco años estuvimos allí. Luego ya nos compramos este piso y aquí estamos".

D'aquesta manera les famílies que van poblant el barri protagonitzen un itinerari residencial sovint amb més de dues o tres parades abans d'establir-se definitivament en una casa pròpia tant si és de compra com de lloguer ¹⁹. Així l'Ascensión Vaca Vaca explica que el seu fill Manolo Fernández Vaca "él se vino, luego llamó a la mujer, y un hermano de la mujer les puso una habitación, y luego buscaron una habitación de alquiler."

Les estades normalment amb familiars s'intenten resoldre tan aviat com la situació econòmico-laboral ho fa possible i la gent accepta la situació de mútua solidaritat . Així, la Luisa -la filla d'en Rafael Cazorla Olmo i Eloisa Alfaro Tito- que era la segona dels germans, va marxar del poble seguint els passos del germà gran, en Manuel, i va comparèixer a casa seva, a Sabadell acompanyada dels fills i de l'home, el setembre de l'any 1963. Tant el marit com els fills van trobar feina de seguida. Ella, a més de treballar, era una bona administradora, de manera que aviat s'independitzaren del germà.

"Nos metimos a casa de mi hermano. Al otro día vino el Pañuela y le pusieron a mi marido a trabajar. Una vez se fue con mi Luisa ganando 800 pesetas. Mi Manuela ganaba 500 pesetas. Mi Rafael haciendo cánones en una fábrica, que hacía cánones de esos, ganaba 10 duros, luego le daban 20 duros y entre "toos " juntaban unas 5.000 pesetas. Y con eso pudimos irnos a una casa nuestra".

Però no sempre el procés es desenvolupava sense conflicte, per exemple quan la Manuela, junt amb la seva filla Petronila,

va deixar Pedro Martínez l'any 1960 anà a Sabadell a casa d'una germana i amb el temps sorgiren problemes.

"Ella fue la que intentó de que nos viniéramos. Y nos vinimos. Nos fuimos "toos" juntos a casa mi hermana. El hermano de mi marido y ella una hermana mía. Pero lo que pasa, ella se traía 4 niños y detrás se vinieron mis hijos y "toos" nos metimos a la casa de mi hermana. Y lo que pasa. Ya se hartaron. Nos peleamos y nos tuvimos que ir. ¡Ya está! Y hemos "estao" muy mal aquí, hasta que ya compraron una casilla y allí nos metimos todos. Todos, yo, "toos" mis hijos y "toos". Así que mira, allí estábamos "toos". Era una casa ¡Los que habíamos allí! En un pasillo que había "cortao", además de nosotros, otros vecinos que venían de allí del pueblo. Y "pos toos" allí. Allí me parece que habíamos por lo menos 14 o 15, o más, que tenía mi hija gobernándolo. El Lorenzo, el Viñedo y otro que le decían el Correa, Pepe Correa, "toos" aquellos, estábamos todos allí. De manera que mira, a veces dicen en tal casa son tanta gente, pues mira nosotros allí nos íbamos apañando. ¡No pasamos! Nos juntábamos en dos habitaciones 20 o 30 personas."

No sempre eren familiars els que s'aixoplugaven. A casa de l'Àngeles i en J.Ramón s'hi hostatjaren, per exemple, moltes persones del poble, algunes ni tant sols conegudes o amigues. La solidaritat s'exercia simplement per ser del mateix poble, oblidant, fins i tot, antigues enemistats polítiques.

"... aquí una vez vinieron del pueblo, vinieron,... Bueno, de muchos que habían venido que he "arrecogido" una pila. Unos que han "llegao", otros que no han tenido a donde recogerse, otros, en fin... Todo eso que te voy a contar son dos del pueblo y resulta que vienen aquí y "na" más dijeron que iban a trabajar a los Pirineos. ¡Y claro como había mucha gente del pueblo aquí! Pues uno "arrecogió" a su hermano, el otro a su primo, el otro al otro, en fin y esos dos...Allá en un bar, que había allá arriba, que es de mi compadre. Y claro es que llevaba razón "pos" no tenía donde "arrecogerles", porque vivía

con sus suegros en una habitación. Así que yo digo: "¡vamos "pa" arriba...!"! Bueno y llegué allí y nos saludamos y digo: "¿qué es lo qué "vus" pasa?" (Y eso que uno era de derechas, que me estuvo haciendo guardia allí en el pueblo cuando me detuvieron). Y "pues mira que nos hemos "veníó" y nos hemos de ir a Sabadell a ver si encontramos una fonda". Y digo: "¡hombre!", y total que los convidé. Yo los convidé a los dos. Entonces valía un quinto cuatro pesetas, en aquellos tiempos. Total que llegamos allí y digo "venirse "pa" mi casa" y se vinieron. Y "mira Ramón que no queremos comprometerte". Y digo: "¡qué no!, que tenemos una cama para vosotros y ya nos arreglaremos bien". Llegaron y traían comida. Traían jamón, traían dos panes o tres, traían tres chorizos....En fin que comida traían ellos "pa"... y dinero también traían que ya me lo habían dicho... Bueno total que le digo a la mujer, "pues mira hazles una sopa caliente, una sopa y un par de huevos enteros y tres guindillas..." Y dice: "no Ramón no te molestes que nosotros traemos comida". "Si ya lo sé que traes". Y lo sacó y lo puso allí y sacaron el jamón y sacaron el pan...Y bueno que total que la mujer les hizo una sopa caliente y se la comieron y luego se comieron aquello que traían. Y estando ellos comiendo asoma el Chano, otro que había venido su hermano de él. ¡Y fíjate tú lo que te voy a decir, para que veas si somos egoístas y somos sinvergüenzas y somos pordioseros! ¡Porqué eso no lo hago yo con un hermano, si estuviera muerto de hambre porqué a un hermano "l'arrecojo" yo! Si no puede dormir conmigo... ¡Es que yo he tenido personas que han dormido conmigo en la misma cama con mi mujer! Una mujer soltera ha dormido conmigo y con mi mujer y con mi zagal en la misma cama ¿eh? Eso lo he hecho yo. Bueno pues estando comiendo ellos viene otro paisano y dice: "mira Ramón ¿puede venir mi hermano a dormir aquí?". Y digo: "¿hombre que te crees tú que mi casa es una fonda? Mi casa no es una fonda". Y digo: "¿bueno pero no es tu hermano?". Y dice: "es que yo ¿cómo lo voy a meter en el cuarto conmigo y con mi mujer?". Y digo: "¿es qué tú no te puedes apañar sin joder, no te puedes apañar? ¿Tienes que por "cozones" estar sólo en el cuarto? Pues metes a tu hermano en

el cuarto y sino en el comedor que tienes, le echas un colchón y que duerma en el colchón y no tienes que echarlo a la calle". Pero le dije: "mira ves a " ca" el Pollito", un paisano que tiene mi mujer que tiene una fonda, y digo: "ves a ver si tiene él posada". Y dio la coincidencia que tenía una cama vacía, "pos" allí plantó al hermano aquel sinvergüenza. Y entonces el otro día por la mañana, se levantaron esos dos, los que durmieron en mi casa, durmieron aquí y total y se fueron aquella parte del norte a los Pirineos a buscar trabajo."

L'Antonia reforça el testimoni d'en Ramón García: les dues cases, la d'ella i la del matrimoni eren un dels punts d'arribada de molts paisans de Pedro Martínez.

"..¿Y sabes a donde se albergaban? ¡En casa de Ramón y en mi casa! Era donde iban viniendo y había una sala que, de hombres y mujeres que iban en el suelo durmiendo hasta que ya se iban acomodando y encontrando alguna cosa."

A Sabadell el problema que representaven les estades no era gens nou ²⁰ i va ser denunciat per la mateixa Comissió de Suburbis, que les descrivia de la manera següent: "Por estadas se entiende pequeñas construcciones en las cuales residen varias familias, cada una limitada a ocupar una o dos habitaciones, faltadas de las indispensables condiciones higiénicas siendo normalmente los alquileres altos" ²¹. Demanava la legalització de totes les edificacions, denunciar les estades i incitar als propietaris a rebaixar les rendes.

Amb tot aquest panorama les cases del barri d'aquells anys suporten un dels índexs de residència més alts de la història de Sabadell, fruit de les condicions materials de l'emigració que estudiem, de la nul·la política d'habitatges de l'ajuntament i de les condicions i característiques socials dels immigrants que acullen amics, familiars o paisans, i fins i tot, desconeguts, a dispesa o de franc. D'aquesta manera la mitjana residencial és de 5,28 persones per habitatge la immensa majoria dels quals no arriben a tenir una superfície de 50 m²

²². Aquest constituirà un dels trets més definidors del barri en aquell període: un terç dels nuclis residencials existents estaran formats per més d'un nucli familiar, o d'un sol nucli matrimonial acompanyat d'altres persones sense cap vincle familiar o amb lligams de segon o més graus de distància ²³. He d'assenyalar que aquestes xifres surten de l'anàlisi d'un document oficial i que donada la poca voluntat d'empadronament existent -especialment d'aquells que vivien irregularment- es pot assegurar sense por d'equivocar-nos, i tal com evidencien les fonts orals, que la mitjana residencial era superior a 5,28 persones per casa.

1.2 La feina dels homes, les dones i els nens i nenes del barri

1.2.1 Les economies no oficials

Segons el padró municipal de l'any 1955 un 65% de la població del barri era assalariada ²⁴, però a més a més, hi havien aquells i aquelles que ho eren de forma eventual i inestable, treballant per hores, els que treballaven per assistir algun parent o amic, els que amb el seu treball, gratuït, van ajudar a construir la parròquia, i aquelles moltes (mestresses de casa i també assalariades), que treballaven tenint cura de tots els seus. Per això vull començar aquesta part de la recerca reflexionant sobre l'existència i el concepte de les economies no oficials ²⁵, d'una extraordinària importància en realitats com les que ens ocupen. Economies no oficials, que per les seves característiques d'informalitat i precisament perquè no són interpretables a partir de les categories clàssiques de l'economia, constitueixen, de fet, una espècie de zona franca, on es consent una major llibertat d'anàlisi i on és convenient i quasi obligat l'ús de nous instruments interpretatius ²⁶.

Subratllar la importància d'aquestes economies significa acceptar una anàlisi com la de Polanyi ²⁷, que distingeix entre una concepció substancial de l'economia, en la qual és fonamental l'anàlisi de l'economia no monetària que intenta

entendre de quina manera l'espècie humana, en les diverses èpoques i societats, ha procurat resoldre el problema de la subsistència, i una concepció formal de l'economia, en la qual les úniques relacions que es tenen en compte són les vinculades al mecanisme de l'oferta, la demanda i els preus.

Si tenim en compte tot això, podrem considerar per a Torre-romeu, en aquesta primera dècada de la segona meitat del segle, a més a més de l'economia oficial, una economia no oficial monetària i dues formes d'economia no monetària, l'economia familiar i l'economia comunitària.

L'economia no oficial monetària es caracteritza per estar al marge de les reglamentacions i de les estadístiques oficials, per oferir al mercat productes i serveis, però a través d'un treball autònom no determinat per l'economia oficial. Per exemple, les dones de Torre-romeu que treballen fent feines a casa d'altres, o els homes que treballen pel seu compte fent de paletes, lampistes o qualsevol classe d'arranjament.

Les economies no oficials no monetàries es diferencien de les anteriors perquè la producció de béns i serveis no és intercanviada per moneda i s'escapen a les relacions de mercat. A més a més, perquè les economies no oficials (fins i tot excloent aquelles il·legals en sentit estricte) estan fora del sistema legislatiu i són per tant il·legals quan evadeixen impostos i càrregues socials. En canvi, en aquest cas es tracta d'una economia perfectament legal.

Dins de l'economia familiar, el treball domèstic és el punt de referència més important en la que s'inclou el treball per a la producció de béns d'autoconsum i el conjunt de serveis de diversos tipus oferts per i pels membres de l'estructura familiar. Aquí entraria el treball realitzat en horts familiars per l'alimentació de la família, la confecció de vestits, mobles o la construcció de la mateixa casa.

Aquest treball domèstic no apareix a les estadístiques, però com bé van assenyalar Kreps i d'altres ²⁸, té una funció econòmica important. Becker ²⁹, per exemple, manté una teoria que pren en consideració la utilització del temps i béns materials per produir els béns bàsics i demostra que es poden

introduir a l'anàlisi econòmica aquells béns i serveis produïts individualment i, sobretot en la seva major part per les dones, en el sí de les economies domèstiques. Aquest és un dels aspectes més interessants de la teoria d'aquest economista perquè per primera vegada apareix la possibilitat de tractar explícitament el treball domèstic el qual ha estat ignorat no solament a l'hora de valorar el Producte Nacional Brut, sinó també pels economistes en la construcció de les seves teories que intenten explicar la realitat.

L'economia comunitària surt de l'àmbit familiar, a nivell d'intercanvis d'ajudes entre veïns o d'associacions voluntàries sense finalitat de lucre. És la producció de béns i serveis dels quals se'n beneficien determinats individus o membres de la comunitat. Aquí es contemplen situacions com les dels amics que s'ajuden mútuament a construir la casa, cas molt freqüent entre les persones que van anar a viure a Torre-romeu .

Aquestes economies, per altra part, són difícils de detectar a través d'estadístiques i de fonts oficials on no estan reflectides ³⁰. És per tot això que, deliberadament, no utilitzo en aquest treball el concepte de "població activa" ³¹. Població activa que segons la definició que dóna l'INE (Instituto Nacional de Estadística) es compon de totes aquelles persones que es dediquen a la producció de béns i a la prestació de serveis o que es troben disponibles per dedicar-s'hi ³². I que no inclou a les persones que es dediquen a les tasques de la llar ³³.

Aquesta opacitat que les estadístiques i fonts oficials mostren cap a les economies no oficials fa que la utilització de les fonts orals esdevingui, no solament necessària, sinó imprescindible si l'època en què se situa la investigació ho permet. La primera constatació que es pot fer, pel que fa a la feina de la gent de Torre-romeu, és la diferència de comportament laboral entre homes i dones. Bastant més de la meitat de les dones treballen sense percebre un salari perquè són, segons el padró municipal, solament mestresses de casa ³⁴. Mentre, com era d'esperar, cap home es declara responsable de les tasques de la llar ³⁵. Això vol dir -si solament fem cas de

les informacions del padró- que prop d'un terç de la població adulta (dones) es feia càrrec de la població no activa, és a dir, tenia cura de les criatures i les persones grans, però també de proporcionar els serveis necessaris perquè poguessin viure i treballar els tres terços restants dels adults treballadors .

Cal tenir en compte que aquestes xifres amaguen la doble jornada que fan les dones que treballen fora de casa. Considero important fer notar aquesta realitat, car sovint el treball de la dona dins la família no solament no es fa entrar dins dels mecanismes d'explotació, sinó que ni tant sols es considera treball. El raonament és el següent: si el treball és una mercaderia, ha de tenir un preu, i com que el treball de la dona en la família és gratuït, no té preu, no hi ha explotació i no es tracta ni de treball. D'aquesta manera la feina de les dones, que en la realitat és una contradicció constant entre el treball extern i el treball intern, es divideix en la teoria: per un cantó tenim l'explotació del treball extern, per un altre un fet que no es discuteix, la família. I si l'explotació del treball assalariat és un fet a eliminar, la família en canvi és una cosa a salvaguardar i protegir a expenses, fins i tot, de la dona.

Val a dir, que la història oral demostra, una vegada més, que els documents oficials -per aquest cas el padró municipal- amaguen una bona part de la vida laboral de les dones. Efectivament, és del domini públic ³⁶ que les dones immigrades han estat el planter de minyones i dones de fer feina per a les famílies burgeses de Catalunya, en canvi, segons aquell document, solament el 9% de les dones eren treballadores domèstiques, la qual cosa ens fa pensar -reforçat pels testimonis orals- que les dones que el padró anomena mestresses de casa, sovint, treballaven, també, fent feines a altres cases (encara que no fos sempre una jornada completa). Aquest és el testimoni de l'Encarnación:

"Primero trabajando como una negra. Mi marido igual, hasta que nos fuimos al piso y ya no he trabajado más. Bueno ahora

trabajo media hora y ya está. Él ahora está trabajando, bueno él no ha "parao" nunca, no. Él ha "estao" trabajando desde que estamos aquí. Hubo una temporada que no trabajó porque estaba malo y no podía trabajar, pero después siempre ha "estao" trabajando y de momento estamos bien ¡vaya! Yo trabajaba haciendo limpieza en una oficina y cuando, porque ya tenía los dos críos, la grande, el grande y la otra más pequeña y tuve que plegar porque ya me era imposible. Porque iba a las 4 de la mañana y mi marido se iba a las 8 a trabajar y mira desde las 4 hasta la 8 estaban con él, pero después ya tenían que estarse solos hasta que yo venía y tuve que plegar".

Carmen Hernández Fernández afirma: "Yo trabajé fuera de casa tres años. ¡Yo tenía 6 hijos! ¿Cómo iba a hacer faenas? Ya tenía yo en mi casa. Tenía 6. ¿Cómo iba a trabajar si hacía "farta" en mi casa? ¡Qué ya está bien! Tenía que dejar mis niños ¿y de comer? No podía".

La Manuela relata también el seu historial laboral: " Aquí de trabajo, "pos" hacer faenas, estuve tres años haciendo faenas, luego me dijeron "¿por qué no te vas a buscar faena a la fábrica a las neveras Odag que les hace falta y admiten a las viudas?". Pues fui y estaba allí mi hijo que es el Cayetano, que estaba allí y entonces fui yo y me admitieron y me hicieron un contrato de siete meses. Y allí he "estao" 14 años. He tenido "pa" que me paguen justificar 10 años fija, que no hice ni una baja siquiera y lo he justificado, los 10 años. Y aquí me tienes ahora que no trabajo en ninguna, pero trabajo bastante aquí, que tengo que estar al tanto de "tó". Aquí tengo a estos, mi hijo está trabajando, que le dicen Rafael y su mujer está trabajando, y yo tengo que estar con los niños también. A estos gobernarlos "pal" mediodía que vayan a trabajar. Por la mañana me tengo que ir a las siete de la mañana a "ca" mi hija, que vive allá en Torre-romeu ¹, a cuidar a otros tres que tiene "pa" que ella se vaya a trabajar. Cuando

¹. La Manuela viu a la part alta del barri al Tibidabo

acabo de aquellos tengo que venir aquí a guisar "pa toos". A la noche, cuando vienen tengo que tener la cena hecha. Ahora tengo lavadora, pero antes no tenía lavadora y he tenido que lavar "too" a mano... Esto es lo que yo he hecho, trabajar mucho, hacer faenas, lo que aquí se ha hecho, la fábrica, lavar, hacer faenas muchas, que salía a las 4 de la mañana en un despacho de la C/Casanova. Estaba 4 horas y salía yo de una casa y entraba a otra y a otra hasta las ocho de la tarde que entraba aquí. Tres años estuve haciéndolo. Luego me fui a la Odag y ya te digo: allí me dieron piso, he "estao" siete años en el piso. Y "d'aquí palante" he "estao" muy bien. Pero ya cayó mi hija enferma, con siete hijos, el padre sólo "pa" ganar, pues yo tenía que ayudar al padre y yo trabajando "pa" darle al padre "pa" que los hijos no tuvieran "fartas" de necesidad. Al morirse mi hija tuve que venirme aquí".

Són exemples, entre molts, de que l'encobriment del treball femení és una constant sistemàtica en totes les fonts estadístiques, encara d'una dimensió major que l'ocultació del treball en general ³⁷. L'existència de pressions contràries al treball de les dones i les particulars característiques de llur treball (no declarat, temps parcial, etc) fan que l'activitat femenina es trobi subestimada, particularment en els serveis personals a temps parcial, a diferència de l'activitat masculina que acostuma a ser sobreestimada a causa justament de la mateixa pressió social que obliga pràcticament a tota persona de sexe masculí a declarar un treball ³⁸.

1.2.2 L'economia formal

Les ocupacions de les persones assalariades del barri segueixen, com es pot veure en els quadres següents, l'estructura industrial de Sabadell en aquells anys, on la indústria llanera era la més important amb tendència a créixer ³⁹, també el sector metal·lúrgic experimentà a la dècada dels 50 una crescuda, generalment en empreses de petites dimensions ⁴⁰.

Si bé en el conjunt de Sabadell és a partir dels seixanta quan es produeix un creixement extraordinari del sector de la construcció, en el barri de Torre-romeu, a la meitat dels cinquanta una quarta part dels treballadors ho són ja de la construcció.

El 1963 es desenvolupà un Pla de reestructuració de la indústria llanera que experimenta un moderat creixement i el sector metal·lúrgic es va desenvolupant amb l'aparició d'empreses de dimensions considerables.

Així, el 48,72% dels assalariats i assalariades del barri de Torre-romeu l'any 1955, són obrers de la indústria, reduïda quasi exclusivament al tèxtil, i en un baix percentatge a la metal·lúrgia.

Efectivament, la **Indústria Tèxtil** enquadra prop de la meitat (42,95%) del total de treballadors i treballadores ⁴¹. (Per tot Sabadell, entre els anys 40 i 50 tres quartes parts dels obrers eren treballadors de la indústria tèxtil). Cal assenyalar l'alt percentatge femení en aquesta especialitat: 78,83% del total de les assalariades.

Quan es parla del tèxtil a Sabadell, es parla de la llana ⁴². Això és el conjunt d'indústries lleugeres de fils i a llur tissatge que inclou les indústries dels filats, dels teixits, de la confecció, dels acabats i dels aprests ⁴³. Algunes persones que es dedicaven a aquest sector industrial, treballen, segons el padró, l'estam, és a dir, que manipulen el fil resultant de la fibra de llana que ja ha estat pentinada abans de la filatura. La majoria diuen, simplement, que treballen la llana. I pocs encara el cotó.

La indústria tèxtil és la que mantenia una més gran quantitat de dones però també hi treballaven molts homes i podem constatar una clara divisió del treball segons el sexe ⁴⁴. En tot el procés de la filatura les dones són absoluta majoria, tot i que existeixen obrers masculins en quasi totes les petites tasques en què aquest es divideix ⁴⁵. En el teixit, és a dir en el treball directe en el teler, tot i que s'hi troben dones, la immensa majoria són homes. Els homes, a més, són quasi els únics treballadors del "ram de l'aigua". Així que era

cosa quasi exclusiva dels homes la feina de tenyir la llana i de treballar els aprests. O sigui, de realitzar els processos d'acció eminentment química a què són sotmesos els filats i els teixits per tal de facilitar-ne la posterior elaboració. I, per últim, els homes treballaven en els acabats o processos d'acció eminentment física que es realitzen sobre els teixits fins que presenten l'estat necessari per a la venda o per a l'ús final de peces de llana teixides.

Cal remarcar que la divisió de tasques en la indústria tèxtil s'utilitza com excusa per retribuir fins a un 40% menys el treball assignat a les dones respecte als treballs masculins ⁴⁶.

A la **Indústria Metal·lúrgica** -encabint en l'especialitat mecànics, electricistes i fonedors-, hi treballen el 8,16% del total d'homes (cap dona), que representen el 5.77% de la població assalariada.

La **Construcció** apareix com a segona especialitat en importància numèrica. Reduïda quasi a paletes i algun, però pocs, fusters. Especialitat exclusivament masculinitzada, hi treballen el 34.14% del total d'homes treballadors, que representen el 24,15% de la població obrera.

El **Serveis** ⁴⁷ seria el tercer gran sector d'ocupació, 12,39% del total (14,24% del total d'homes treballadors, i el 9.01% del total de treballadores).

El **Camp** resulta ser el quart sector, molt significatiu, especialment si tenim en compte que l'agricultura no ha tingut mai un paper destacat a Sabadell. Representa un 6.41% del total d'assalariats, que vol dir que un 9,01% dels homes no treballen en el sector industrial ni a la construcció, ni als serveis i ho fan en feines que giren al voltant del camp i del bestiar.

QUADRE DELS SECTORS PROFESSIONALS ON TREBALLEN LES PERSONES ADULTES DE TORRE-ROMEU L'ANY 1955

INDÚSTRIA	TÈXTIL.....	30.78%
	METALL.....	4.13%
TOTAL.....		34.91%
TASQUES DE LA LLAR.....		28.33%
CONSTRUCCIÓ.....		17.30%
SERVEIS.....		8.88%
CAMP.....		4.59%
ALTRES.....		5.99%

 FONT: Padró 1955. Elaboració pròpia

QUADRE DELS SECTORS PROFESSIONALS ON TREBALLEN LES PERSONES ASSALARIADES DE TORRE-ROMEU L'ANY 1955

INDÚSTRIA	TÈXTIL.....	42.95%
	METALL.....	5.77%
TOTAL.....		48.72%
CONSTRUCCIÓ.....		24.15%
SERVEIS.....		12.39%
CAMP.....		6.41%
ALTRES.....		8.33%

 FONT: Padró 1955. Elaboració pròpia

QUADRE DELS SECTORS PROFESSIONALS ON TREBALLEN ELS HOMES DE TORRE-ROMEU L'ANY 1955 (sobre el total d'assalariats i assalariades)

INDÚSTRIA	TÈXTIL.....	19.87%
	METALL.....	5.77%

TOTAL.....25.64%

CONSTRUCCIÓ.....24.15%

SERVEIS.....10.04%

CAMP..... 6.41%

FONT: Padró 1955. Elaboració pròpia

QUADRE DELS SECTORS PROFESSIONALS ON TREBALLEN ELS HOMES DE TORRE-ROMEU L'ANY 1955 (sobre el total d'homes)

INDÚSTRIA TÈXTIL.....28.10%

METALL..... 8.16%

TOTAL.....36.26%

CONSTRUCCIÓ.....34.14%

SERVEIS.....14.24%

CAMP..... 9.06%

ALTRES..... 6.30%

FONT: Padró 1955. Elaboració pròpia

QUADRE DELS SECTORS PROFESSIONALS ON TREBALLEN LES DONES ASSALARIADES DE TORRE-ROMEU L'ANY 1955 (sobre el total d'assalariats i assalariades)

INDÚSTRIA TÈXTIL.....23.08%

SERVEIS..... 2.35%

FONT: Padró 1955. Elaboració pròpia

QUADRE DELS SECTORS PROFESSIONALS ON TREBALLEN LES DONES ASSALARIADES DE TORRE-ROMEU L'ANY 1955

INDÚSTRIA TÈXTIL.....	78.83%
SERVEIS.....	21.17%

 FONT: Padró 1955. Elaboració pròpia

QUADRE DELS SECTORS PROFESSIONALS ON TREBALLEN EL TOTAL DE LES DONES DE TORRE-ROMEU L'ANY 1955

TASQUES DE LA LLAR.....	57.45%
INDÚSTRIA TÈXTIL.....	33.54%
SERVEIS.....	9.01%

 FONT: Padró 1955. Elaboració pròpia

1.2.3 El treball dels nens i les nenes

El **treball infantil** s'eleva l'1% dels treballadors del barri (recordem que extrec la informació del padró, per tant que són els que es registren com a treballadors, probablement el percentatge és més elevat en la realitat). Són nois i noies que no han complert encara els setze anys.

El treball de nens i de nenes en la indústria, especialment la tèxtil, és una de les continuïtats més clares de la història industrial de Sabadell i de tota la industrialització catalana (i de la industrialització en general. El cens obrer de l'any 1921 mostra que en la indústria tèxtil un 16,9% dels treballadors eren joves. Però aquest era un fet que es produïa des del principi de la industrialització. Andreu Castells observa que al cens obrer de 1858, 322 treballadors eren infants entre 8 i 13 anys, i com bé diu el mateix historiador, aquestes xifres segurament eren falsejades.

No faltaven denúncies a aquesta desventurada situació juvenil i infantil ⁴⁸. Denúncies que constitueixen també una curiosa continuïtat en el temps ⁴⁹ i que pel que sembla no van ajudar a

que es produís un canvi de la situació, car comprovem que del 1939 al 1959 no es buscà cap solució a aquest problema. Per exemple, com afirma Castells, no sols durant aquest període no s'havia instaurat cap nova escola estatal, sinó que n'hi havia menys que el 1936, havent passat la població de 44.417 habitants de 1939 a 100.105 del 1959 ⁵⁰. No va ser fins el 1960 que es començà a complir la llei que reglamenta el treball de les dones i dels infants elaborada per Dato, tot i que el projecte de llei és datat del principi de segle. Llei que els fabricants catalans i particularment els sabadellencs van atacar sense cap rubor ⁵¹.

1.2.4 Els salaris

Els salaris de treballadors i treballadores, al costat de la classe d'ocupació i de les hores que s'hi esmerçaven, així com de les condicions del barri i dels habitatges, són un bon indicador de les qualitats de vida d'aquests anys. Com recorda Calvet ⁵², Fontana i Nadal han xifrat els anys 1951-1953 quan els salaris assoliren la seva capacitat adquisitiva més baixa, iniciant a partir de 1954 la remuntada que s'accelerà a partir del 1956 i fins el 1958, que el govern imposà la congelació salarial.

Els testimonis orals no proporcionen al respecte informació sistematitzada, no obstant demostren com els sous a Sabadell eren prou més alts que a Pedro Martínez de manera que constituïen un reclam addicional a la mera existència de treball. Aviat, tanmateix els treballadors a Sabadell prenen consciència de l'explotació a què estan sotmesos i el conjunt de testimonis, que ofereixo en aquesta recerca, mostren com els salaris eren tan baixos que homes i dones, durant la dècada de 1950-69, es veieren obligats a realitzar llargues jornades de treball ⁵³. Els homes, sovint, fent dos torns o treballant en dos llocs i les dones realitzant la jornada laboral i la domèstica .

Amb l'anàlisi del cost de la vida a Sabadell d'una família

obrera ⁵⁴, s'evidencia que amb solament dos salaris (el de l'home i el de la dona) no era possible estalviar per l'habitatge. No obstant moltes famílies van arribar a fer-ho, a base de moltes hores de treballar i d'una mala alimentació .

1.3. Relacions socials: la família i el veïnatge

He dividit l'estudi en apartats perquè aquesta sembla ser la manera més lògica de relatar i explicar una cosa. Tanmateix la història de les persones (i els seus records narrats i utilitzats com a font d'estudi) es mouen en el temps traspasant les barreres entre treball i casa, política i cultura, un lloc i altre, darrera les quals moltes de les nostres dades escrites i els nostres termes interpretatius,-en realitat els nostres conceptes- estan separats ⁵⁵. Les fonts orals possibiliten l'única manera de franquejar aquestes barreres, estudiar, per exemple, (com, deia a la introducció d'aquesta tesi, i com crec que mostra aquesta recerca) les dues parts d'un procés migratori, o explorar la interacció mútua entre la família i l'economia. Però aquest indubtable valor de la font oral converteix l'avantatge, en un problema difícil de resoldre a la pràctica, en l'exposició forçosament lineal de la paraula escrita.

Així, si bé primer he intentat descriure el barri que s'anava gestant, carrers, places, cases i estatges...com succeïa i quins n'eren els protagonistes, i després he analitzat el treball dels seus habitants, la veritat és que un tema i l'altre s'entrellacen completament i s'escapen de la faixa que vol subjectar els apartats. Aquesta impressió s'accentua encara més quan es tracten les relacions dins la família i en el veïnatge (la qual cosa va molt lligada al concepte de les economies no oficials de les que parlava al tractar el tema treball). Especialment si analitzem el paper i la vida de les dones, es fa difícilíssim traçar una línia divisòria entre treball, família, paper de mare, d'esposa, de veïna ,etc. És impossible dibuixar una línia nítida entre el treball

assalariat i el treball domèstic de les dones, és també, per tant, impossible tirar una línia entre les relacions de producció i les relacions domèstiques i de veïnatge en les dones. Aquesta qüestió ha quedat demostrada en els relats de dones transcrits fins ara ⁵⁶, també el de la Luisa il·lustra el que estic intentant formular:

"Nos juntábamos (en casa) catorce. "Pa" lavar a catorce, fregotear y guisar y "to" !Yo creo que esto es trabajar! Esto es como si se va a trabajar a una fábrica y dice: "¡Es qué en la fábrica echo muchas horas!".Pues si yo me levanto a las siete de la mañana y estoy dando pisotones hasta las doce de la noche que me deajo caer allí. Y allí me meto los pies "pa" limpiarme en el botijo. De estar "too" el día, pum, pum. Yo creo que esto es trabajar aunque no esté en una fábrica. Que si a uno le hace "farta" eso, que si al otro hay que hacerle una cremallera, que si al otro hay que remendarle los calzones, que sí...¿sabes?¿Eso no es trabajar?.

Luego ya, luego pusimos la miaja de tienda. Nos tocaron 300.000 pesetas en la lotería. A mi Rafael le tocaron 300.000 pesetas. Pusimos la miaja de tienda y ya pues hemos ido trabajando."Toos" peleando, peleando, peleando. Trabajando mucho sí, mucho, mis hijos, yo y mi marido. Trabajando "toos".Y yo mato dos cerdos a la semana y en la cocina de mi casa hago, en unos barreños grandes, pongo los chorizos y las morcillas que vendo en la tienda. ¡Y no tenemos más caudales que son esos!: la tienda, de manera que ya está. ¿Quieres más historia?".

L'organització econòmica de la família és un tema estudiat en diferents treballs sobre emigració, així, en la ja vella obra de Siguan ⁵⁷, el sociòleg estudia els immigrants a Madrid. Quan parla d'immigrant es refereix als homes en exclusiva i quan parla de les dones o els fills ho fa sempre en funció de l'immigrant masculí dins el capítol on tracta de la família de l'immigrant, en un apartat titulat: la dona, i els fills. Al marge d'aquesta primera i general objecció al propi enfocament

del treball de Siguan, és qüestionable l'argumentació que fa en el sentit que el treball femení no augmenta els magres recursos econòmics de la família⁵⁸, cosa que valora positivament donat que, segons ell, la família de l'immigrant, en perill constant de desintegració, amb l'absència prolongada de la dona podria esdevenir en situació desastrosa. Les raons per les quals les dones no participen en l'economia familiar són diverses segons l'autor: en primer lloc, el medi social i la mentalitat d'on procedeixen que té poca simpatia al treball de la dona per la independència que li proporciona. Per altra part, la seva poca preparació professional i les reglamentacions laborals que impedièen el treball de la dona casada. Així que tot i que admet l'existència de dones que realitzen treball domèstic en cases d'altres i la possibilitat de dones emprenedores que podien iniciar alguna activitat, com ara un comerç, acaba afirmant que la participació de la dona immigrant en l'economia familiar és petita. La crítica que es pot fer a l'enfocament de Siguan no es redueix al punt de vista unilateral que emprà en el seu estudi sinó a com aquest fet permet la utilització d'una metodologia que porta a la confusió. Efectivament, en tractar la dona sempre en funció de la seva relació amb l'home, el discurs es torna poc clar i imprecís i per tant acientífic. Així, per exemple, quan diu que la dona immigrant participa poc en l'economia familiar, no es refereix a la dona en general sinó simplement a la dona casada, car ell mateix quan parla de la dona, -filla de l'immigrant- reconeix que tant les noies com els nois busquen i treballen en qualsevol classe de feina per precària que pugui ser. La tesi de Siguan és, per tot el que he dit, errònia i, tanmateix, compartida per força gent, fins i tot en una obra recent com la de Maurizio Gribaudo que analitza els recursos dels immigrants a Torino durant la segona industrialització italiana, afirma que en el cas de famílies massa grans, i amb pocs parents o massa disgregats, els recursos es limitaven al salari de l'home, en tot cas ajudats pel de les dones i dels nens ⁵⁹.

El treball que presento, a partir de les històries de vida de

les dones i dels homes del barri de Torre-romeu, demostra el desencert d'aquesta tesi. Hauríem de creure, per exemple, que el cas acabat de citar de la Luisa -dona casada que evidentment "contribueix" a l'economia de la família- és una excepció?

Tanmateix, Siguan, reconeix a la dona casada un paper essencial -i per tant també discutible- d'influència sobre el marit, fent-la absolutament responsable dels fracassos o dels èxits del marit, en relació principalment amb l'adaptació d'aquest a la nova vida, en el nou lloc d'assentament. En aquest sentit reconeix com existent i beneficiós el control de la muller sobre el salari del marit i el consegüent control econòmic ⁶⁰. Si que hem d'admetre el paper d'administradora de l'economia familiar com indiscutible. La mateixa Luisa n'és un bon exemple. Ella explica com, abans de que guanyessin la rifa i quan segons les seves paraules amb "5.000 pesetas nos apañábamos", repartia i distribuïa els diners per cobrir totes les despeses de la casa.

"Mis hijos me decían: "¡máma! que mira que me hacen falta unos zapatos". "No puede ser esta semana. Esta semana no puede ser que tenemos que pagar el piso, no puede ser". A otra semana, "¡máma! que mira tu una miaja de vestido". "¡No puede ser!". Tenías que hacer montoncitos de dinero, "pa" distribuirlo bien, "pa" pagar el piso, "pa" comprar una miaja de muebles, "pa" poder siquiera medio comer ¿sabes? Luego ya nos metimos en el berenjenal del solar este. ¡Cuántas penas hemos "pasao pa" pagárselo a Juan el Gafas ⁶¹, "pa" pagarle el solar, y luego nos metimos en el piso y tuvimos que pagar: el 19 una letra y el 25 otra letra. ¡Y no dormíamos! No dormíamos porque nos acostábamos pensando Dios mío que tenemos que pagar una letra. ¡Díos mío hay que, para el día 25, tenemos que pagar una letra! Y no dormíamos siquiera! ¡Mira que era triste! ¡En el pueblo estábamos mal y aquí al llegar pues también la pasamos putas!".

El paper d'administradora dels diners obtinguts per tots els membres de la família que té la mestressa de casa es constata també en els records de la Manuela.

"Y allí mira nueve horas trabajando y todo lo que ganaba se lo daba a mi hija. Y mi yerno todo lo que ganaba también se lo daba a mi hija .Y todos estábamos juntos y así nos hemos ido apañando".

Torre-romeu és un barri format per famílies treballadores, el pare, la mare i els fills més grans treballen tan com poden. Quan els fills són massa petits per treballar s'han de quedar sols a casa, vigilats, sovint per alguna germana gran, pels avis o per les veïnes ⁶². No cal dir que l'indret no té cap guarderia i l'escola reunirà poques condicions fins que no es construeixi el col·legi públic Joan Montllor molt avançats els anys 60. Els que volien una educació amb més garanties que la que podia impartir la noia -que no era mestre- a l'escola de Torre-romeu, i fins que no es construï la nova escola havien de portar els fills a estudiar a Sabadell. L'Antonia, dona jove i vídua, al viure amb els seus pares pogué solucionar el problema de tenir un nen en edat escolar i no tenir temps ni mitjans d'acompanyar-lo al centre de la ciutat, evidentment massa lluny perquè un nen petit fes el camí sol. L'avi del nen, ja jubilat, acompanyava el nét i el recollia a l'hora de sortida.

"Mientras yo trabajaba mi hijo estaba en el colegio y cuando no, mi padre iba a recogerlo, aquí en mi casa, con mis padres. Mi niño, mi hijo tendría cuando nos vinimos aquí unos ¡4 anillos! Mi padre iba cada día a llevarle a colegio y a traerlo, cada día. Cada día a Sabadell a las Teresas, a pie. Entonces no había más que a pie."

1.3.1. Algun moment d'oci

Molt de treball i poques diversions, amb tot sempre existeix aquella possibilitat, per petita que sigui, de distreure's de la feina quotidiana. Així en Ramón de vegades s'enduia al

cinema el seu únic fill en Manolo, que va arribar a Sabadell amb la seva mare quan era un nen de vuit anys. També alguna tertúlia familiar o amb els amics constituïen petits moments d'evasió.

"Aquí la diversión no, aquí no "habemos" tenido nosotros ninguna. ¡Hombre hemos tenido diversión una noche que nos hemos "juntao" la familia! Nos hemos "juntao" los amigos. Un domingo, un día de fiesta nos hemos comido o nos hemos "tomao" un bocadillo o hemos bebido una cerveza. Otras veces yo, cuando mi zagal estaba pequeño, "pos" los sábados, me he ido al cine con él. Lo llevaba al cine y eso es. No te creas que era muy corriente pero cuando podía. Pero el día que no podía, "pos" le daba y decía "ves "pal" cine que yo no voy". A lo mejor le daba 10 pesetas y valía el cine, valía entonces 2 pesetas el cine, el Principal. Pues sí hombre allí íbamos a ver las películas los sábados, y nos costaba un duro a mí y a mi chaval, nos costaba un duro y luego "pal" descanso nos bebíamos una cervecilla y el niño un vasillo de coca cola y total con 5 duros. Entonces no había autobuses aquí ni "ná", estaba la barriada aquí, nos teníamos que venir andando. Con 5 duros hacíamos el viaje y nos divertíamos."

1.3.2 Cultura obrera i de barri?

Les persones del barri han resistit una situació de manca dels serveis més elementals, d'incomoditats i de penúries en els habitatges, els inconvenients d'un indret sense condicions, gràcies als ajuts que entre elles s'han prestat, tant des del sí de la mateixa família com entre els veïns. Sense que això signifiqui la inexistència de conflictes perquè, com hem vist també, la mateixa aglomeració i les males condicions de vida els afavoria. Tanmateix la situació d'indefensió facilitava una major relació d'amistat entre veïns i veïnes ⁶³. El barri es va conformant i és percebut com un indret força homogeni de manera que les persones que hi resideixen tenen entre elles poques

diferències econòmiques i encara menys socials. Per això la Manuela, malgrat els tràfecs que té, en tenir cura de les cases dels seus fills i del gendre, confessa que li agrada viure a Sabadell perquè a diferència de Pedro Martínez, creu que aquí en el barri totes les persones són iguals .

"Aquí somos "toos" iguales, aquí no nos podemos hacer unos más que otros. Nosotros vivimos aquí en el Tibidabo y aquí nos hacemos "toos" iguales, porque "toos" somos iguales. ¡Pero en el pueblo! Verá, verá, en el pueblo las mozuelas del alto del pueblo no se juntaban con nosotras las del hondo. Vaya, je,je! Eso que con un parecillo de mulos se les antojaba ya que eran...¡"na"!".

És certa aquesta igualtat entre les persones que habiten un barri obrer d'origen immigrant com Torre-romeu, o constitueix un mite com afirma Maurizio Gribaudi ⁶⁴?. Efectivament el sociòleg italià combat el que ell anomena "mite obrer" que fa creure que, en el procés d'industrialització que concentrà en algunes ciutats milers d'obrers sota la determinació de la forma de producció específica, aquests aprenen a relacionar-se i a reconèixer's com a grup i a lluitar com a classe. Interpretació que varia segons el pes atribuït al pla econòmic o al polític. De manera que s'interpreta que quan existeix un replegament polític es produeix la disgregació de la unitat i de la cohesió obrera, i quan al contrari, el rol de l'organització i del partit obrer deixa de ser vist com a dominant, es parla de la derrota conjuntural del grup, que continua sent definit per la seva experiència i per la seva memòria col·lectiva. Gribaudi creu que aquest es un esquema que trontolla si es posa més atenció al component intern , és a dir a l'individu i la família. Defensa en conseqüència que cal estudiar les actituds i el comportament dels individus, per comprendre de quina manera la vida quotidiana s'articula amb els fets polítics. En la seva investigació sobre el món obrer de Torí, durant la primera meitat del segle XX, afirma demostrar aquesta tesi, malgrat que les fonts orals l'hi

restituïen inicialment la tesi que combat. És a dir, segons els testimonis que tenia, la vida quotidiana s'articulava harmònicament amb la lluita i l'organització obrera. La densa estructura de les relacions locals s'integrava en l'espai, les exigències de la família, dels veïns i del barri, semblaven ser el veritable teixit conjuntiu en què eren alimentats ratificant-se i creixent quotidianament la identitat i la cohesió social. Confirmant la hipòtesi de diversos estudis que donen com a característica específica de la fisonomia obrera contemporània un ús integrat de la família i de les relacions a l'interior d'un espai urbà, fragmentat en barris i comunitats locals. Aquests trets acompanyats de les històries locals, fetes de records, del passat comú i acceptats com a representatius, indueixen a la hipòtesi de l'existència d'una veritable i pròpia cultura obrera, basada en les normes de comportament i visió d'un món particular, a través de la qual la identitat del grup ha pogut efectivament reproduir-se fins i tot en el moment de reflux polític. Tanmateix l'autor afirma que si es llegeixen amb atenció els testimonis, no es reflecteix la suposada concordança amb allò que hem definit amb els termes de normes i cultura d'un grup i que en canvi, emergeixen aspiracions i estratègies individuals extremadament diversificades, que mostren la presència de tensions i conflictes a l'interior no solament de les relacions i de la sociabilitat del testimoni, sinó de l'interior del barri, des del moment de la seva creació. Apareixen també, segons l'autor, maneres diferents d'usar els recursos i les relacions socials difícilment es reconduïen segons una norma comuna ⁶⁵.

L'autor italià valorà el problema d'estudiar un grup tancat (la gent d'un barri, d'una fàbrica, etc) com si els seus habitants apreciessin la pròpia posició, les seves possibilitats socials i la seva trajectòria sense estar influenciats per la pròpia experiència passada ni per les seves aspiracions. Si el món obrer hagués estat efectivament un grup estable i hereditari, aquesta observació seria secundària: experiència i aspiracions, passat i present, s'haguessin jugat efectivament en el quadre físic o sociològic de la classe

obrera urbana, però Torí, com altres ciutats europees -com Sabadell- en la segona industrialització, havia significat sobretot immigració. Per això, Gribaudo decidí analitzar la diversitat de la classe obrera, de la immigració, i veure què havia introduït del seu passat, de la seva cultura, i si havia resolt les seves aspiracions, etc. Per mesurar la consistència de l'ambient obrer va analitzar si eren possible a l'interior de la ciutat processos de mobilitat entre i dins les generacions, tant geogràfica com social, tant si eren reals com si eren percebuts com a possibles. Així, estudià els viables nexes entre la classe obrera, altres grups i altres ambients socials ⁶⁶.

Emergeix del seu estudi un aspecte que ell qualifica del més rellevant per una anàlisi de les expectatives que comporta el fenomen migratori, la dependència del quadre de relacions en la que conviuen, principalment relacions familiars i de parentiu, en conjunt una estreta cadena de dependències recíproques. La ciutat esdevé, més que el punt d'arribada d'un flux migratori homogeni i unidireccional, un camí de recursos possibles a on s'han dirigit les estratègies individuals, nascudes i madurades en el context del camp i específicament marcades pel quadre de la valoració familiar que l'han generat.

El trajecte urbà de les tres generacions estudiades per Gribaudo, descrivia una paràbola ascendent que es movia travessant tota la ciutat, lligant sectors i grups professionals aparentment molt distants. En el moment d'arribada a la ciutat totes les famílies dels que reconstruí la història vivien, des de dins de la condició obrera, però, més que parar-s'hi, semblaven sobretot haver-la travessat per orientar-se, més o menys veloçment, cap a altres ambients i altres rols socials. Aquesta mobilitat professional estava clarament relacionada amb un trajecte més complex d'integració, expressió no solament d'un ascens a l'interior del mercat laboral ciutadà, sinó d'un eixamplament i d'una transformació constant dels objectius i de les estratègies, d'un rol sempre més aviat actiu i incisiu dels individus i de les famílies en el context urbà. Aquest procés que anomena "cicle d'integració

urbà", mostra, segons l'autor, l'extrema inestabilitat del món obrer que apareix amb una mobilitat entre i dins generacional considerable. Imatge que l'autor contrasta amb el retrat d'aquest ambient com homogeni i rígidament definit pels límits de la classe, i el substitueix pel quadre on maduren i es confronten diverses identitats, i es juguen diferents estratègies socials. Però sobretot aquesta dinàmica implica, segons aquest autor, unes diverses percepcions de la mateixa condició social, diversos comportaments i diversos usos dels mateixos recursos. Les diferents formes observades a l'interior de la condició obrera no són aleshores expressions dels costums d'un grup, la reproducció més o menys reeixida de normes o codis socials, sinó una configuració de casos de comportaments humans. Per estudiar aquest fenomen fa servir la mobilitat professional com a paràmetre de referència, i intenta aclarir quins recursos incidiren en l'elecció feta per cada individu i com incidiren sobre la seva mobilitat i la de la seva família. Pel cas de Tori, i creu que es pot extrapolar, té una importància emblemàtica el recurs "de les relacions". A l'interior de la condició obrera són sobretot les relacions familiars i de parentiu i la resta de relacions informals instaurades en l'espai urbà els que modifiquen el procés d'integració i es concreten, ara, com un sistema tancat, centrípet i poc innovador, com un sistema obert, centrífug i sensible al canvi. No es tracta de variacions de dèbil intensitat. En el cas de famílies massa grans, i amb pocs parents o massa disgregats, els recursos es limiten, segons l'autor i com ja he assenyalat anteriorment, al salari de l'home en tot cas ajudats pel de les dones i dels nens. La possible elecció es redueix a l'economia familiar quasi de subsistència, la relació amb la ciutat és de defensa: el cicle d'integració és lent i en molts casos no es produeix fins a la generació següent.

L'immigrant és un actor social que actua de manera conscient "racionalitat limitada", que en paraules de Raymond Boudon vol dir que és un actor intencional dotat d'un conjunt de preferències, que cerca mitjans acceptables per realitzar els

propis objectius i que ahora és, més o menys, conscient dels límits estructurals que enquadren les seves possibilitats d'acció, i que es comporta en funció d'una informació limitada en una situació d'incertesa. En aquest sentit Gribaudo utilitza el concepte d'estratègia, entenent-la no solament com un conjunt de comportaments i d'eleccions previstes i mantingudes per un període més o menys llarg del cicle de vida, sinó com l'elecció o/i el comportament madurat sobre la base de valoracions purament conjunturals, percebudes i conceptualitzades en termes d'opció ⁶⁷. Es qüestiona si es podia parlar, com volien els vells entrevistats, de cultura obrera i de barri quan de les moltes anècdotes que tenia es desprenia la presència de models de comportament totalment estranys a aquest espai. I respon que, efectivament, la realitat d'aquest ambient ha comprés variades figures socials i que en el seu interior, es poden trobar imatges i aspiracions extremadament diverses. Finalment intenta aclarir com s'havien pogut articular, en l'ample espai, experiències i figures socials diferents i sobre quina base havien pogut fer créixer la imatge i la representació de que eren portadors els testimonis. Es tractava d'assumir una òptica microanalítica, de retornar als testimonis amb noves preguntes i de llegir a la llum del procés i dels mecanismes aclarits amb les dades demogràfiques, la seva història d'integració, per indagar sobre la dinàmica que s'havia jugat en aquest ambient.

Durant els anys 10' i 20', les famílies que començaren a poblar el nou barri de la perifèria obrera torinesa es trobaven, en efecte, organitzant en aquest espai, ahora aïllat i desproveït de serveis, la totalitat de la seva vida social. Si la seva experiència i aspiracions eren diferents, la forma de sociabilitat era comuna i basada en la necessitat de gestar una xarxa d'intercanvis a l'interior del veïnatge i del barri. En aquest sentit la recerca retroba efectivament la base de l'estereotip tradicional sobre la sociabilitat obrera; en l'ample espai les moltes persones cobrien, recíprocament i ahora contemporàniament, els rols de veïns, amics, col·legues de treball, creditors, deutors de serveis, etc. Però fins i tot

en aquest cas, diu l'autor, aquesta sociabilitat mostrava ser el producte de l'exigència conjuntural de la família i no tant la reproducció d'un model estàtic rígid i definit a priori. Dóna l'exemple de Borgo San Paolo, on una "conjunturalitat" ha generat una complexa sèrie de maneres de procedir, que a través del temps ha permès la coexistència de l'extensa xarxa de relacions de formes i aspiracions diverses i controlar els conflictes que aquesta copresència tendia a provocar. D'un cantó, a cada moment de compromís, a cada relació "cara a cara" assistim a un pacte continu sobre competència, límits i possibilitats recíproques dels actors socials. D'un altre, aquest mateix pacte, les tensions i els conflictes que els acompanyen, són cada vegada negats a través d'un ritual de la igualtat que permet la reiteració i la continuació d'aquesta sociabilitat de la "reciprocitat perduda".

Aquesta dinàmica que admet i preveu la diferència per negar-la explícitament, ha generat ara la coherència externa d'aquesta agregació, ara la seva fragmentació interna. A través del ritual de la igualtat, neix i es desenvolupa un discurs que torna a celebrar l'homogeneïtat del barri i del seu component social. Un discurs que s'articula amb la versió local de la ideologia socialista i que s'imposa progressivament en tots els moments públics de relacions, esdevenint instrument de control i alhora expressió de la declarada homogeneïtat del grup. Tanmateix la diferència i les tensions desdiiuen la pretesa homogeneïtat, no solament en els conflictes que transparenten les anècdotes, sinó en les eleccions individuals i familiars, en el model de referència que això implica.

Conclou Gribaudi afirmant que a finals del XIX, generacions de camperols abandonen les seves regions, cada una d'elles amb la seva història particular i alhora arrossegant diverses identitats i expectatives individuals. Totes, o al menys la majoria ⁶⁸ conduïdes cap a la condició obrera, però solament com a primera fase. El neo-ciudadà, el neo-obrer, en el curs de la seva vida individual o de dues, o en alguns casos, tres generacions, travessa aquesta condició fins escapar-se d'aquesta per integrar-se en les capes mitges del món torinès.

En pocs casos l'obrer-camperol aconsegueix personalment l'última etapa d'aquesta integració, però és sempre comú que algú de la família arribi a tocar-la. Aquesta integració no és solament un trajecte professional sinó un trajecte espacial en la ciutat; segons la jerarquia i el significat específic de la composició social del seu barri.

La condició obrera no defineix al Torí de la primera meitat del XX un grup estable. Qui la viu en els anys 10' 20' pertanyen -la seva quasi totalitat- a la onada migratòria de finals del XIX i principi del XX. Qui la viu en els anys 30' pertany a una onada immigratòria posterior. I això no és un aspecte secundari, en el cas torinès, perquè implica que poques, entre les famílies que han viscut dins l'espai obrer de lluita a l'inici del segle, viuen el període feixista en el mateix ambient i en la mateixa professió.

Per tant Gribaudi afirma demostrar la no hereditat de la professió obrera, no solament del manobre o del simple operari, sinó també de l'obrer qualificat. Vistes així quasi com una corporació d'oficis hereditaris, són figures socials la identitat professional de les quals és poc estable. Directament o a través de la figura dels pares, l'obrer qualificat de Torí ha conegut l'experiència del treball del camp, després el treball obrer poc qualificat ⁶⁹. A més la mateixa persona entreveu per ella o pel seus fills un millorament professional.

Racionalitat "limitada" pels límits de la història de què cada u és portador: de les imatges i dels missatges de l'ambient, però, que justament perquè està definida pel passat i pel present de les relacions, es modifica ⁷⁰ a través de cada elecció i a cada pas del trajecte d'integració, confluint en el teixit social sempre noves demandes, noves actituds i noves estratègies, i contribuint així a modificar-ne el seu aspecte.

Per concloure, Maurizio Gribaudi afirma l'existència d'una continua reelaboració -que és individual, familiar i del grup- de la pròpia història, de la pròpia posició i de la pròpia possibilitat social. En alguns moments, en algun ambient, preval la reelaboració familiar i individual, en d'altres, la del grup; sovint, es sobreposen, encara que contradictòriament.

Presentes però confinades en espais diversos, no hi ha una sola identitat obrera, sinó moltes possibles identitats. Encara que no infinites i casualment lligades a la forma que agafa per alguns el cicle d'integració; mai enterament consolidat, però sempre possible de canviar. Tanmateix, a pesar de la seva tesi, Gribaudi, no pot deixar d'afirmar que la seva demostració no significa la inexistència d'alguna mena d'unitat de classe ⁷¹.

Evidentment els individus analitzats pel sociòleg italià protagonitzen llargs camins aparentment ascendents des de la seva primera posició de membres de la classe obrera. No obstant, poden relacionar-se, segons la meua opinió, en part, amb la mateixa dinàmica del procés migratori i, en part, amb el simple pas del temps i la progressiva adquisició d'experiència; o en la mateixa evolució del mercat de treball, que en alguns moments requereix més mà d'obra de peonatge i en altres de més qualificació o, fins i tot en un desplaçament de les necessitats del camp a la indústria i de la producció als serveis, etc. En aquest sentit, els treballs de Pascual i Cardelús no semblen confirmar la tesi de Gribaudi.

Malgrat que es tracta de recerques de realitats distintes i en períodes diferents (l'objectiu de la seva investigació és l'estudi dels desplaçaments de retorn a l'àrea metropolitana de Barcelona, durant el període 1970-1981), em sembla força pertinent la comparació pel que fa a l'estudi d'un procés de mobilitat laboral de persones que han protagonitzat processos migratoris. Aquests sociòlegs usen la categoria socio-professional dels immigrants en diferents moments del procés migratori per establir una certa categorització de l'estatus social a partir del lloc de treball. En trets generals en totes les mostres que estudien, comparant abans d'emigrar i just el moment de tornar, existeix un volum important de població que es manté en la mateixa categoria ⁷². Quan comparen la mobilitat social segons la categoria socio-professional de pares i fills, veuen que en l'actualitat i en general en les tres mostres que analitzen es produeix una disminució dels treballadors autònoms, un increment dels tècnics i una disminució dels peons respecte dels seus pares.

En resum, afirmen que existeix un pes rellevant dels processos laborals que no comporten cap canvi de categoria. En tot cas els entrevistats per la recerca esmentada, que abans de sortir eren obrers, junt amb els tècnics, són els que presenten un major percentatge en els processos que no comporten cap canvi de categoria ⁷³.

Retorno a la investigació present, que té la similitud amb la de Gribaudi de que els emigrants de Pedro Martínez s'establiren al igual que les famílies que ell estudià en un nou barri de la perifèria, i es trobaren igualment organitzant aquell nou espai, alhora aïllat i desproveït de serveis. Evidentment en el sí de la classe obrera, en el sí del barri de Torre-romeu, per exemple, existeixen conflictes de relacions entre les persones. Així hem vist que situacions d'extrema precarietat com el fet de conviure més d'una família i altres persones no vinculades familiarment en un espai molt reduït no pot fer desaparèixer els conflictes sinó que, lògicament, els facilita i els agreuja. També, i òbviament, cada individu o cada família, usa els recursos existents de manera diferent, i fins i tot percep de manera diferent la condició social que no deixa de ser, en la majoria dels casos, la mateixa. Tanmateix, penso, que aquestes pàgines, on no he analitzat específicament la mobilitat laboral, ensenyen com un grup relativament homogeni, els immigrants de Pedro Martínez, amb una història, una cultura i una educació comuna, en establir-se al barri de Torre-romeu, sobretot els primers anys de la immigració, usaren de forma semblant els recursos que tenien i que en definitiva es concreten, majoritàriament, en el propi treball i en les relacions familiars, paisanes i veïnals. És a dir, la configuració de casos de comportaments humans constitueixen, alhora, expressions dels costums del grup. Cosa que, per altra banda, Gribaudi no pot deixar de reconèixer contínuament. Se'm podria imputar que els immigrants que jo tracto provenen tots de Pedro Martínez i que per això mateix, són d'una homogeneïtat no compartida per tots els veïns del barri. Tanmateix, l'estudi de la formació de Torre-romeu ⁷⁴ mostrava igualment com aquestes eren les relacions prevalents i algunes vegades úniques dels

seus habitants durant aquests anys i els seus únics recursos socials, i de vegades econòmics. Com es configurava, malgrat la diversitat de percepcions de la mateixa realitat, que jo mateixa assenyalava com a fet significatiu, una clara homogeneïtat cultural, en el sentit de poder caracteritzar per al conjunt de la població, una semblant manera de relacionar-se amb la gent i el medi que els envoltava.

1.4 La militància política

El barri de Torre-romeu amb els anys es convertí en un niu de revolucionaris, segons les paraules, tal vegada massa romàntiques, de Castells. Sigui, com sigui, reivindicacions de barri, laborals i estrictament polítiques foren protagonitzades per una gran majoria de la seva població, que sota el franquisme i de forma clandestina militaren en diverses organitzacions polítiques d'esquerres. Una característica, compartida amb altres barris de la ciutat, va ser el fort compromís de la col·lectivitat cristiana encapçalada pels seus capellans i algunes assistents socials de "Cáritas".

L'Associació de Torre-romeu va ser creada el 1962 al Centre Cultural de Torre-romeu i va ser la primera de Sabadell. El Governador no autoritzava cap classe d'associació i ho feren a través de "Cáritas" i dels capellans de la parròquia del barri. El 1963 l'alcalde Antoni Llonch els va autoritzar la construcció del primer barracó de fusta que de bon inici tingué molta activitat. Per exemple, els joves de la JOC organitzaren una campanya de cultura obrera, anaren a donar-hi lliçons estudiants com Jesús Salvador. També hi va anar Viladoms, que va fer una xerrada sobre la immigració i els obrers catalans ⁷⁵.

L'afer laboral era difícil d'encarrilar i va ser també el 1962 quan es comença a manifestar. Hi havia el desig de formar comitès de fàbrica per portar a terme les tasques reivindicatives, però fins el 1956 no es podrà parlar de vagues organitzades a Sabadell. Aquest any se'n produïren algunes en els rams tèxtils i del metall. Es demanava un salari mínim de

setanta-cinc pessetes setmanals ⁷⁶. En els primers anys dels 60 hi hagueren a la ciutat escasses reivindicacions, el Plan de estabilizaci3n, al carregar fonamentalment el pes de l'operaci3n sobre els treballadors va crear, segons A. Castells, unes condicions objectives desfavorables pel moviment obrer. Per3 quan la conjuntura d'auge econ3mic del per3ode subsegüent es va començar a notar, el moviment obrer ressorgí amb l'explosi3 vaguística de la primavera de 1962. Així, els metal·lúrgics de la Fundaci3 Sunyer començaren una vaga el 15 de maig de 1962 que fou seguida per vagues de baix rendiment del ram tèxtil, principalment a Marcet i Aprest Julià ⁷⁷.

El 2 de maig de 1964 s'organitza una vaga d'autobusos. La sembrada de fulls volanders informant i cridant a aquesta vaga, al barri de Torre-romeu, la realitzaren gent del FOC, de la JOC, de la HOAC i del PSUC, encara que, segons A.Castells, la direcci3 d'aquest partit, els primers moments no en sabia res. Els comunistes que hi participaren més foren els addictes a Francisco Jiménez, tant els de Torre-romeu com els de Ca n'Oriach ⁷⁸.

Els anys 1962 i 1963, el dèbil moviment obrer va reaparèixer a Espanya, amb les vagues d'Astúries, en defensa de les quals va formar-se la primera Comissi3 Obrera. La primera Comissi3 catalana es va formar l'octubre de 1964. Es demanava una plataforma de 200 pessetes de salari mínim per vuit hores diàries. Es reuniren nou mil signatures, però el 23 de febrer de 1965, quan els dirigents intentaven lliurar-les a la CNS, foren detinguts.

A Sabadell se celebrà una assemblea en el Camp d'Aviaci3, el 16 d'octubre de 1966, on va sortir l'acord d'organitzar les CCOO a Sabadell, les quals haurien d'incidir a les eleccions sindicals que s'havien de celebrar al cap de poc. S'organitzaren les Comissions Obreres de Bosc, dominades pel PSUC, les Comissions Obreres de Barris, sota control dels Maoistes, les Comissions Obreres d'Empresa, organitzades per Borri i per l'USO, i les Comissions Obreres Juvenils, admiradores del Che Guevara ⁷⁹.

Les Comissions Obreres de Barris més actives foren les de les

Termes i les de Torre-romeu, molt marcades per la influència del PCE m-1, el FOC, les FSF i les COJ. Les d'empresa a la llarga van anar prenent més importància, i quan les de Bosc deixaren de tenir interès, el PSUC es va bolcar a les Comissions d'empreses que eren dominades pel Borri i la USO ⁸⁰.

Les CCOO no eren legals, encara que permeses, però al 1967 una famosa sentència va declarar-les il·legals i la repressió contra elles es va fer sentir immediatament. Un dels primers llocs en patir la repressió va ser Sabadell, on tots els sindicalistes més actius van acabar a la presó.

Un dels conflictes més importants i de més durada va ser el de l'Odag ⁸¹. També la vaga de la construcció a l'estiu del 1971 va tenir un alt índex de participació. Es va fer pel conveni provincial i en solidaritat amb la vaga de l'Odag. Manifestacions amb més de tres mil obrers es feren per la Rambla. I més treballadors i treballadores s'haurien manifestat si els grups, les concentracions dels quals venien de Bellaterra, Ciutat Badia i altres indrets, no els hagués dispersat la Guàrdia Civil a punta de baioneta calada i els "grisos" amb porres i a punta de metrallera. De Torre-romeu hi anaren 300 obrers dirigits per Ramón Fernández ajudat pel capellà Andreu Vilà ⁸².

Com es veu, la militància política s'enquadrava en els partits d'inspiració marxista. A començament de 1964, de resultes de fraccions comunistes exiliades del PCE, es crearen alguns grups, entre ells l'anomenat Chispa, on, segons A. Castells, s'hi integraren la majoria dels sabadellencs de tendències sino-albaneses. N'era l'ànima Francisco Jiménez, el Paco de Torre-romeu, que havia anat a organitzar-se a Ginebra. Juntament amb altres militants establiren contactes amb la gent del PSUC de Sabadell i Terrassa que cercaven noves alternatives ⁸³.

Al FOC hi militaven bastants sabadellencs catòlics, alguns d'ells marxaren d'aquesta organització i s'organitzaren com a independents a l'entorn del jesuïta mossèn Borri, encara que col·laboraven amb el Grupo Comunista, format l'any 1969, de tendència afí a la IV Internacional. Els obres de l'Odag, van

ser organitzats per Max Martin, amb el suport de Borri i les Comunitats Cristianes de Torre-romeu; amb quartilles signades Proletario del Vallés⁸⁴. El 1971 es creà la Lliga Comunista revolucionària LCR, amb gent procedent del Grupo Comunista i de Proletario del Vallés, i nodrida per la Comunitat Cristianes de Torre-romeu, amb el capellà Borri al davant.

Solucionat, encara que de manera precària, el problema de l'habitatge a començaments dels setanta, els habitants dels barris es trobaven en disposició d'anar enfrontant altres problemes col·lectius: falta d'autobusos, d'aigua corrent i de corrent elèctric, d'asfalt, d'assistència sanitària, de salubritat pública, d'aules d'ensenyament, etc. De les parròquies dels barris van sorgir els primers intents organitzadors, generalment per part de militants de moviments catòlics que animaren les primeres Associacions de Veïns, o els centres socials, promocionats per "Cáritas". Havien començat de forma paternalista, però durant els anys 70' s'anaren radicalitzant les postures exigint els drets dels habitants dels suburbis.

A Torre-romeu, el març de 1974, quan se celebrava un ball al centre cultural amb uns 50 joves, la policia municipal - al·legant que no tenien permís per a realitzar el ball- va interrompre la festa, per la qual cosa els presents van anar desallotjant el local. L'alcalde va posar una multa de 5.000 pessetes al centre "con el apercibimiento de cierre de dicho Centro", i qualificant el ball "de acto contrario al orden público". El centre va interposar un recurs d'alçada rebutjat de primer per l'Ajuntament, però el governador civil va revocar la multa. El centre va informar tot Sabadell amb un full titulat "El Centro Cultural de Torre Romeu ha sido multado por el muy Iltre. Sr. Alcalde de Sabadell, Don José Borrull Bonastre, con la cantidad de 5.000 ptas. y aviso de que la próxima vez será cerrado definitivamente". Per a tothom quedava clar, com afirma A. Castells, que el ball era el motiu fútil on s'agafava el poder local. El que realment molestava era la tasca que portava el centre cultural per aconseguir clavegueres, discutir el pagament de l'asfalt, mobilitzar-se

per l'arribada dels autobusos al nucli del Tibidabo, etc. ⁸⁵

També els partits polítics comencen a sortir més a la llum pública. El PSUC, el 28-2-76, en plena clandestinitat i dos dies després d'haver fet dimidir l'alcalde, es presentava en públic a la Mata ⁸⁶. A més a més del PSUC, la LCR al barri també s'organitzà el Partido del Trabajo de España (PTE), que participà activament en l'agitació del primer de maig de 1974, i tingueren una paper destacat en la manifestació arran de la mort d'un nen en un femer situat al barri ⁸⁷.

El 1973, any de molts conflictes a Sabadell, el govern de l'Estat s'endureix i envalenteix els altres que la matinada de l'u d'abril assaltaren les parròquies de Torre-romeu, Sant Jordi (Creu de Barberà) i Sant Joan Baptista ⁸⁸. Era un reconeixement del compromís d'un barri encapçalat moltes vegades per un clergat molt allunyat a les seves autoritats.

Aquesta passejada mostra l'activitat de Torre-romeu en la lluita antifranquista en el seu conjunt, tanmateix els testimonis d'aquesta recerca donaren pocs records al respecte ⁸⁹ perquè la majoria d'ells no foren militants actius.

1.4.1 L'Antonia i en Manolo

L'Antonia, que des de molt joveneta pertanyia al Partit Comunista, es retrobà a Sabadell amb la seva antiga militància. A la fàbrica on treballava va conèixer un noi comunista que estava relacionat amb una de les primeres cèl·lules del partit comunista que es reorganitzà al Vallès ⁹⁰.

Els inicis del PSUC a Sabadell, després de la guerra civil, poden situar-se el 1951 quan Antonio Arroyo Lozano, conegut per Joaquín Silvianos o més simplement per Joaquín, comença a relacionar-se amb una família que vivia en una de les coves de Sant Oleguer. Arroyo provenia de Còrdova, d'on era membre actiu del comitè local. Ajudat per la seva dona i quatre joves més, organitza, el 1952, l'embrió del comitè local. A partir d'ell es varen crear diferents grups que quedaren controlats pel Comitè de la Creu ⁹¹. Cap a finals de 1955 hi havia 28 grups

formats amb un total d'uns tres-cents membres, vuit d'aquests grups eren a Torre-romeu ⁹².

L'Antonia i el grup de la fàbrica es posaren en contacte amb altra gent del barri i formaren un primer nucli comunista a Torre-romeu. Així es reorganitzà el PSUC a Sabadell, com a altres llocs del Vallès, a partir de nuclis de treballadors i treballadores andalusos, antics militants del PCE. El PSUC nodrit de saba emigrant, sobretot d'andalusos, va saber exposar de forma clara als seus militants la seva condició de catalans i com era d'imprescindible defensar la catalanitat per defensar els interessos populars contribuint "a salvar el seu propi poble de la destrucció en saber evitar, juntament amb les altres forces veritablement esquerranes, un enfrontament entre catalans autòctons i catalans no nascuts a Catalunya ⁹³".

Torre-romeu, fins a l'escissió del PSUC de l'any 1981, es constituí en un feu del PSUC.

¡"Pues sí!, yo en la fábrica, como yo siempre tenía, yo siempre me he leído el periódico. Ya una vez ya a mediación de un chico que trabajaba en la fábrica, que así hablando de que yo era comunista y tal, pues él decía que el conocía en Barberá a un chico que también era del PC. Y él militaba también, ¡pero claro!, él no se fiaba todavía de mí ¿sabes? Y yo ya cuando le dije que había "estao" presa, yo ya me franqueé. No, entonces yo no militaba en nada. Yo en mi adentro sí. Si alguna cosa había algún movimiento pues yo siempre estaba al tanto ¿no? Entonces ya pues me dijo: "¿tú querrías conocer a unos chicos que son del PC?". Eran de Guadahortuna que estaban empezando a organizarse, de allí de Barberá. Y este chico no era de Guadahortuna pero estaba ya en relación. ¡Y había muy buena gente! Y entonces a través de mí por la fábrica... ya vinieron y tuvimos unas reuniones en casa de mi Manuel y ya desde ahí. Pues había unos cuantos y ya empezamos a organizar. ¡Hace veintitantos años! Entonces este Carmona conoció el PC a través de nosotros...Y entonces yo aquí ya empecé a conectar, con el padre de la Emilia, con un vecino mío...Y sí ya ingresaron

muchos y mujeres y "too". Y una que le decían la Lola y su "cuñao", que ya no viven aquí tampoco, viven en Barberá. Y así aquí, pues sí, aquí se organizó casi todo. Todo Torre-romeu éramos del PC. El PC no, por mediación de [], ya a través de éste ya el PC de España, ya se unificó con el PSUC⁹⁴. ¡No que se unificó, sino que el PCE y el PSUC eran igual! ¿Sabes? Y ya a través de [] - que ahora me parece que lo dejó -, y ya pues mira ya nos metimos todos en el PSUC. Y a luchar y a trabajar y a hacer propaganda y a vender periódicos y ¡en fin!".

En Manolo Alfaro junt amb la seva muller arribà a Sabadell, quan Torre-romeu era ja una barriada força poblada. Anaren a viure en un pis de la part alta del barri, el Tibidabo . A Granada en Manolo era del Partit Comunista, i a Sabadell s'integrà en el PSUC. Segons explica solament s'ha relacionat amb gent del barri i només ha sortit d'aquest indret per coses del partit.

"Siempre ha sido por la cuestión del partido, que nos íbamos a esos barrancos "pa" poder hablar. Los civiles venían en busca nuestra. Y todo eso ha sido la cosa de Catalunya".

L'Antonia no solament va militar a Sabadell, sinó que les coses de la vida la van portar a desenvolupar tasques polítiques a França. Efectivament, embarcada amb la compra i el moblament d'una nova casa per a ella i el seu fill, amb un sou massa curt per tirar endavant el seu projecte, li suggeriren la possibilitat d'incrementar les seves entrades econòmiques treballant a l'estranger i va decidir no perdre l'oportunitat.

"..Pues claro, yo había mis primos hermanos estaban allí. Y en el hotel se había ido una española y allí, pues me dijeron: "Antonia, mira si te pudieras venir". Y digo: "¡ay!, yo sí", digo "yo por terminar mi casa". Pues allí me fui con el único objeto de terminar mi casa. Pedí permiso al patrón donde yo trabajaba, que ya llevaba 10 años trabajando. Y ya me dieron un permiso y estuve trabajando 14 meses. Y me vine por mi hijo,

porque él no quería estar allí. Porque él ya no podía entrar en la escuela de aprendizaje tenía de tener un curso y todo era en francés ¡en fin!

Y ¡eso!, me coloqué en el hotel. Y yo trabajaba en el hotel. Yo iba a comer y todo en el hotel. De noche no, de noche me llevaba yo la comida. A medio día me llevaba yo la comida, me la daba el cocinero y por la noche me la daba la patrona. Yo estaba en una habitación, que había unas camaradas también del PC que ya llevaban allí mucho tiempo y me dieron aquella habitación. ¡Bueno pagando! ¿Sabes? Porque yo ganaba, y tenía de pagar. Y ya pues estuve allí pues 14 meses".

Com deia l'Antonia a França no solament tingué l'oportunitat d'exercir una ocupació que li proporcionà uns ingressos superiors als que percebia a Sabadell, sinó que visqué una de les experiències més emocionants de la seva vida. Després d'una joventut militant i revolucionària, de ser privada de llibertat i de suportar quasi vint anys de franquisme es trobà de sobte sense haver-s'ho imaginat al mig d'una festa comunista: La festa de "L'Humanité".

"Pero allí ya me relacioné al momento con el partido. En una fiesta que fui ¡qué emoción mas grande! ¡Ay madre, que emoción más grande, madre mía! Allí en un lugar ¡tan inmenso! ¡Y se ve que había venido gente de muchos sitios, de Italia de Alemania! ¡Yo qué sé de una pila de sitios! Fue una cosa, una fiesta grandiosa. Y allí se veía todo, estaba la representación de todos los PPCC del mundo. Y el PC de España ¡era un preso con dos guardas civiles al "lao" apuntándole con él...¡Mira aquello daba! ¡Vamos! ¿Sabes? Pero cuando yo sentí ya, yo sentí hablar, pero yo ¡claro! no entendía el francés, algunas cosas entendía otras no. Pero cuando yo sentí de primeras, que hacía mucho tiempo que yo no había sentido la Internacional, como yo la he sentido otras veces. ¡Madre mía! ¡Ay que cosa me entró! Yo ¡qué lloraba y "tó"! Yo sentí, yo para mí la Internacional ¡es lo más grande que puede existir en el mundo! ¡La Internacional es que para mí es que se me entra muy hondo! Me decían:"¡pero

Antonia!". Digo: "¡lloro! ¡Yo no me puedo aguantar!".

Yo siempre es que siempre que siento la Internacional ¡lloro! Es que es una música, que se mete dentro. Así como el Himno de Riego es alarmante, que es "lara laralara lala ¡la Internacional es sentimental! Es que..¡Arriba los pobres del mundo...arriba parias de la tierra, en pie los esclavos sin par...¡Eso es divino! ¿Eh? es que eso es referirse a la realidad del obrero, de lo que es el capital y de lo que es el fascismo y de lo que es la clase obrera. De que la clase obrera tiene que luchar ¡para levantarse! Y es que la Internacional ¡si ya lo dice! Es que lo dice:

El día que el triunfo alcancemos
ni pobres ni ricos habrá
la tierra será el paraíso
la patria de la humanidad.

Si es que eso llama. ¡Más grande que eso ya no lo hay! Para ir a la fiesta tuve que echar un embuste, tuve que decir que había una familia de Montpellier y que le habían de operar y que tenía que ir. El cuñado de la dueña era del Partido Socialista, pero la otra gente no, era más bien de derecha, y aquel día tenían una boda, que era domingo .¡El domingo aquel me tocaba a mí fiesta! pero me pidieron de mucho favor que me quedara allí, que tenían mucho trabajo y yo dije que era imposible ¿sabes?. Yo par mí esto mío era antes que la boda. Yo había cumplido, el domingo era mío, si yo pudiera hacer ese favor se lo hacía, pero ¡claro! cuando llamó la "mastressa" como yo le decía, (me tomo un poco de cosa) ¡si se hubiera "enterao" madre mía! ¡A lo mejor me despacha!

Y a otra Junta, esto fue en Montpellier, que teníamos que ir, entonces yo aquella Junta no podía ir, era imposible de que yo pudiera ir. Entonces me dijo uno, que se llamaba Bienvenido, que llevaba allí ya no se cuantos años de refugiado, dice: "que aunque fuera solamente un escrito que fuera en representación del PC de España". La representación de los que estábamos allí trabajando que lleváramos algo. Pues mira y esto fue para el

día primero de Año Nuevo. Pues mira yo de paso me puse a escribir una mijilla, digo: "voy a ver si me puede salir algo". Y me salió. Me salió que mandé un escrito. ¡Vaya que me felicitaron y "tó"! Porque voy a ver si le recuerdo. Decía:

Bienvenido Año Nuevo llenos de optimismo te esperamos, que traigas la Paz al mundo entero y liberes los pueblos esclavos que nos abras caminos de prosperidad y esperanza, que veamos la Luz de la Estrella para que toda la Humanidad podamos guiarnos por ella que es la que ha abierto el camino que tenemos que seguir.

Obedezcamos sus leyes y terminaremos de sufrir no olvidemos que en nosotros hay que vencer o morir.

En este año que entramos a ver si damos el ejemplo para que vea el mundo entero que el pueblo español no ha muerto y que su sangre derramada es un vergel floreciendo.

Que creían perdida la semilla por la República Española hoy vuelve a brotar con fuerza, anunciando la Nueva Aurora que veamos la verdad que existe en este camino que es aplastar la tiranía y construir el socialismo y mientras no consigamos este triunfo rotundo no habrá paz ni habrá justicia en ningún sitio del mundo.

Soy una sencilla mujer que siento el dolor del pueblo por donde quiera que vaya por él lucharé sin miedo y si así hiciéramos todos no hubiera tanto franquismo en España y esas bases americanas ¡que tanto peligro causan!
¡Despierta trabajador! Despierta de tu

triste pesadilla y piensa que eres tú el que vive de rodillas!

Levántate de esa tumba que vivo estas enterrado, dí a tus hermanos que luchan que lucharás a su lado que antes no has comprendido este dolor tan sagrado..."

2. INTEGRACIÓ A CATALUNYA: EL FET NACIONAL

2.1 Un vell debat

Abans de treure les conclusions de les històries de vida de la gent de Pedro Martínez que viu a Sabadell, pel que fa a la seva posició respecte a la cultura, la nacionalitat catalana, i a la seva integració a Catalunya, penso que és convenient introduir breument el debat sobre les interpretacions del fet nacional ⁹⁵.

A partir de 1950 es produeix a la historiografia catalana una profunda renovació iniciada per Vicens i Vives que "intentà donar més aviat una visió historicopsicològica, no gens essencialista, d'una mentalitat col·lectiva formada a través del temps com a resultat d'aportacions i influències molt diverses, de característiques canviants, i sobre la qual proposà d'intervenir en el futur amb voluntat de transformació.(...) La idea central d'aquesta caracterització fou la de mestissatge". A partir de la "gent de nissaga gascona i llenguadociana els segles XVI i XVII i l'actual onada de gent del Sud" ⁹⁶.

A la mort de Vicens i Vives la renovació historiogràfica estigué molt marcada per la influència del marxisme de Pierre Vilar que reflexionant sobre el cas català, va assenyalar la "continuïtat històrica de la consciència nacional catalana" però subratllant que continuïtat "no significa uniformitat ni eternitat abstractes" ⁹⁷.

En el camp historiogràfic, l'aportació decisiva, tal com

reconeix Colomer, fou la de Josep Fontana que prengué la distinció teòrica d'Albert Soboul entre revolució des de baix, democràtic-burguesa, de model francès, i la revolució des de dalt, antifeudal, de model prussià, per situar la realització de la revolució burgesa a Espanya als anys trenta del segle XIX. L'autonomia relativa de la instància política que es podia desprendre d'aquesta anàlisi permeté delimitar amb més precisió l'abast de la lluita per la democràcia. Fontana, basant-se en l'existència d'una consciència de solidaritat entre els habitants de Catalunya, afirma que aquesta és una nació i la defineix no com "el producte fatal d'un passat que pesaria damunt els homes com a condemna, sinó un sentiment de comunitat en el present i, per damunt de tot, un projecte de futur lliurement acceptat per un poble" ⁹⁸.

L'anàlisi de Fontana va promoure algunes interpretacions del nacionalisme català i de la mateixa idea de Catalunya com a nació, com ara la de Termes. Per aquest historiador ⁹⁹, cada poble és una nacionalitat que té unes característiques psicològiques, ètniques, lingüístiques...peculiaris que a través de la història, donen lloc a una sèrie de característiques històriques pròpies. L'historiador combat la instrumentalització tàctica, que segons ell, han practicat els marxistes, pel que fa als moviments nacionalistes, assimilant la idea de nacionalitat a la afirmació de la burgesia com a classe dominant i a la seva conversió en grup social que domina l'estat. Afirma que si tal com demostra Fontana, la revolució burgesa a Espanya estava feta cap el 1837, tots els moviments de protesta posteriors serien, no la burgesia que vol el poder, sinó intents de les classes populars per atacar l'estat de la burgesia, estat de la burgesia al que la burgesia industrial catalana està lligada directament, encara que de forma subordinada ¹⁰⁰.

Si considerem, doncs, el fet nacional com un fet de les classes populars més que de les respectives burgesies, i tenim en compte que aquestes al llarg del XIX, i bona part del XX, eren majoritàriament analfabetes, hauríem d'analitzar més els elements de consciència psicològica, de pertànyer a un

determinat nucli nacional (per exemple de forma indirecta, la formació d'organitzacions, partits i agrupacions socials no d'àmbit de l'estat) ¹⁰¹.

Segons Termes, si tenim en compte tot això, acceptarem que l'estudi del catalanisme ha estat mal enfocat i que s'hauria d'estudiar "la seva realitat viva, és a dir, en les vivències de les masses (...) i l'activitat i pensament dels escriptors i dels artistes, dels intel·lectuals, dels científics i erudits acadèmics, i no tan sols en allò que fa referència a les seves aportacions doctrinals o científiques, sinó també allò que fa relacionat amb l'activitat quotidiana, a la col·laboració periodística, a la tasca divulgadora, en conferències i mítings" ¹⁰². Coses que sovint només poden ser conegudes per via indirecta, per l'estudi social -ambiental i no exclusivament polític -programàtic.

En el ja llunyà 1974 es va celebrar a Barcelona un col·loqui d'historiadors on es va debatre aquest tema. J.Termes analitzant en el sentit anterior quins estudis s'havien realitzat sobre el fet català, mencionà el fulletó del PSUC, El problema nacional català, que segons ell té importància perquè és un dels pocs intents de treball històric -polític sobre el tema ¹⁰³. L'historiador manifestà, però, el seu desacord amb el fulletó ¹⁰⁴ que segueix les tres clàssiques etapes de Maurin ¹⁰⁵. Esquema que tampoc convenç en Balcells que el troba i perquè, diu, s'han de mirar les imbricacions entre els dos fets, el nacionalisme i el de classe ¹⁰⁶ "no se puede pedir a la burguesía ni al proletariado que pongan sus intereses de clase por debajo de los de la comunidad nacional. No veo que hayamos llegado a un modelo de la imbricación de la lucha de clases con la lucha por la emancipación nacional" ¹⁰⁷.

Uns anys després Termes donava més significació al paper desenvolupat pel PSUC en aquesta qüestió, i deia: "L'aportació dels marxistes-leninistes doctrinaris ha estat prou variada. La gent del PSUC ha mantingut en aquesta qüestió, de manera persistent i sistemàtica, una actitud eclèctica, pragmàtica i no gaire discursiva. Les aportacions programàtiques del PSUC han coincidit sempre amb la tesi de la necessària

nacionalització de Catalunya, han demanat sempre la integració dels immigrants, i han evitat acuradament que els seus quadres caiguessin en la temptació neolerrouxista. L'existència, en el seu sí, d'un sector d'intel·lectuals catalans prestigiosos (F.Vallverdú, J.Fontana, I.Riera, R.Ribó, J.Solé Tura, etc) ha afavorit aquesta imatge integradora i ha donat a l'exterior del partit una visió d'un PSUC nacional. Però aquest partit no ha estudiat a fons el tema de la immigració, ha aportat molt poca cosa sobre fets concrets, i sobre l'existència de conflictes d'adaptació. Els seus testimonis pequen, podríem dir, d'oficialisme i panglossianisme ¹⁰⁸". Encara que, "el fet de mantenir la ficció d'un PSUC autònom acaba per imposar-se com una realitat" ¹⁰⁹.

Opino que cal accentuar molt més aquesta aportació del PSUC, no com aportació teòrica sinó com a pràctica amb unes conseqüències socials, i sobretot per les derivacions que s'haguessin pogut produir sense l'existència d'aquest partit d'esquerra, aglutinador dels jornalers comunistes d'altres terres d'Espanya, mobilitzant les forces populars amb un programa polític nacional català.

Abans de 1939, el volum d'immigrants important i continuadament creixent, però minoritari en el conjunt de la població de Catalunya, i les característiques relativament simplificades dels mitjans de comunicació culturals de l'època, havien permès una assimilació majoritària, gradual i sense gaires tensions d'aquells contingents de població als diversos grups sòcio-culturals que conformaven la societat catalana ¹¹⁰. A partir de la segona meitat del segle, les actituds davant del fenomen immigratori revelen, segons Colomer, aspectes dels diversos conceptes de nació, "especialment per les conseqüències que podia tenir una concepció nacional que donés un paper decisiu als orígens ètnics o a la llengua en la nova situació de pluralitat d'aquests elements en la població d'un mateix territori". Colomer, sosté, també, que la mateixa "immigració fou un factor molt important per decantar la propagació d'unes o altres idees de nació i contribuí a suscitar l'elaboració d'una concepció política nacional que

permetés projectar bases d'unitat del poble de Catalunya per damunt de la seva diversitat d'origen i de llengua.

Les posicions davant la immigració es poden agrupar entorn d'alguns conceptes teòrics: segregació, assimilació, pluralisme separat, fusió i integració que Colomer ha analitzat en el seu treball. Així, J.Pujol, segons Colomer "veia els immigrants com a forasters que podien introduir costums i mentalitats alienes que actuessin com un factor de "desnacionalització"¹¹¹ però, en els seus escrits, contribuï a bandejar el mot assimilació substituint-lo per integració. Encara que el seu "essencialisme nacionalista definí el seu projecte bàsicament com un procés d'assimilació lingüística unilateral"¹¹². Quan Candel¹¹³ publicà Els altres catalans (1964)¹¹⁴, Pujol el rebé com la resposta, des del punt de vista de la immigració, a les seves inquietuds¹¹⁵. Candel rebutjava la idea de raça que hauria fet inevitable l'enfrontament entre la immigració i els nadius i s'inclinava, "en gran part per oposició a la persecució franquista de la llengua catalana, per reconèixer a aquesta un paper definidor de la catalanitat, però comprovava també les dificultats que els immigrants la fessin seva d'una manera ràpida i àmpliament majoritària. Es decantava, per tant, per donar al simple territori de residència dels habitants d'uns i altres antecedents ètnics i de llengües i cultures d'origen diferents, el paper aglutinador i la condició d'element definidor principal de la catalanitat". Així Candel optava per subordinar la qüestió lingüística i cultural al combat contra les discriminacions socials¹¹⁶.

Cruells, per altra banda, criticà el concepte de Pujol, perquè per a ell "integrar és més que conviure. Convivència suposa dues comunitats que cerquen una forma de relació, integrar suposa -sempre segons Cruells- que una comunitat es dilueix dintre de l'altra"¹¹⁷.

Maluquer, per la seva banda, distingeix entre adaptació que és un ajustament dels immigrants a aspectes particulars de la societat que els acull i assimilació, que és la integració a la societat receptora¹¹⁸.

Per la seva banda, Nadal advertia, al 1962, que l'assimilació

a Catalunya havia pres un matís exclusivament cultural, i afirmava que solament era possible l'assimilació econòmica "si esto se admite, habrá que convenir que la primera tarea es suavizar los radicalismos, practicar, en suma, un desarrollo económico con equidad" ¹¹⁹. Quatre anys després afegia "els èxits del socialisme han introduït, sobretot, un concepte més ampli, menys discriminatori, de nació (...) La procedència geogràfica o i social dels seus components té poca importància; el que compte és la integració de cada un d'ells dins d'una mateixa consciència de solidaritat" ¹²⁰.

Carlos Trías Bertran opinava (1965) que la integració era una qüestió socioeconòmica més que no cultural i lingüística i Martínez-Marín (1965) deia "la integración no es una simple asimilación sino un intercambio recíproco de experiencias humanas" ¹²¹.

Pujol l'any 1975, creat ja el partit liderat per ell mateix, Convergència Democràtica de Catalunya, esbossava una nova versió de la doctrina d'integració que definia com un "procés d'interrelació, un joc de mútua influència que té un objectiu fonamental, la creació d'una realitat unitària", en la que admetia el protagonisme de "l'element nou vingut", i que per tant es tractava d'una "integració social, política, humana, no només cultural o lingüística" i acceptava que "al final del procés integrador la nova realitat no serà idèntica a la que hi havia abans", però tal com fa notar Colomer, reiterava, encara, que "el fet permanent, l'essencial nucli integrador, culturalment i mentalment, és català" ¹²².

L'impuls popular antifranquista i l'estreta relació que mostraven en la pràctica la reivindicació de llibertats democràtiques i la llibertat nacionals, conduí a ampliar, amb un component popular, aquesta interpretació dels orígens del catalanisme, paral·lelament a la renovació historiogràfica sobre la Catalunya i l'Espanya contemporànies que aquells anys havien tingut lloc. La importància de la dimensió política de la idea nacional, absent en la fórmula de Stalin, anà així augmentant, fins a situar-se en un lloc central ¹²³.

2.2 El barri de Torre-romeu: una cultura catalana, andalusa, espanyola?

He presentat fins aquí el procés de naixement i creació d'un barri, última fase d'un procés de migració: la instal·lació de famílies provinents del camp en la nova realitat urbana suburbial, i la transformació de l'espai que realitzen. No és, solament, el fenomen simple i senzill de la construcció més o menys planificada, amb o sense projectes urbanístics previs o simultanis, i l'arribada de la gent que va poblant aquest espai. Sinó que és un procés propi d'un organisme viu i dinàmic, profundament complex i variat, prenyat de moltes vivències, experiències i històries de la gent que amb treball, penes, i també amb èxits i alegria anà conformant el nou barri.

He volgut demostrar que el procés es coneix millor en la seva totalitat si s'analitza prèviament el marc de referència del vell món dels immigrants, en aquest cas la societat de Pedro Martínez de la primera meitat del segle XX.

He utilitzat el concepte de cadena migratòria perquè subratlla la complexitat i la varietat de resultats possibles en el procés migratori. A més a més, com que la societat receptora té molt a veure amb la forma i la manera d'emigrar ¹²⁴, l'anàlisi a partir d'aquest concepte de cadena migratòria pot servir, per analitzar la seva influència en la societat local.

Ara, ja fa anys que no es pot parlar dels suburbis de Sabadell. La perifèria de la ciutat ha estat condicionada i els serveis que s'hi ofereixen poden satisfer en general els seus habitants. Però, ha estat aquesta millora dels barris, duta amb una efectiva integració a la ciutat, o bé, paradoxalment, la pròpia autonomia dels barris ¹²⁵ ha obert un altre motiu de separació, si més no, de desconexió entre el centre i la perifèria?. Ha assolit la ciutat de Sabadell allò que Emili Moragas en la dècada dels seixanta donava com a inevitable: "Fondre en una sola ciutat, en un sol ésser, en un sol afany, els barris i les persones, per deixar de ser una ciutat dintre d'una altra, coent -se de mica en mica, al bany maria. Ço és

integrar en un sol cor els homes i els barris de tot Sabadell?" ¹²⁶.

Una qüestió fonamental per les conseqüències que té encara avui per a tota la societat catalana i que condiciona la situació social i política actual, és la possible vinculació, o no, entre els habitants de Torre-romeu i els del centre de Sabadell. O si existeix un problema centre- perifèria, a Sabadell o altre qualsevol ciutat catalana de característiques semblants pel que fa a la seva composició demogràfica, degut a formes de vida diferents, interessos diversos, o ritmes d'evolució dispars. Perquè al final de l'etapa 1970-1976, els interessos semblaven coincidir: barris típicament catalans crearen la seva associació de veïns (Gràcia, Sant Oleguer) i el centre també arribà a tenir-ne seguint els models populars. Paral·lelament, els immigrants s'identificaren amb Catalunya. Però identificació no vol dir integració a la seva societat ni a la seva cultura, (d'altra banda, encara clandestina) malgrat que l'oposició ho volgués creure sovint ¹²⁷.

Aquesta integració o no, als costums i a la cultura catalana, es podria sospesar a través d'analitzar la relació que els veïns del barri mantenen, no solament amb el centre de la ciutat, sinó també, amb els diferents pobles d'origen.

La recerca, on vaig estudiar el naixement de Torre-romeu, proporcionà algunes respostes concretes pel conjunt de tots els veïns del barri. Poques relacions amb el centre de la ciutat donat que en el barri satisfieien les seves necessitats (probablement trobaríem un comportament diferent en les generacions més joves que es relacionen amb el centre per omplir les hores d'oci a la recerca de diversions, així com per aquells que estudien, ja que les institucions educatives es troben preferentment al centre de la ciutat). En el cas de relacionar-s'hi quasi sempre era a través de la família, generalment els fills que en casar-se s'establien fora del barri ¹²⁸.

A la mateixa conclusió arribava pel que fa a la poca relació amb els pobles d'origen, que quan es donava era sempre a partir de les relacions amb part de la família que es va quedar al

poble. De vegades era la conservació d'una casa en propietat que permetia resoldre el problema de l'hostatge en temps de vacances, el que havia mantingut el lligam.

Tanmateix, és difícil d'aquests fets treure'n conclusions generals, en el sentit d'interpretar aquest doble aïllament, a vegades força accentuat, tant amb la resta de la ciutat, i per extensió de Catalunya, com amb la terra natal, com integració o marginació de la cultura i la vida catalana.

Lligats a aquesta qüestió, si més no relacionats, apreciava entre els veïns del barri sobretot durant els primers anys de viure-hi, i en general tant entre els nascuts a Catalunya com a la resta d'Espanya, sentiments més connectats a una pertinença de classe que no pas de nacionalitat. Perquè la gent, percep molt més l'explotació que sofreix com a treballador o com veí d'un barri perifèric, que no pas l'alienació nacional.

En realitat, si alguna cosa podia assegurar, després d'analitzar les respostes que proporcionaven les fonts orals, era l'absoluta necessitat de procedir amb molta prudència a l'hora de definir comportaments i sentiments de la gent. Fugir de la mania, massa seguida per fàcil, de voler perfilar comportaments tipus.

En resum, les entrevistes realitzades a la gent que va anar poblant el barri de Torre-romeu proporcionaren, més que unes conclusions definitives, un trontollament dels prejudicis, en el sentit exacte, de judicis pre-concebuts, i ensenyaven que, efectivament, la gent compartí experiències que tanmateix van ser percebudes i interpretades de formes diverses, la qual cosa ens avisa de la necessitat d'anar en compte en les formulacions massa absolutes i, com deia, amb la presentació de tipus o prototipus personals i socials. Al contrari, em permetia d'afirmar que la realitat es configura amb en múltiples matisos que introdueixen les diverses visions personals.

Contradiuen els homes i les dones provinents de Pedro Martínez les conclusions extretes de les vivències de la gent del barri en el seu conjunt?. Les fonts d'aquesta recerca, històries de vida, que contenen informació d'abans, fins i tot,

de gestar-se el procés d'emigració, i que ensenyen tota la trajectòria migratòria poden, probablement, aproximar-nos molt més als sentiments, les actituds i la manera de fer de la gent. Permeten entendre millor el complex procés d'integració a una nova realitat. Per això -tal com vaig fer pel conjunt dels veïns del barri- estudio la relació que les famílies nascudes a Pedro Martínez tenen amb el centre de la ciutat, així com, amb el poble, per veure si l'emigració de les característiques de la d'aquest grup provinent d'un mateix poble i que es dirigeix al mateix barri català, conformen al procés d'assentament unes, també, característiques específiques.

Comencem amb en Manolo Alfaro. Aquest home està casat en segones núpcies i la seva muller és vídua d'un militar republicà mort a la guerra civil. La dona, per tot el que ha passat al llarg de la seva vida, està ressentida i encara té por. És de les úniques persones que ens rebé amb una certa hostilitat. El seu home, mostra paciència i comprensió, i ens pregà que la disculpéssim tot i que hagué de sofrir el seu manifest disgust perquè ens explicava coses massa compromeses segons el seu parer. En Manolo no se sent d'aquesta terra, malgrat la militància en el PSUC, que com he dit anteriorment, penso que és un partit que va portar a terme una important tasca adreçada a integrar els nous catalans al país ¹²⁹; i al fet que els fills estan casats i viuen a diferents indrets de Catalunya. Afirmava amb rotunditat que els barris habitats per immigrants -ell en diu pobles- no són catalans perquè han estat construïts per gent nascuda fora de Catalunya. Després de treballar en una empresa catalana durant molts anys, l'empresa va fer fallida i va deixar els treballadors a l'estacada. No seria estrany que aquest fet tingués un pes considerable en el rebuig que en Manolo i la seva dona expressen de la seva realitat.

"... porque yo de gusto de estar aquí no tengo ninguno. A mí el terreno aquel me gusta más que éste. Pero claro al no tener a donde invertirles a mis hijos allí, pues mis hijos tiraron "pa ca" a Catalunya. Y yo tuve que tirar, pues lo mismo que

ellos. Primero fue mi mayor, mi Manolo fue el primero y ya empezaron a ir tirando de los hermanos y yo tuve que arrear "paca" también. Y aquí pues te digo una cosa, aquí ha sido una vida asquerosa como allí. Porque a lo primero me puse a ganar unas 800 pesetas semanales que era un abuso completamente y luego han hecho todo lo que les ha "dao" la gana y a última hora después de llevar 18 años allí en la empresa, la han "cerraao". Llevamos dos años de juicio con ellos y nos dieron 500.000 pesetas y así estamos. Tenemos veinte partes que nos dieron y un piso y resulta de que eso lo tienen "encerraao" y allí no podemos ir, ni venderlo, ni podemos hacer "na". ¡Un abuso completamente, pero de los grandes, grandes!. Y esa ha sido la vida que hemos "llevao" en Catalunya. Yo no pienso nada absolutamente de los catalanes, porque yo he trabajado para un catalán, pero los compañeros míos de trabajo han sido siempre andaluces. Y luego también en el trabajo, por lo que sea el empresario ha "estao" muy contento con todos, no sólo conmigo sino con todos. Solamente he de decir que al remate nos hizo la "canallá" más grande del mundo. Porque el tío no tenía allí fincas grandes, solamente vivía de la obra y luego dijo... ¡En fin! que no tenía dinero. ¿Y si no tiene dinero, a ver donde se le echa mano? Matarlo no era el caso de matarlo. Que ha "fartao" muy poco "pa" matarlo, porque si me dejan ya no sé lo que hubiera pasado.

¡Pero en fin! y la cuestión de la población de catalanes ¡yo no he "ligao" con ellos tampoco! No sé ni la "farta" que tienen ellos ¡siquiera! Nosotros somos catalanes porque estamos aquí en Catalunya y "to" nuestro papeleo está aquí en Catalunya, pero no somos nacidos aquí en Catalunya. Pero que somos catalanes a la fuerza, no somos catalanes gustosos. Hablo por mí ¡claro! Porque a lo mejor la gente joven es gustosa, pero la gente mayor, pues estamos aquí en Catalunya como el que nos tiene "cogío" de los pelos. Ninguno nos gusta eso, primero porque no hemos "nacio" aquí, segundo porque no nos hemos "criao" tampoco, tercero porque nuestro terreno es diferente, como de la noche al día a eso en "tó", completamente. Aquello es más sano, aquello es más agrícola que eso, que es lo que

nosotros entendemos. Porque yo de fábrica no te puedo hablar de "ná". Porque yo tengo un coche allí ya mismo se escacharra por la carretera y no le abro ni el capó siquiera. En cambio en las cosas de allí a mí se me estropea un "arao" y lo gobierno de momento y ¡cosas que te has "criao"! Porque por ejemplo un catalán, los catalanes si siempre a lo mejor tienen más inteligencia o han tenido más sabiduría que nosotros por lo que sea. Porque Andalucía es lo peor de "toa" España entera, porque ya ves allí en Andalucía, como el "ganao", "na" más en el campo, pero nos gusta a los mayores vivir allí más que aquí¹³⁰. Y ya no nos vamos allí porque tenemos la gente aquí ¡sino estaríamos viviendo en el pueblo!

Mis hijos se han "casao" uno con una, uno con otra; ya pues estamos "barrachaos" de tal manera ¿eh? de toda España, que ya no cogemos. Eso me lo decía mi Juan cuando se echó novia ¡su mujer! Digo: "¿de dónde es tu novia?". Y dice: "¡yo qué sé padre!". Dice: "mi suegra, ella es andaluza y mi suegro es de la parte de Badajoz y ella nació aquí". Dice: "¿de dónde es mi mujer?". Dice: "pues ¡yo no sé de dónde es!".

Es que ya hay un "barracheo" que ya nadie lo entiende. Y eso te lo dirán "toas" las personas mayores, lo dirá "too" el mundo, que ninguna gente mayor estamos gustosos aquí. Los jóvenes no, como se vinieron de chiquillos, es como los míos. Los míos dicen: "¡padre!" al menos los tres chicos. Mi Manolita que tiene 21 años, tenía un año cuando se fue. Ella ya no conoce aquello ya".

En Manolo descriu la diferència de sentiments entre la seva generació (la generació més gran però que no va decidir marxar del poble, sinó que ho feren arrossegats pels fills grans) i la dels seus fills. En aquesta família, va ser la segona generació la que va prendre la iniciativa. La tercera que correspon als germans més petits o als fills dels majors ja ha nascut a Catalunya. De les paraules d'en Manolo es desprèn que la generació nascuda a Catalunya se sent d'aquest país, que els germans grans sense una gran identificació estan satisfets (probablement per la situació econòmica) i els pares que

prengueren la iniciativa arrossegats pels fills grans se senten desplaçats. Les seves paraules expressen l'oblit mutu, en què es desenvolupa la vida quotidiana dels catalans de naixement i dels immigrants. La barrera és cultural, però està també mediatitzada per factors socials, econòmics i urbanístics. Perquè els barris com Torre-romeu, especialment en temps de la dictadura, són en paraules de Pere Negre ¹³¹ "barris refugis" que dificulten la integració no solament cultural, sinó urbana, és a dir, l'adquisició d'una cultura o estil de vida ciutadans.

Aquest home afirma dues coses: una que podem donar com a certa en la seva generalitat, però matisant-la i l'altra molt més discutible: penso que té raó quan afirma que molts dels seus paisans si poguessin tornarien al poble, aquest "poder" es refereix a gaudir almenys de la mateixa qualitat de vida i de treball que les que tenen avui a Catalunya ¹³². En canvi no tota la gent gran comparteix els sentiments de desgrat cap aquesta terra i el no sentir-s'hi a gust. Per exemple la Manuela -que és una dona gran- no troba cap raó per voler ser al seu poble:

"Yo a Pedro Martínez no voy ¿"pa" que voy a ir? Ni tengo casa, ni tengo "na" ¿A qué voy a ir? Y mis hijos están aquí. Tengo allí una sobrina. No tengo casa que yo vivía de alquiler en el pueblo. "Pa" venirme "pa ca" mi marido nos envió el dinero. Y ellos "pa " ir a los Pirineos se pagaron el viaje como pudieron! ¡Claro!".

L'Encarnación ho expressa amb més claredat "si tuviera una semana como la que tengo aquí, "pos" sí que me iría al pueblo. A mí me gustaría porque aquello me gusta. Yo he nacido allí y me "criao" allí y me gusta. ¿Por qué voy a decir que no? Pero "pa" no tener una semana como aquí, "pos" no. Y si nos quedáramos aquí sin trabajo y allí hubiera, pues claro habría que irse. A mí si me gustaría ¡vaya! con que tuviera un jornal fijo. La diferencia que veo entre el pueblo y aquí, "pos" que trabajamos y estamos mejor que allí. Allí trabajando "pos" se estaba peor que aquí trabajando. Que había a lo mejor, que

trabajabas cuatro días y estabas cinco "parao" y aquí pues es continuo. Trabajas cada día y te puedes arreglar mejor. A mí no me costó acostumbrarme a Sabadell porque entré a trabajar al poco tiempo".

Molts opinen que en el poble la situació econòmica segueix sent no gaire bona, per la qual cosa pensar en marxar resulta poc raonable. Així ho expressa l'Antonio:

"Algunos dicen que se vive bien. ¿Pero hoy viven bien en el pueblo a ver? porque se van a Las Palmas en los hoteles. Y luego otra vez vuelven a sus casas. ¡Así viven bien! ¿Pero allí no hay jornal! Porque mira, van una vez a Las Palmas, al tomate a Almería, a Alemania, que se van también mucha gente y si no aquí a Catalunya. ¡Eso es la vida que hay en los pueblos de Andalucía, otra no hay!".

Ahora saben que la democràcia també ha possibilitat alguns canvis en el poble. La Rosa, tot i que fa molt temps que no visita Pedro Martínez, coneix algunes de les inversions i de les obres que s'hi han fet. Sens dubte que la portada d'aigua és una de les millores que les dones han de percebre com molt important, car la seva mancança comportava, quan hi vivien, molta feina per a elles.

"Allí nadie tenía huerta no había agua. Ahora es cuando la han "sacao". Los ricos que eran, que ha habido ricos, ricos, no han sido capaces de sacar el agua y ahora ese que es un albañil, el alcalde ha traído un ingeniero y dicen que ha "sacao" agua. ¡Dicen! ¡Yo no he "estao"!

!Los caños que había, para poder pillar dos cántaros de agua;¹³³. La gente rica no trajeron a nadie, y él dijo que viniera un ingeniero y dicen que hay mucha agua. Yo ya no he ido desde que hay el agua allí, yo no he ido, ya tengo ochenta y cuatro años y medio justo."

Semblantment s'expressa en Joaquín: "Allá no tengo vivienda,

tengo la familia, un sobrino de mi mujer, que vamos allí de "pará". Tengo allá tías pero es como si no tuviera "ná". Yo sólo visito al sobrino éste y los demás no. Igual nos tiramos quince o veinte días, o un mes en Navidad y hacemos allí una mijilla de chorizo y ya está.

Yo del pueblo sé que ha tenido muchas alternativas y ahora los que hay lo administran muy bien, han arreglado el pueblo muy bien. Antes no había agua, ahora han hecho allí un pozo muy bueno de agua y hay agua para todo el pueblo, "pa" bañarse "to" el mundo y para tener agua corriente en fin, que ahora están muy bien allí, ahora están muy bien. Que se puede vivir, las casas las han modificado, han arreglado los "tejaos", las han reformado en fin, que allá han transformado el pueblo muy entero".

Deia que és discutible l'opinió d'en Manolo, respecte que la gent gran viu a disgust a Catalunya i que preferiria estar al seu poble. En efecte, algunes persones, com la Carmén Hernández, expressen molt clarament la seva satisfacció per viure a Sabadell, a pesar de reconèixer les dificultats d'arreu. Per exemple, està descontenta perquè és conscient que després d'haver treballat tota la vida no té una paga com l'hi correspondria de justícia i ha de viure d'una minsa pensió de viduïtat.

"Aquí sí, aquí estamos bien. Cuando nos vinimos de los Pirineos nos hicimos esta casita. Compramos el terreno y nos hicimos una casita. Mi marido ya ha muerto aquí. Mis niños se casaron, yo tengo una paguilla de mi marido y ya está, porque yo no tengo paga ninguna. Así que, así vivimos y estamos bien".

La Rosa i la seva filla no solament estan satisfetes de viure a Catalunya sinó que manifesten clarament que no tenen cap desig per retornar al poble:

"Nosotros no tenemos casa en el pueblo. Pero hemos ido muchas veces. Cuando vivía mi madre iba ¡cuando podía! y después de

morirse mi madre. Lo primero cuando murió mi padre, no pude ir, no podíamos, era lo primero de estar aquí. Y a lo primero de estar aquí no estaban las cosas fáciles".

La filla de la Rosa explica: "Mi hermano al marchar del pueblo nos dijo "echarle una bendición a ésta (assenyalant el sòl) que a Pedro Martínez no volvéis más".

Sí que hemos vuelto alguna vez. Teníamos allí a "toa" la familia. Pero para vivir no. Y que no me toque la lotería que a Pedro Martínez no voy. Si millonaria estuviera, no iba yo allí... ¡llevamos muchos años aquí, muchos más que allí!". La Rosa interromp a la filla per dir que "muchos de los que hay aquí están haciendo casa en el pueblo", i la filla respon "pues yo si me he de hacer una casa me la hago en otro "lao". Yo no, ¡vaya! para irme a acordarme allí de ¡la hambre que he "pasao"! ¡Y del trabajo que me daban! ¡Anda ya! todo lo que cobraba "pa" juntar "pa" comprarme unas sandalias de aquellas de goma que ibas andando y... ¡Anda que le den "pol" saco allí!".

Y la mare continua: "Aquí hemos trabajado, pero ahora tenemos nuestra casa, ya ves después de treinta años ya no he vuelto más a mi tierra, ni la he visto más."

L'Ascensión Vaca Vaca té dos fills, en José, dit el "trompeta" perquè era el pregoner del poble, i en Manuel. Aquesta dona, més gran que en Manolo Alfaro, va marxar com ell de Pedro Martínez per no quedar-se sola quan els fills van abandonar el poble.

"Se vino mi hija y mis hijos y yo estaba allí en mi casa y ya no tenía ninguno. Pues me tuve que venir. Al morirse mi madre y mi padre estaba yo sola allí. Una hermana mía se murió en la guerra y un hermano también, y el otro hermano se fue a Francia, y por eso me fui. Dejé allí mi casa, por si acaso tenía que volver. Luego sólo he ido dos o tres veces al pueblo y yo ya no tengo nadie allí. Sólo a mi hija (morta). ¡Ay que pena! ¡Yo pena tenía allí y pena tengo aquí! Cuando estaba allí, si tardaban mucho a escribir mis hijos y aquí como no

tengo a mi hija. Yo no he tenido "na" más que esta hija y este hijo y el otro que le llaman "el trompeta!

¡Y ojala el tío ese, Pujol¹³⁴! ¡Mal dolor le dé! dicen que decía, que yo no lo sé, que dijo que ya se podían marchar los andaluces que él se "apaña" con todos los catalanes. Esto dicen que lo dice, ¡yo como no le entiendo bien!

¿Me gusta Catalunya?. Me gusta el pueblo, pero como allí no tengo a nadie!. ¡Que voy a hacer! Como aquí estoy comiendo y con la media paga de mi marido que murió "pos" estoy comiendo. Yo no conozco mucha gente catalana "na" más dos sobrinas de mi hermano".

En Joaquín ens explica que el seu pare ha mort a Sabadell i que poca cosa té a Pedro Martínez.

"En el pueblo de familia mía nadie. No hay más que una prima hermana mía. No, no tenemos casa. Nosotros no tenemos allí propiedad nada, nada de propiedad nada. Si que hemos ido, porque familia tengo yo, tengo dos tíos míos, pero no están en el pueblo, están en el pueblo de más abajo. Que es donde vamos. ¡Claro allí tengo "cuñaos"! Tengo dos primos hermanos en el pueblo, un primo hermano y una prima hermana, que son los dos hermanos. Es el Rubio de la Segovia".

L'Antonia la més polititzada dels nostres testimonis al parlar dels seus viatges a Pedro Martínez no menciona familiars, que no en té, sinó els paisans militants polítics, que, al marge de posicions partidistes semblen reconèixer la seva estricta i fidel militància .

"Con el pueblo siempre me he carteadado, aunque allí hay más socialistas. No nunca he roto la relación con el pueblo, nunca, pero lo mismo con los socialistas que con los comunistas, yo cuando voy al pueblo los socialistas me veneran tanto como los comunistas, "ara" yo soy comunista.

He ido al pueblo unas cuantas de veces. Siempre voy a ver al Partido. Una vez les llevé un Lenin, como ese que tengo allí

que los compré en un viaje a la URSS. Pero los socialistas me realzan igual que los comunistas, porque allí si en vez de legalizar primero al partido socialista legalizan a un mismo tiempo, hoy al partido socialista, mañana al partido comunista, allí son todos comunistas. Pero la gente que eran comunistas pero viendo que no legalizaban al P.C dijeron: "pues para dejar eso a la derecha vamos "toos" al P.S".

A diferència del conjunt del barri que mantenia una irregular relació amb els pobles d'origen, totes les famílies de Pedro Martínez que hem entrevistat, mantenen algun lligam amb aquest. Fins i tot, quan no es té una casa de propietat però si algun parent, que encara que llunyà, pot oferir allotjament. Probablement podem imputar aquest fet al caràcter d'emigració en cadena que va crear un flux de comunicació entre Pedro Martínez i Sabadell, però també entre Sabadell i Pedro Martínez, que sense trencar-se ha anat perdurant amb el temps. L'emigració en cadena i els lligams no interromputs entre les dues comunitats, ajuda a prendre consciència de les dues realitats. Comprendre els motius econòmics i socials que arrossegaren a tantes famílies cap a l'aventura de l'emigració. De prendre consciència d'aquest fet, no com una realitat personal o familiar sinó com un fenomen social fruit d'una concreta situació econòmica -política i d'una estructura social peculiar que deixava poques opcions d'elecció als jornalers sense feina.

Per això, aquestes famílies que no han trencat la relació amb el seu poble, mantenen alhora, en general, una postura dura i crítica contra la situació i les persones que van possibilitar l'èxode i els sofriments passats que fan difícil desitjar el retorn.

"Hace tres años que no he vuelto al pueblo. Desde cuando se fue mi hermana. Estuve escribiéndola pero no fui. Allí no tenemos casa la vendimos "pa" pagar el solar de eso (la casa on viuen).Vamos a casa de mi "cuñá" Josefa. Y ahora a lo mejor voy a "Graná" que tengo allí mi hija y mi marido quiere ir. Que

tiene de ir a la casa de "Perra Gorda" "pa" que le paguen lo de la vejez y está también en "Graná". Y irá si puede a casa de mi hija. Yo no voy a ir, me quedaré. ¡Cómo voy a hacer un viaje tan largo con la Alsina! Con mi artritis, y que tengo azúcar. Cuando llego allí y me pongo buena ya he de coger otra vez l'Alsina "pa ca". No, no, que vayan ellos si quieren yo voy a quedarme aquí...

En el verano le pidió dinero a mi marido (el rector de Pedro Martínez) "¿Yo dinero?" dijo, "yo voy a dar dinero ¡ni pensarlo, quien quiera dinero que lo ¡trabaje! ¡Dinero! ¡Dinero del que me llevé yo de aquí? Dinero de aquí, que estuve yo muriéndome de hambre! Que nos dejamos... Yo me dejé una albarca ¡que ropa tendría!, que dije: "mama si por casualidad tropezábamos bien, me quema esta albarca". ¡Que ropa me dejaría! ¡Cuatro guiñapos! "Me quema la albarca si tropezamos bien, si siquiera ganamos "pa" comer y "pa" vestir, pues me quema usted esta albarca". ¡Sí, si quemó la albarca!..."

Al contrari, la Josefa que era una nena quan va marxar de Pedro Martínez, no era conscient de les dificultats dels pares per tirar endavant la família. Ella no recorda els sofriments, ni les calamitats de la pobresa i les penes dels obrers fins ser ja a Sabadell, la ciutat industrial que obligava els treballadors i les treballadores a realitzar jornades molt llargues per guanyar un sou que, a més de menjar, els permetés estalviar per un habitatge.

Estudis psicològics diferencien la possible integració dels emigrants segons l'edat. En aquest aspecte sembla que nens i nenes tenen alguns avantatges per viure la migració com una situació menys traumàtica que els adults, però també, addueixen el sofriment de carències essencials, per exemple, el no haver participat en la decisió d'emigrar ¹³⁵. En el cas d'aquesta noia penso que és el fet més decisiu i significatiu: la idea d'abandonar la terra no va ser, òbviament per l'edat, d'ella sinó dels pares. Tot això configura un panorama interior que propicia un rebuig vers la realitat. El seus sentiments són

semblants als d'en Manolo o els de l'Ascensión, tot i que pertanyen a generacions diferents, però tenen en comú no haver pres part en la decisió, més o menys, lliure de marxar. Així ho sent i explica aquesta noia:

"Mi madre estuvo enferma aquellos años (a Sabadell). Lo pasamos peor que estando en el pueblo. Entonces ya empezó a, no sé, a crearse en mi una especie de rechazo por todo esto ¿no? Al principio de vivir aquí fueron peores. ¿Porqué yo allí vivía bien! Cómo no había trabajo nos vinimos para "cá". Pero yo aquí... ¿Porqué hay trabajo, pero no porque quiera! Que no es lo mismo ¿no? Si allí hubiera trabajo, nadie de los que vivimos aquí estaríamos aquí. Esto por "descontá", ni yo ni nadie, por todo lo que digan de que les gusta. Porque una persona por mucho, por mucho y por muy bien que esté aquí pocas, creo yo, que pudiendo vivir allí bien estarían aquí. Por el dinero yo creo que todas están aquí. A mi la verdad el dinero es ya lo de menos."

Anteriorment hem vist com les parelles d'immigrants per anar a treballar havien de deixar les criatures amb les veïnes, soles pel carrer, o bé moltes vegades deixar-les a cura dels fills més grans, generalment de no gaire més edat que aquells que vigilaven. Ara tenim el testimoni d'una d'aquestes nenes que tan aviat hagueren de fer de mares dels seus germans, sacrificant els anys juvenils. El resultat: una tristesa profunda que frega el ressentiment.

"Cuando llegué aquí -explica la Josefa- pues me decepcioné porque yo hasta los 10 años no pude ir al colegio. Con mis hermanos pequeños, me tenía que quedar con ellos. Cuando empecé el colegio me los tenía que llevar conmigo porque no había, como ahora, colegio donde dejarlos con tres años, o guardería, que entran muy pequeños. Y la maestra que no quería que me los llevara conmigo porque me entretenían en clase. Bueno pues, luego ya mi madre y mi padre no estaban nunca en casa. Siempre trabajando, se iban a las cuatro y media de la mañana y venían,

mi madre venía a las seis o a las siete de la tarde, nos peinaba y se iba otra vez hasta las diez. Nos peinaba por de noche "pa" " que nos fuéramos peinados por la mañana. ¡Qué no íbamos "peinaos" que íbamos "despeinaos"! ¡Pero bueno era un decir! Los primeros años que pasamos aquí, lo pasamos muy mal, muy mal, porque trabajaban mis padres mucho y no se ganaba nada. Y todo lo que ganaban era "pa" juntar la entrada para un piso".

De joveneta la Josefa, com quasi totes les noies, entrà a treballar en una fàbrica. La gent del treball, el veïnatge però sobretot la família, constitueixen les úniques relacions de la jove. De tal manera que, com ella mateixa confessa, està més estones a casa la seva tia Encarnación que a casa seva. Malgrat aquestes relacions i la companyia del seu company del qual té una criatura, no aconsegueix una satisfactòria integració. Tanmateix, i irremediablement, tampoc el poble d'origen és ja una solució. Sobretot perquè el seu home, també granadí, malgrat l'afirmació de la noia, en el sentit que cap immigrant viuria a Catalunya si pogués marxar al poble, no vol ni sentir parlar de deixar Catalunya per retornar a Granada.

"Desde que estoy aquí he ido dos veces al pueblo. Una vez que fui sola con mi abuela. La madre de mi madre que ya murió, y luego hace unos cinco años con mis padres. Pero que aquello es más sano que esto. Porque mira a mi padre que le duele el estómago, le salen los nervios... estuvo enfermo, allí solamente cinco días. Y a mí ¡es que no, es que es tu tierra! No es que sea, ¿cómo decirte? fanatismo, no, no es fanatismo (repeteix amb tristesa i plorant). Si tú has nacido allí eres de allí y aquello es tu tierra y ¡yo que sé! Yo cuando veo a veces gentes, aquí mismo, catalanas, que no, por narices tienes que ser esto, porque estamos en Catalunya. ¡No una persona puede querer a su pueblo!, ¡pero sin meterse con la vida de nadie! ¿No? A mí lo mío y a ti lo tuyo. Los catalanes a los catalanes y los andaluces con los andaluces.

Pero allí la gente somos idiotas, no sé pero va un extranjero

y ¡Oh mira un extranjero! Todo el mundo le quiere .Aquí no. ¡Es verdad!

También aquello está que no sé, la gente que vive allí no quieren venirse "pa cá", porque los que han "quedao" allí tienen trabajo, no es que lo tengan allí, pero se van a Palma la temporada de los hoteles ¿no?, luego vuelven al pueblo, tienen su carné de paro, que no les "farta", que cuando no tienen trabajo tienen carné de paro, no les falta el dinero ¿no? Pero allí no se puede vivir ahora. No se yo creo que no se puede vivir allí, una persona que se vaya de aquí allí no va a encontrar nada.

Allí no tengo ninguna casa, bueno, allí hay una de mi abuela, muy pequeñita. Habría que arreglarla, pero nadie se hace cargo de ella, ¿no? Tendríamos de arreglarla entre todos, pero nadie dice de hacerlo. ¿Y si la arregláramos entre todos?, después, porque todos estamos casados y todos tienen hijos y luego tampoco cabríamos? ¿No? Y casa nuestra no tenemos.

Mi marido no es del pueblo, es pero también de otro pueblo de Granada. Nos conocimos aquí, pero él no quiere irse. Él no.

En la fábrica hay gente de todos sitios ¿no? Y hablas de todo porque también allí en la fábrica hablamos mucho. Cada uno de su tierra y todos dicen, lo mismo: el que es de Extremadura, que quiere Extremadura, el que es de Andalucía de Andalucía y vamos las personas saben que ellos no podrán volver. Porque esto de allí ya no tiene arreglo, desde el principio lo sé y esto que Andalucía tiene un fondo... pero no sé donde va..."

Les paraules del matrimoni Sebastián-María Jesús poden servir de síntesi dels records testimoniatge d'immigrants que sí prengueren voluntàriament la decisió de venir a Catalunya. Aquí trobaren feina però dura i no sempre ben pagada, per això , ara, molts d'ells, ja vells i jubilats, els queda solament una petita paga. Però, malgrat això i de ser-ne plenament conscients, se senten, ahora, relativament contents, perquè descansen d'una vida difícil, en uns pisets que encara que són, quasi sempre, de reduïdes dimensions, tenen unes comoditats que tardaren molts anys de la seva vida per poder gaudir. La

majoria, a més a més, tenen els pares enterrats aquí, els fills casats i els néts nascuts en aquesta terra, i tot això els lliga irremediablement a Catalunya. Aquestes són les paraules d'en Sebastián:

"En fin y aquí, pues "me tirao" trece años trabajando y verdaderamente, pues ya estoy jubilado. Pero una jubilación que no es buena, porque me ha "quedao" poco. ¡Y ya está! Yo estoy en Catalunya lo mismo que allí. Ahora aquí estoy mejor porque como no hago "na", ¡pues estoy mejor! Pero antes aquí también me las he visto y "deseao". Qué venir aquí, también a agarrar un compresor y un pico y la pala! Pues no las roscas no me las he "comío" maduras ni aquí ni allí".

I aquestes són les afirmacions que fa la seva dona que matisen les seves i ensenyen la complexitat d'aquest fenomen: "Yo no he "encontrao" diferencia ninguna. Me gusta más esto que aquello. Yo padezco de bronquitis y me aconsejaron que no me viniera a Barcelona, que sí yo me venía a Barcelona me moría. Y a la presente, pues estoy muy bien. Me alegro de venirme. Están ya mis hijos "casaos" y aquí pensamos morirnos".

Durant tot aquest procés, vivint i treballant, es va gestant la nova cultura dels habitants de Torre-romeu nascuts, majoritàriament, a Andalusia ¹³⁶ i que -sense probablement moltes vegades ser-ne molt conscients- esdevindran els "altres catalans" ¹³⁷. Procés vist i viscut per un sector de catalans nadius amb intranquil·litat pel perill de descatalanització que pot comportar. Així s'explica que la immensa majoria dels escrits sobre immigració estiguin elaborats des del punt de vista d'aquests últims i poques des de la visió de la immigració ¹³⁸. Però com ho viuen la gent que protagonitza aquests fets?

La immigració arriba i s'instal·la en un indret que es va formant com a barri aïllat, habitat quasi exclusivament per altres immigrants, dedicats la major part de la jornada al treball, en fàbriques on la immensa majoria de treballadors i treballadores són també immigrants. Per tant, almenys durant

els primers anys que en molts casos com els d'alguns veïns de Torre-romeu- poden estendre's en el temps, sense cap contacte amb catalans de naixement i amb la llengua i la cultura catalana. Això fa que els sigui innecessari el coneixement de les mateixes i que per contra possibiliti la pervivència i persistència dels costums d'origen. Fet que es suma a l'existència d'una xarxa de relacions centrada en els familiars i paisans que reproduïx el món anterior de Pedro Martínez.

Els primers anys d'adaptació, amb els dies plens de treball, no queda temps per enyorar-se, ni per reflexionar gaire sobre la nova situació. Amb el temps, generalment s'estabilitza la situació econòmica i s'assoleix una millor qualitat de vida i de treball. Situació que, poques vegades s'ha fruit anteriorment, i que conseqüentment és percebuda com una innegable millora.

L'analfabetisme en la pròpia llengua de les persones més grans, fa que les manifestacions culturals catalanes passin desapercebudes, a més a més, els primers anys la seva prohibició les feia quasi bé invisibles, especialment per a la gent que vivia en un barri aïllat i apartat del centre de la ciutat. Al contrari, la segona generació, que no ha experimentat la misèria de la vida als pobles d'origen difícilment pot concebre la millora socioeconòmica dels pares, i si, en canvi, la doble explotació dels treballadors i treballadores: en el lloc de treball i en la deficient qualitat de vida que el barri proporciona, manifestada en la manca de serveis, a costa de la salut, la inseguretat etc. Per altra banda ells, que si que han estat escolaritzats, segurament amb deficiències i en llengua castellana, pateixen la crisi de consciència que proporciona el no arrelament ni allà ni ací; que alguns resoldran amb una plena integració, però, altres, també amb rebuig. O amb una crisi permanent d'identitat. En canvi, coneixen molt més que els seus pares, la realitat global catalana, doncs sovint a l'independitzar-se marxen del barri, o al menys comparteixen l'escola amb nois i noies nascuts a Catalunya, i també els llocs d'esbarjo, compartint més la ciutat.

Els de la primera generació i que, a més a més, foren els que decidiren emigrar, quasi sempre seguiran sentint que són d'allà on van néixer, acceptant tanmateix, la realitat catalana, experimentant, percebent generalment aquesta situació sense problemes i sense angoixa. Perquè aquesta qüestió té menys importància que la tranquil·litat d'una vida resolta econòmicament ¹³⁹. Els que vingueren sense decidir-ho (generalment acompanyant els seus fills o els seus pares), al contrari, són els que tenen més facilitat en sentir-se desplaçats i malament. En el cas de tractar-se de persones grans, ho viuen amb resignació perquè saben que no tenen altre remei que acceptar la situació i pensen nostàlgicament en el seu poble ¹⁴⁰. Els joves (els que han vingut acompanyant els pares sent ja adolescents però que tampoc han participat de la decisió), hauran de decidir ara a Catalunya què són i segurament viuran l'esforç de la decisió amb ansietat. Alguns decidiran integrar-se plenament ¹⁴¹, i d'altres no ho aconseguiran mai.

En resum, les històries personals demostren que un dels factors més significatius per aconseguir la integració dels immigrants a Catalunya és haver tingut la possibilitat de guanyar una estabilitat econòmica, social i familiar. És a dir, haver tingut unes expectatives que en major o menor mesura s'hagin acomplert. Per això, la possible integració va molt lligada al fet d'haver o no participat de la presa de decisió de marxar del poble natal, molt més que al fet generacional (tant pel que fa a les generacions emigratòries com per les generacions familiars). En aquest difícil procés d'integració a la nova realitat i a la cultura catalana, algunes persones, curiosament, descobriren i paral·lelament la nacionalitat andalusa.

2.3 Descobriment de la identitat andalusa

Segons Isidoro Moreno ¹⁴² els andalusos al llarg de la seva emigració, tant l'exterior com la interior, foren per primer

cop conscients de la contradicció entre les grans potencialitats d'Andalusia i la seva realitat de subdesenvolupament i pobresa. Però en l'emigració no solament aflorà a la consciència la contradicció fonamental d'Andalusia a nivell econòmic, sinó que tingué lloc, així mateix, per a molts andalusos, el descobriment de la consciència de la seva pròpia identitat com a tals ¹⁴³. Aquest descobriment es tradueix, per C.Solé, en l'existència d'un "sentimiento fuerte y creciente de querer conservar las tradiciones, costumbres y lengua de la tierra de origen. Y este sentimiento legítimo se encuentra tan arraigado (desde siglos) entre los autóctonos como (hoy empieza a serlo) entre los inmigrantes" ¹⁴⁴.

Aquesta investigació mostra aquest sentiment i el cas de l'Antonia és paradigmàtic. A través de les seves poesies podem comprovar com en les elaborades a Pedro Martínez, o a la presó després de la guerra, les referències de nacionalitat són sempre espanyoles. En canvi en les que fa estant ja a Catalunya, a poc a poc, sorgeix la nova identitat descoberta.

L'any 1979 en les primeres eleccions municipals de la democràcia, l'Antoni Farrés era el cap de llista del PSUC partit que des d'aleshores ha guanyat sempre les eleccions municipals de Sabadell. El futur alcalde va demanar a l'Antonia (ambdós militants del mateix partit) que participés en un míting per recitar alguns dels seus poemes.

"...y las elecciones. Pues ¡ala! a decir cosas también cuando las elecciones. Cuando dice el Farrés: "tú que te adaptas muy bien a la poesía éstas, dice vienen las elecciones ahora las municipales".

Pues mira también me saqué otra poesía. Esa la dije allí, en medio de las pistas. No sé si la recordaré ahora. Dice:

Campesinos, campesinas de toda España
que a Catalunya has venido
buscando trabajo y pan.
¡Humilde y esclavo y esclava en tu vida
¡Qué nunca te dieron luz para que vieras!

¡Qué nunca tuviste voz para enfrentarte
con los que te explotan y viven de tu
sudor!

La miseria y la pobreza te hizo emigrar de
tu tierra

...a la lucha nos impulsó y cada día me doy
más cuenta quien a ella nos empujó.

Este Fraga y estos hombres que a los 40
años de tiranía quieren defender al pueblo
y cuando estaban en el gobierno ¿Qué
decían?. ¡Robándole y hundiéndolo!

Hoy quieren ir a las Cortes
¡Con tan suave piel de cordero!
Con el corazón de tigre
para engañar otra vez al obrero.

¡Obreros, campesinos, no os dejéis engañar
por esta escoria fascista!

Soy una camarada andaluza

residente en Sabadell pueblo catalán.
Abandonamos nuestra tierra querida
porqué nos faltaba el pan.
A donde quiera que vaya iré luchando
por el triunfo del trabajador
Mis ideas iré sembrando
hasta hacer ver la luz de la razón.

¡Ojos despiertos que duermen
en la más negra oscuridad!
¡Y no ven claro el camino
de lo que es la libertad!
Tenemos que luchar todos
¡Todos!, por defender nuestro pueblo

de los que lo traicionaron
y enterremos para siempre
los residuos del pasado!"

Establert, l'any 1980, el dia 28 de febrer com "el dia de Andalucía" l'Antonia va fer per l'ocasió un altre poema on ja parla de l'autonomia tot i que continua usant el nom d'Espanya.

"También hice una de Andalucía, dice:

**Andalucía eres un gigante que sangra
y no te das por vencida
porque la razón te sobra de tener tu autonomía**
¡Eres noble! ¡Eres rica!
y te tienen oprimida.
Casi eres la madre del grano,
¡Llena de poesía!
¡Como tus guitarras flamencas!
Tus poetas: ¡Machado! ¡García Lorca!
y otros hombres de hidalguía
¡y por si tuvieras poco! ¡También tienes José Díaz!
Un sevillano valiente, marxista, leninista
¡Que murió luchando por aplastar la burguesía!
Para nosotros comunistas y socialistas:
¡No ha muerto! ¡Aun vive!
Porque su recuerdo en nuestra lucha nos guía.

Trabajadores, campesinos andaluces
¡No os dejéis engañar por esta escoria franquista!
Son los que torpedean la libertad y la democracia
¡Son ellos los terroristas!
Nosotros condenamos el terrorismo,
condenamos la miseria y la injusticia
luchamos por la libertad y la convivencia
de todo genero humano

por una España socialista y comunista".

L'any 1982, a Pedro Martínez li van fer un homenatge reconeixent la seva lluita antifranquista. Viatjà cap al seu poble i regalà als seus antics paisans un poema dels que ella mateixa compon i recita amb goig. Andalusia hi és més present que mai, i usa com a objectiu explícit de lluita el concepte d'autonomia tan usat a Catalunya en els últims anys del franquisme, quan en les diverses manifestacions, amb una forta participació andalusa, es cridava "Llibertat, amnistia i estatut d'autonomia".

¡Andalucía aunque estoy lejos de ti
dentro te llevo metida
desde estas lejanas tierras
¡lucho por tu autonomía!
Estos lacayos que oprimen
hundiéndote en la miseria
tienen que emigrar tus hombres
¡siendo tan ricas tus tierras!

2.4 Sabadellencs de Pedro Martínez o catalans de Granada

Hem resseguit el llarg camí de dones, homes i les seves criatures des de Pedro Martínez a Torre-romeu, en aquest procés d'assentament al nou barri però també al nou país. En ell, conflueixen diversos factors, per una banda es tracta de la integració al món urbà provinent del camp, en un sistema de producció plenament capitalista i alhora la integració d'una cultura andalusa descuidada i prostituïda a una cultura catalana en ple franquisme, que la prohibeix, que la fa clandestina i per això mateix impedeix el seu descobriment i coneixement, dificultat, a més a més, per l'analfabetisme de la majoria dels immigrants.

Vingueren cercant feina i un indret menys hostil per poder

viure. La majoria a penes sabia escriure i menys llegir. Els primers anys a Catalunya els passaren treballant intensament, no gaudiren de temps per comprovar i percebre que el nou lloc de residència posseïa una cultura i una història diferent a la d'elles i ells. Era difícil, en aquesta situació, que es plantejessin -com demanaven un bon nombre de catalans nadius- la seva integració a la nova realitat cultural.

Diversos estudis sobre emigració demostren que la distinta posició social influeix en la major o menor facilitat d'integració a la societat amfitriona; i l'existència de diferents obstacles que frenen la participació en la cultura catalana. Carlota Solé ¹⁴⁵, analitza si pertànyer a una o altra classe social (vinculada a l'ocupació i nivell d'estudis) és més o no determinant que el lloc de naixement a l'hora d'acceptar la realitat nacional-cultural de Catalunya. Combat la visió restrictiva del procés d'integració sociocultural, i assenyala la importància de l'àmbit sociopolític, perquè la possibilitat de participar a través de les institucions des d'aquest àmbit, en el joc polític de la societat i de la nació de Catalunya, semblen quedar en segon terme en molts plantejaments. En els seus treballs arriba a la conclusió que el tipus d'ocupació, el nivell d'estudis i la pertinença a la classe social alta influeixen més determinadament que el temps de residència i la edat, per arribar a la conscienciació dels immigrants sobre la realitat social i nacional de Catalunya.

Tot i que, anteriorment, he afirmat que la mala situació econòmica impedia la integració-identificació dels immigrants amb la societat catalana, tampoc estic segura que com diu C.Solé, pertànyer a una classe més alta possibiliti una major consciència de la realitat social i nacional de Catalunya. Sí que penso que possibilita una major integració en la societat capitalista. En aquest cas, si l'element català és percebut com a propi de l'elit dirigent, s'adaptarà sense problema perquè és resultat d'una clara opció i estratègia d' integrament a un sector de la societat catalana: la seva burgesia. De la mateixa manera que en segons quines circumstàncies polítiques -no tant allunyades- podia ser el castellà el percebut com a element

integrador a l'elit dominant, i en aquet cas, era aquesta la llengua que s'assumia per assolir aquest ascens social.

Pel que fa a la gent de Pedro Martínez que intentà una nova vida a Sabadell, i de l'anàlisi de les seves memòries relatades, es dedueix que diversos obstacles impedièren no solament la integració, sinó fins i tot la consciència d'aquest fet. En primer lloc vingueren a treballar; en segon, un baix i generalitzat nivell d'instrucció i un desconeixement del català; en tercer lloc, les condicions de vida: manca de temps, horaris del treball, manca de finançament; i per últim la situació del mateix barri aïllat del centre de Sabadell, on vivien els nascuts a Catalunya (la majoria dels antics residents deixaren el barri en el transcurs dels anys.

I també, la mateixa forma d'emigrar, ja que les migracions en cadenes si bé, al permetre la contínua comparació entre la societat d'origen i la del nou assentament, faciliten el despertar de la consciència de classe, i entendre la relació existent entre l'explotació soferta a Andalusia, que els va impulsar a abandonar-la, i l'explotació laboral i en el barri a Catalunya; per altra banda, tendeixen a retardar l'assimilació dels emigrants a la societat local. La cadena migratòria condiciona fortament els models d'inserció territorial i ocupacional, indirectament també influeixen en els patrons de comportament matrimonial afavorint altes taxes d'endogàmia. A la vegada afavoreixen la perdurabilitat dels valors socials i culturals provinents -en aquest cas- de Pedro Martínez, retardant la incorporació plena dels fills a la societat sabadellenca.

Tanmateix, amb el temps, generalment a partir del seu compromís com a treballadors i treballadores o com a veïns i veïnes d'un barri descuidat de l'administració, a través de la lluita per canviar les condicions laborals i de vida, d'una activitat sindical, política o veïnal, van entrar en contacte amb catalans de naixement i amb organitzacions catalanes i descobriren, alhora, la lluita per la llibertat de la nació catalana. I alguns d'ells i d'elles, s'hi comprometeren. Paral·lelament també algunes persones descobriren, la seva

identitat andalusa.

Aquesta descoberta ha derivat cap a dues posicions, una de replegament, d'intimitat, de nostàlgia de la terra andalusa (o millor del petit món, en aquest cas, de Pedro Martínez) que pot, fins i tot, convertir-se en ressentiment cap a Catalunya i les seves manifestacions culturals. Una altra més oberta i positiva que accepta les dues realitats: l'andalusa i la catalana i que assumeix la nova ciutadania (al marge de la llengua que utilitzi). Especialment en la mesura que la situació i les perspectives d'una vida menys fatigosa i més tranquil·la canvia la situació precària dels primers anys, i en la mesura també, que els fills al casar-se o independitzar-se s'estableixen fora del barri eixamplant l'espai, les relacions, les professions, les amistats anteriors que possibiliten la consciència de pertinença i possessió d'un espai molt més ample que el del barri i que pot englobar tot Catalunya.

1. "Los alcaldes nunca han hecho "na". Lo hemos tenido de pagar nosotros, pero si no se pone el alcalde de ahora, no se hace porque muchos alcaldes han habido aquí en Torre-romeu, pero ninguno ha dicho: ¡vamos arreglar las calles, ni vamos arreglar... ni lo esto ni lo otro! Y mirándolo bien, yo ese hombre se ha "portao" muy bien, sí. Sí porque estamos de acuerdo que lo hemos tenido de pagar nosotros pero él se ha puesto en hacerlo. Sí el dice yo no lo hago, con que lo pagues no se hace y él se ha puesto en arreglarlo y mira "s'ha arreglao". Y vale la pena, has "pagao" pero vale la pena". Entrevista realitzada a a Torre-romeu a Angustias Fernández Correas. A. Puig, Naixement i creixement...

2. Duocastella a partir d'una enquesta realitzada a varis propietaris d'habitatges dels sectors suburbials de Sabadell, dedueix, entre altres coses, la capacitat d'estalvi dels immigrants i afirma -segons diu, en contra de l'opinió general- que un 60% dels mateixos van aconseguir les cases fruit de l'estalvi, un 27% amb la liquidació dels béns en la seva terra i solament un 12% a través de prestecs. Dr. Duocastella i altres: Planificación de Servicios Sociales de la ciudad de Sabadell (Barcelona) 1961-1962.p.121.

3. Les obres de la qual van començar l'any 1952, i la cerimònia de la benedicció va celebrar-se el 7 de novembre de 1954 per l'arquebisbe Dr. Modrego. Andreu Castells, Sabadell. Informe de l'Oposició. V.6. pp.27.25

4. "En las timbas tiraban tochos viejos, hasta que pudimos juntar tochos de que tiraban casas viejas, los limpiábamos y mi padre como pudo hizo la casa allí. La hacía mi padre a ratos y luego otros hombres, después lo mismo como aquí habíamos muchos del mismo pueblo pues unos a otros nos ayudábamos. Si tardó, porqué mira: mi padre iba cada año al pueblo a matar, y sí hizo aquella casa y nos fuimos a vivir y después de hacerla se tuvo que ir a

Andalucía a matar, a matar los cerdos que era matarife. Y faltaron cien tejas de mi casa y cuando llovía se llenaba de agua todo aquello, ¡porque no tuvo dinero "pa" ponerla! Hasta que no vino de allí no las puso. Aquella la vendió y compramos este terreno. Allí estuvimos tres o cuatro años, lo que pasa es que como había unas cuevas tan grandes...Tuvo que montarse las carreteras, escaleras y todo eso, que hicieron ¡todo eran viñas! ¡todo eso de aquí arriba eran viñas! Este terreno también costo barato, lo compramos al señor Simón, le costó 5 o 6 mil pesetas esto". Entrevista realizada a Angustias Fernández Correas. A.Puig.op.cit.

5. "La calle "toa" de tierra, hasta no hace muchos años que la arreglaron. Las aceras, cada uno su trocito, pues un poco de cemento y unos tochos ahí puestos por delante. Porque aquí yo hice, lo que es la calle mía, o sea lo que es la fachada, pues yo puse un poquito de acera, puse cuatro tochos allí, lo hice de hormigón y ya está. Cada uno se hacía un tranco. Pero todo de tierra. Como mucha calle hay todavía por ahí en Sabadell de tierra ¿eh? Cuando llovía en esta calle no había mucho barro, en aquel "lao d'arriba" no se podía pasar. No sé si hará cuatro o cinco años que están las calles "arreglá". No hace mucho. Cuando entró el Farrés de alcalde se arreglaron las calles. Todo Sabadell estaba en malas condiciones. Sabadell era más "bruto", más había más porquería en las calles. Malas condiciones en "toos" los sitios, aquellos alcaldes no "sen" preocupaban de nada. No sé el dinero donde lo echaban porqué las contribuciones "s'han cobrao" siempre, ¿eh? Mire yo he conocido aquí al alcalde, primero al Marcet, después al Llonch, después al Burrull, después al Farrés. Entrevista realizada a Casimiro Ruíz García i Ana Montilla Sánchez, el 29-XI-87 a Torre-romeu. A.Puig, íd.

6. Vegeu la memòria que d'aquestes inundacions tenen els veïns de Torre-romeu. íd.

7. "Y cuando caían unos nevazos y los "tejaos", como estaban las casas que no las hacían bien, los "tejaos" se hundían". Entrevista realizada, el 16-XII-87 a Torre-romeu, a Antonio Ballesteros Martos. A.Puig, íd.

Les temperatures corresponents a Sabadell entre l'any 1950-79 són:

	Màximes	Mínimes	Mitjanes
gener	12,9	2,7	7,8
febrer	14,4	3,4	8,9
març	16,9	5,3	11,1
abril	19,1	7,5	13,3
maig	22,7	10,7	16,7
juny	26,6	14,4	20,5
juliol	29,7	17,4	23,6
agost	29,-	17,2	23,1
setembre	26,2	15,-	20,6
octubre	21,7	10,9	16,3
novembre	16,6	6,3	11,5
desembre	13,2	3,4	8,5
anyal	20,7	9,5	15,1

Les temperatures màximes corresponen a la mitjana mensual del període de temps considerat; no es tracta doncs, de màximes absolutes que, evidentment, són més altes. El mateix s'ha de dir per les temperatures mínimes. En quant a les temperatures mitjanes, aquestes corresponen a la mitjana del respectiu valor màxim i mínim mensual. La temperatura anyal és la mitjana dels 12 mesos. Miquel Sàchez, La geografia de Cerdanyola, 1979.p.28

8. "M'agradava el barri, perquè no sé, com que nos havien pujat de petits..nos vam ajuntar alguns familiars..a mi m'agradava estar allà baix, però era això, que estava malament..els carrers estaven fatals..havia uns carrers que havia unes baixades i unes pujades...unes rieres que hi havia pel mig.. i quan plovia allà es podia anar amb una barca...de veritat nos

agradava estar allà!...però és què arribava el fang "hasta" el coll!. Laura Codina Fontané . Entrevista realitzada el 27-11-87. A.Puig,op.cit.

9." i no hi havia llum, havíem d'anar amb llanternes. No tenien ni llum ni aigua, no tenien res, perquè la veritat per posar la llum allà et demanaven "pos"..una barbaritat!" . Entrevista Laura Codina. Id,.

10."...però aquí teníem que pujar aquestes pujades i de nit sense llum, i sense aigua. Vull dir, que aquí ens les vem passar canutes!.Van tardar molt a posar aquests serveis, a base d'anar-los demanant i d'anar pagant. Encara tinc rebuts de quan pagàvem aquí. Pagàvem deu pessetes d'aigua cada mes. Però aquest, el negoci ho va fer aquest, l'amo dels terrenos. Aquest ja es va forrar ja!.En Sagismundo Homs!". Josep Sannicolas Sanmateo. Entrevista realitzada el 18-XI-87.

"Para el agua teníamos una fuente ahí en la casa de pagés.Una masia que había en la calle Gallego había una mina y de allí sacábamos el agua. Era buena el agua por eso ¿eh? Y aquí había un pozo con una bomba y también se sacaba". Casimiro Ruíz García i Ana Montilla Sánchez.Entrevista realitzada el 29-XI-87.

"Vivíamos en la Calle Monasterio, entonces "me recuerdo" que íbamos a buscar el agua allí en el pozo y pagábamos treinta cinco pesetas al mes. El pozo era del señor Juan López. La casa era propiedad ya de mi abuela pero anteriormente eran de este Juan López, que precisamente todos esos bloques los ha construido él también con un tal Corominas, que era algo del ayuntamiento. Hará 17 años. Antonio Ballesteros Martos. Entrevista realitzada el 16-XII-87. A. Puig.íd.

11."Pa" la luz padecimos. Ya te explicaré: pagábamos -por ahí tengo un contrato todavía- pagábamos doscientas cincuenta pesetas cada mes, para pagar a la compañía "pa" que nos pusieran el "alumbrado" público. Entre "toos" los vecinos que había pagábamos allí al señor pagés, como le decíamos nosotros. Estos terrenos "to" era de ellos. Homs que se llamaba en catalán. Y era quien se cuidaba de ir a la compañía, y luego al cabo de no sé cuantos años, pusieron la luz. Nos devolvieron seiscientas pesetas a cada uno que habíamos pagado más. Y el dinero de algunos hicieron un chanchullo y se perdió. Tardamos mucho tiempo, de la luz no tardaron mucho tiempo en ponerla, lo que tardó mucho tiempo fue que no se aclararon ellos. Tardó más tiempo en que no se aclaraban donde habían "metío" el dinero, que no lo que tardaron en ponerla". Casimiro Ruiz García. Entrevista realitzada el 29-XI-87. A.Puig, íd.

12. "Aquí daba miedo salir a la calle. No había luces. Pero antes podías ir andando tranquilamente, fuera la hora que fuese que nadie se metía contigo. Nosotros hemos venido aquí montones de veces a la una de la madrugada o a las dos, o a las tres, cuando acabada por ejemplo "El sábado noche", o muchas veces allí en Ca N'Oriac hacían, que venía algun cantante o algo...jamás, bueno siempre había el típico idiota que a lo mejor iba una mujer sola ¡asustar! A asustar y nada más y...yo iba a trabajar a la una de la noche-recorda la seva dona- y yo iba sola. Había casas pero no había luces." Entrevista realitzada a Torre-romeu a Antonio Ballesteros Martos, el 16-12-87. A.Puig, íd.

13.¡Mira si estaba mal que se ponía uno malo y no venía ningún médico. Un médico no venía aquí a visitarte porque llovía ¡y todo, era fango, todo era barranco!" .A.Puig, op.cit

14. "La escuela le dábamos la voluntad a la chica. (Ya está muerta). Era una chica que era joven. Se llamaba Elena, pues a ella le dábamos cuatro o tres pesetas a la semana. Si teníamos, como yo que tenía tres, pues entonces le pagábamos dos "na" más, las otras no nos la cobraba. Aquellos colegios eran de madera, la chica no era maestra de título pero lo hacía bastante bien". Entrevista realitzada a Torre-romeu, a Francisca Luque Sierra. íd.

15. L'Antonio té tres nenes i recorda les angoixes que passà quan la seva dona anava de part de la primera filla. "Aquí estamos muy aislados de Sabadell. Ahora hay autobuses. Si tenías una urgencia, un parto por ejemplo, no podías ni llamar a un taxi, no es que no quisieran venir, ¡es que no tenías ni teléfonos para llamarlos! Yo "me recuerdo" de la primera, fue a las dos de la noche tuve que ir a buscar el sereno a esta hora de la madrugada dando palmas por la calle y no había manera de dar con él y al final ya me dijeron...que tiene que estar allí. Efectivamente, antiguamente para ir a dar a luz, aunque llevases un taxi, si no ibas, tenías que ir con el sereno o con una autoridad cualquiera sino no te admitían o sea que no te abrían siquiera!". Antonio Ballesteros Martos. Entrevista realitzada el 16-XII-87 a Torre-romeu. íd.

16. Andreu Castells explica que les úniques excepcions eren el doctor Carnicer i, més endavant, el doctor Pareja que segons Alvaro García era molt de dretes i bondadós, fins el punt que sent delegat de l'Ajuntament franquista va presentar la dimissió perquè la corporació no volgué denunciar que el pa que se servia al poble no tenia un 10% de farina. A.Castells,op.cit, V.6 p.27.22

17. Per exemple quan van posar les escoles "esto ya estaba todo poblado, porque mire los colegios, el Juan Montllor era un campo de fútbol, por debajo de donde están los pisos esos de allí debajo del Juan Montllor, todo era campo de viña. Los terrenos, pues era viña. O sea que todo era campo, todo, había cebada, trigo, había viña, y los cultivaba él, el pagés". Entrevista realitzada a Torre-romeu el 29-11-87, a Casimiro Ruíz i Ana Montilla. A.Puig, op, cit.

18. "Entonces ya fue cuando empezaron a decir que las cuevas las tiraban, entonces "compremos" este terreno, que nos costó cien pesetas, al Castellet. Este trozo de aquí "pa" bajo es de los pageses y de aquí "pa" arriba es del Castellet. Y entonces hicimos esto, la pared del otro lado y un envan en medio, pero sin cubrirlo todo descubierto. Y aquí se vino mi madre y allí me fui yo, mis hermanos y mi madre y allá estaba yo con mi marido. Entre todos hicimos la casa, porque aquí trabajamos ¡hasta los negros!, pues "Na". En poco tiempo, lo que se hizo fue sacar toda la tierra que había, hacer los cimientos ¡mal hechos! sacar la maleza, porque no había dinero "pa na", porque "pa" sacar "na" más que los 20 duros quedábamos cada mes para pagar el terreno, pues no teníamos ni pa comer. Mi mayor cuando nos vinimos aquí a Torre-romeu tenía seis meses, y luego aquí al poco tiempo tuve un aborto..."íd.

19. Són nombrosos els exemples d'aquest fenomen: "Yo conocí a mi mujer aquí en el barrio y cuando nos casamos fuimos a vivir a casa de mis padres. Estuvimos nueve meses, y luego nos fuimos a casa mi abuela. Hicimos dos habitaciones y entonces nos fuimos a vivir allí en la Calle Monasterio 45. Antonio Ballesteros Martos. Entrevista realitzada el 16-XII-87 a Torre-romeu.

"Después hicimos una casa allá arriba, bueno mi padre hizo una casa y mi madre. Y vivimos allí, allá arriba, luego al cabo de un tiempo se hizo ésta. Lo compró a uno que se llamaba Antonio Peláez, pero esto le costó el terreno dos mil y pico. Ya luego hicimos esto que todo esto era un barranco "too" de cañas "too" barranca cuevas y ¡ya ves tú! ".íd.

20. Jaume Puig, parla de la seva existència al segle passat i, assenyala els greus problemes sanitaris que comportaven en especial en moments d'epidèmies, i cita "...altura inadeguada dels pisos, manca de ventilació, ínfima dimensió de les habitacions que compten al seu interior amb cuina i excusat".Jaume Puig, L'habitatge i la construcció de la ciutat. Sabadell, 1850-1950. Quaderns d'Arxiu de la fundació Bosch i Cardellach, núm.54, Sabadell 1987.pàg.35

Andrés Mas Vidal, contestant a la Junta de Sanitat (7-XI-1879) preguntava:"; Será culpable el propietario que ha construido habitación para dos personas,

si el inquilino que toma la habitación, coloca en ella veinte!".A.H.S.Sanitat.Capsa 14-1-14.6 (1804-1895)/14.3D.890. Citat per J.Puig.p.35.

Andreu Castells, quan explica que la ciutat de 1.381 habitants l'any 1818, va passar als 18.121 de 1877, és a dir setze vegades més, diu:" va passar exactament igual que els anys quaranta del segle XX, que si bé la indústria sabadellenca necessitava emigració constant per proveir-se d'abundosa mà d'obra, en canvi no va estudiar cap planificació que resolgués el problema de l'estatge d'aquesta massa flotant sense domicili. Per tant cada família immigrada va agençar-se com va poder: rellogar-se a cases ja habitades, viure a hostals insalubres...Tot plegat va acabar amb un estat de brutícia permanent ..(p.88)". I segueix explicant com la ciutat va anar esgotant el sòl del centre i com va anar augmentant el valor de cada pam de terra "cada pam de terreny tenia un valor segur, un valor en or i no se'n podia menysprear ni un. El fet que ho corrobora és que Sabadell hagi quedat com una de les ciutats més lletges del país, sense comptar amb els jardins o places públiques indispensables ". Andreu Castells Breu història de Sabadell .Sabadell, febrer 1980.p.88

21.Vegeu nota 63 del capítol 8.p.364

22.Vegeu annex

23. QUADRE RESUM DELS NUCLIS RESIDENCIALS (Segons el Padró de Torre-romeu 1955)

tipus	nombre	percentatge
NAF	120	61'22%
NAFE	19	9'69%
CP	14	7'14%
CPE	10	5'10%
T	3	1'53%
TE	10	5'10%
NSFE	3	1'53%
PRSN	2	1'02%
S	1	0'51%
ANAVF	3	1'53%
ANEAVF	2	1'02%
ANNVF	9	4'59%

Resum

realitzat a partir de la tipologia proposada per E.Conte i de LL.Flaquer (Edouard Conte i Lluís Flaquer:"Propostes per a una millor explotació de les dades dels padrons dels municipis de Catalunya" dins "Papers":Revista de Sociologia. núm. 20 , 1983. pp.211 i ss):

a) Absència de nucli matrimonial:

1. Cèl·lules parentals (CP), definides com a conjunts residencials formats per un pare o bé una mare i fills seus.

2. Persones relacionades sense nucli (PRSN), que inclouen totes les altres combinacions possibles.

b) Presència d'un sol nucli matrimonial que dóna lloc a la modalitat nuclear(N).

c) Presència de dos (o rarament més) nuclis matrimonials

vinculats per un lligam de filiació i, per tant, situats a nivells generacionals diferents, que dóna origen a la modalitat troncal (T).

Els autors aprofundeixen més la seva classificació i distingeixen entre les formes elementals i les expandides de les configuracions que representen. Formes elementals amb la presència dels elements mínims que determinen la seva estructura. Formes expandides amb la incorporació d'altres membres, parents, hostes o/i servents. Els criteris d'expandiment que proposen són: 1.L'ascendència (a), 2.La descendència (d) ,3.La col·lateralitat (c), 4.Hostes (h), 5.Servents (s).

Partint dels elements assenyalats anteriorment, E.Conte i LL. Flaquer,

classifiquen els grups residencials en:

1. Solitaris

(S): Unitat residencial formada per un individu que no comparteix el seu habitatge amb altres persones.

2. Persones no relacionades (PNR): Grups residencials formats per persones que conviuen sense estar lligades entre elles per relacions de parentiu o d'aliança matrimonial.

3. Persones relacionades sense nucli matrimonial (PRSN): Grups residencials que comprenen tota mena de parents (per sang o per matrimoni), sense que es doni entre qualsevol d'ells cap vincle matrimonial i amb exclusió de la categoria següent.

4. Cèl·lules parentals (CP): Grups residencials constituïts, en la seva forma bàsica, per un pare o per una mare divorciat o divorciada, separat o separada, vidu o vídua que conviuen amb fills seus biològics o legalment reconeguts. Dins d'aquesta categoria cal incloure els grups residencials producte dels possibles expandiments, enumerats més amunt, de la seva forma elemental.

5. Nuclis sense fills (NSF): Grups residencials formats per nuclis matrimonials els membres dels quals conviuen sols. Altrament dit, són nuclis matrimonials sense cap mena d'expandiment.

6. Nuclis amb fills (NAF): Grups residencials formats per nuclis matrimonials que solament i exclusivament estan expandits amb fills cohabitants de l'un o d'ambdós cònjuges.

7. Nuclis sense fills expandits (NSFE): Grups residencials formats per nuclis matrimonials sense fills, però que tenen un expandiment per ascendència i/o col·lectaria.

8. Nuclis amb fills expandits (NAFE): Aquells grups residencials formats per nuclis matrimonials amb fills cohabitants igualment expandits per ascendència i/o col·lectaria.

9. Família troncal (T): Grup residencial que, en la seva forma bàsica, comprèn dues parelles relacionades per un lligam de filiació. Dins d'aquesta categoria cal incloure els grups residencials troncal expandits en totes llurs possibles variants.

10. Altres grups residencials nucleats (AN): Aquesta categoria dóna cabuda a totes aquelles modalitats residencials no previstes en les categories anteriors.

Vegeu A.Puig, op.cit. Capítol 5.3

24. Segons el Padró Municipal de Sabadell. La informació d'aquest apartat l'extrec de: A.Puig, íd.

25. Vittorio Capecchi i Adele Pesce, "Si la diversidad es un valor", Debats núm.10, títol original: "Se la diversità è un valore", en Inchiesta núm.59-60, 1983, pp.42-43

26. Vegeu la revista citada, V.Capecchi i A.Pesce, pp.1-25

27. Karl Polanyi La grande trasformazione i La sussistenza dell'uomo (Einaudi 1974 i 1983, les obres en anglés el 1944 i 1977). Citat en Debats núm.10, article citat.

28. Kreps, J, Sex in the Market Place John Hopkins University Press.1971; A. Michel, Nueva problemática de la producción doméstica no mercantil, dins Michel (ed). La mujer en la sociedad mercantil. Madrid: Siglo XXI:48-78, citats per Ma.Luisa Moltó i Isabel Piñón: Notas acerca de la concepción económica del matrimonio de Becker dins de El sexismo en la ciencia Instituto de Ciencias de la Educación. U.A.B, 1982

29. Ma.Luisa Moltó i Isabel Piñón, obra citada, critiquen de l'anàlisi d'aquest autor, l'idea d'harmonia dels interessos entre l'home i la dona dins la família, subjacent en la seva teoria.

30. Això es veu al llarg de tot el treball, especialment pel que fa al treball de les dones.

31. Vegeu capítol 5, p.

32. Es considera que pertanyen a la població activa: les persones efectivament ocupades, almenys un terç del temps normal de treball, en l'exercici d'una professió o ofici. -les persones en atur que cerquen feina, fins i tot les que ho fan per primera vegada.-i els joves que són al servei militar.

33. Per tant, la població no activa està composta per: jubilats i pensionistes, rendistes, escolars, mestresses de casa i menors. D'acord amb aquestes definicions el treball domèstic, que és el que realitzen la majoria de dones, en no estar retribuït, no és considerat com "activitat econòmica" i així les mestresses de casa són contemplades com a població no activa. Tanmateix, el conjunt de tasques domèstiques implica la producció d'una sèrie de serveis lligats a la reproducció de la força de treball. Serveis que, quan entren en el mercat (guarderies, restaurants, treball domèstic per a d'altres, etc) perden la consideració de tasques "no actives" i passen a ser considerades "actives". La no inclusió d'aquesta producció en el mercat és la que el manté en aquesta condició, i així resta oblidada de tots els estudis socioeconòmics sobre l'activitat i sense computar en el producte interior brut (PIB). N.Tuset i I.Avelino, Les dones a Cerdanyola. Contribució a l'anàlisi socioeconòmica de la població 1984-85, p.60-61

34. El Padró municipal les qualifica amb els diversos eufemismes de "sus labores", "su sexo", "labores propias" etc

35. Les fonts orals, sempre entossudides a matisar o a negar les fonts documentals en aquest tema, ens ofereixen un cas no gaire corrent. "Yo estudié unos cuatro años y cuando ya me hice un poquito grande ya me hice ama de casa. Yo no iba al colegio, ya hacía de ama de casa. Yo iba a comprar, hacía la comida, lavaba los platos, hacía las camas, fregaba, ¡de todo! Mi madre trabajaba en una fábrica de hilos, mi padre trabajaba en la estación, cargaba y descargaba". Entrevista realitzada el 16-XII-87 a Torroreumeu a Antonio Ballesteros Martos. A.Puig,op.cit.

36. Al marge que les fonts orals ho demostren a bastament, puc afirmar-ho seguint els consells de M.Halbwarbs, apel·lant a mi mateixa com a primer testimoni. Maurice Halbwarbs, La mémoire collective.

37. Cristina Borderias Mondéjar Evolución de la división sexual del trabajo. Barcelona 1924-1980. Aproximación desde una empresa del sector servicios: La Compañía Telefónica N.E Tesi Doctoral U.B.Barcelona 1984.p.62

38. Cabré Anna M.: La població activa a Catalunya Estadística i Societat. Institut Central d'Estadística i Documentació. Generalitat de Catalunya, maig de 1980. Citat per, Núria Tuset i Isabel Avelino ,op.cit. Ajuntament de Cerdanyola. Exemplar mecanoscrit p.62

39. El total de treballadors de la llana a Sabadell passà del 69,8% el 1945 al 67,3% el 1957. J.Calvet,op.cit.

40. L'evolució del metall, pel que fa a foneries i ferro i tallers de construcció segons la Matrícula Industrial fou la següent:

	1940	1950	1961
foneries de ferro	6	13	19
tallers de construcció	47	111	199

Jordi Calvet, íd.

41. Estudis realitzats sobre la indústria a Sabadell ens permeten conèixer l'estructura industrial de Sabadell, el primer quart de segle, i entre 1945 i 1960. Segons Esteve Deu, entre 1895 i 1925 la primera indústria a la ciutat és la llanera, amb uns percentatges relatius que cap any són inferiors al 60% oscil·lant entre un mínim del 60,17% l'any 15 i un màxim del 68,72% l'any 20. Fins l'any 1920 ocupa el segon lloc una altra branca de la indústria tèxtil: la cotonera, amb uns percentatges de 16,5% el 1896 i un 22,24% el 1925. Aquest any perd el segon lloc i redueix el seu percentatge a un 9,97%.

La indústria metal·lúrgica ocupa el tercer lloc d'importància durant aquest període (representa el 6% entre 1896 i 1920). El 1925 havia donat un salt important i representava un 10,37%. Deu i Baignal, Esteve. obra citada. pp2-19 i 2-21.

Jordi Calvet, ens proporciona un quadre dels diferents sectors professionals de Sabadell el anys 1945 i 1960, amb el nombre de treballadors i d'empreses.

	1945		1960	
	Empreses	Treballadors	Empreses	Treballadors
sector llana	463	15.423	64(*)	29.872
sector cotó	7	1.105		
metall	125	2.895	515	5.000
construcció	131	1.200	236	1.026
fusta	124	496	196	500
paper, premsa i arts				
gràfiques	24	234	75	338
transports	46	158	97	200
hostaleria	56	51	110	143
indústria i comerç	140	365	585	2.849
productes alimentaris	232	164	520	194
TOTAL	1.348	22.101	2.975	40.122

(*)Inclou llana i cotó. L'any 1957 les empreses de cotó eren 24 i ocupaven 983 treballadors.

Al quadre s'observa la preponderància del sector llaner a Sabadell durant aquests anys. El creixement industrial de Sabadell durant els anys 40 i 50 es caracteritza pel fet de ser centrat en el sector llaner, amb rígids controls estatals, basat en una forta acumulació de capital i amb nombrosos escanyaments. Les grans empreses llaneres de la postguerra sorgiran i viuran la seva època daurada durant aquests anys. El sector metal·lúrgic creixerà arrelat a la indústria llanera i malgrat la força que ara experimenta, no prendrà volada fins als anys 60.

Indústries metal·lúrgiques:

	1944	1958
Tallers de construcció	62	130
Tallers de caldereria	9	3
Ferrers i manyans	30	39
Bronzistes	5	1
Cargols	3	3
Foneries	8	18

Jordi Calvet i Puig, El creixement industrial de Sabadell durant 1940-1960. Arrahona, Publicació del Museu d'història de Sabadell. 1981

42. Un cens de la població obrera enviat per l'alcalde de Sabadell al governador civil de Barcelona l'any 1849, ja donava les xifres següents:

indústria de la llana 2.328 obrers (798 homes i 1.430 dones); indústria cotonera 2.166 obrers (1.022 homes i 1.144 dones). El 1868, un cens semblant donava les xifres de 3.679 obrers de la llana (1971 homes i 1.708 dones) contra solament 857 al cotó (343 homes i 514 dones). Citat per Gabriele Ranzato, La aventura de una ciudad industrial. Ediciones Península. Barcelona 1987. p.212.

En el període de 1895 a 1925 la llana va tenir uns percentatges relatius que cap any van ser inferiors al 60% i que oscil·laren entre un mínim del 60,17% l'any 15 i un màxim del 68,72% l'any 20. Deu i Baignal, Esteve, obra citada pp 2-19

43. Aquestes i les restants informacions tècniques sobre el treball a la indústria tèxtil, estan recollides dels articles de Jordi Riba i Arderiu dins dels diferents volums de Gran Enciclopèdia Catalana

44. L'estudi d'Esteve Deu, mostra el cens obrer del gener de 1921, elaborat per l'Ajuntament de Sabadell, de 9.314 obrers: 4.009 homes, 4.993 dones i 312 joves, és a dir, el 43,04% dels obrers eren homes, el 53,60 % dones i el 3,34% joves. Per tant, un predomini de la mà d'obra femenina sobre la masculina en termes globals, però que variava substancialment segons les branques de producció, invertint-se el predomini en algunes d'elles. Així es mostra en la taula següent:

Tipus d'empresa	Tipus d'obrers %		
	Joves	Homes	Dones
filats	36,5	59,7	3,6
teixits	33	64,3	2,5
filats i teixits	34	63,4	3,4
llanes regenerades	62,3	35,8	1,7
"ram de l'aigua"	89,8	4,3	5,7

Deu i Baignal, Esteve, obra citada.p.3-69 i 3-70

Una majoria d'obreres a la indústria tèxtil, i tanmateix predomini masculí en algunes branques, tal com veiem que persisteix a la dècada dels 50. Segons un estudi encarregat per CCOO, en l'actualitat existeix encara una forta divisió ocupacional segons el sexe, en alguns casos com el de les sargidores i metxeres ja tradicional, i altres que obeeixen a la pròpia estructura productiva i al tipus d'atur imperant. La industria textil lanera del Vallés Occidental, investigació dirigida per Albert Recio, F.Miguel i R.Alos, editat per CCOO, Ajuntament de Sabadell i Ajuntament de Terrassa, febrer 1988. Estudi que permet seguir el procés de la indústria tèxtil llanera actual i que descriu el procés de reconversió del sector en el Vallès Occidental on es concentra el 80% de la indústria llanera de l'estat espanyol.

45. Esteve Deu ha reflectit al quadre que segueix, el nombre d'oficis derivats d'aquesta especialització durant el període que ell estudia:

a) Personal d'administració i despatx.

comptables
 escriptors
 teòrics
 ajudants de teòric
 viatjants
 dependents de despatx

mossos de despatx

b) Personal tècnic de fàbrica.

majordoms
encarregats de secció

c) Personal de fàbrica.

*Filatura
bobinadors
repassadors
carregadors
manadors
metxeres
enganxadors
*Regenerats de llana
classificadors
carregadors
*Teixits
teixidores
ordidores
canoneres
passadores
nuadores
cosidores
esborradores
escutiadores
*Aprestos, acabats i tints
bataners
desgreixadors
manadors de toudoses
perxadors
acabadors
tintorers
*Rentadors de llana
Desmuntadors
sortejadors
rentadors
*Peons per a diferents seccions.
*Altre personal auxiliar
maquinistes i fogoners
untadors
electricistes
mecànics
paletes i fusters
vigilants nocturns i porters
carreters
xofers

Deu i Baigñal, Esteve, obra citada. pp.3-67 i 3-68

46. Carmen Molinero i Pere Ysàs, La resistència antifranquista a Catalunya.
Tesi Doctoral. U.A.B. p.248

47. He englobat en aquesta branca professional diferents feines i tasques difícils de classificar en una recerca d'aquestes característiques. Així, he enquadrat en Serveis, tant "agente de seguros", com "bar", "barbero", "cocinera", "comadrona", etc.

48. Macià Mercadé, secretari local de premsa, propaganda i radiodifusió del Movimiento (Administración pública. Los responsables), Sabadell 26/XI/1957 : "Una (conseqüència) de ellas es la de que menores de 14 años son explotados, de una manera brutal y sin conciencia. Y no pueden llevarse a cabo, auténticas redadas contra esta delincuencia industrial porque luego, ¿qué

vamos a hacer con estos niños? [] Lo peor es que a tan temprana edad los niños son "zambullidos" [] en un ambiente fabril que ahoga en ellos todo sentimiento limpio y juvenil. Sólo quienes conocen el ambiente de muchas de nuestras naves industriales pueden imaginar el impacto que recibe el alma del niño [] ¿Saben nuestros cristianos industriales la labor, indirecta, de perversión de menores que se lleva a cabo en sus fabricas?". Citat per Castells. op.cit

49. Així, el mateix Castells cita un discurs de l'higienista Joaquin Salarich, qui el 1858 escrivia:"Los hijos de nuestros obreros [] deben trabajar 12 horas diarias: y ¿ha considerado bien el gobierno todos los inconvenientes de un trabajo tan largo para criaturas de 8 años? ¿háse entendido, que en esta edad no han adquirido aún el desarrollo suficiente para el trabajo a que se les sujeta? ¿qué se les priva de toda cultura intelectual y moral, y que se les hace vegetar como las plantas, sin el riego de la instrucción? ¿que se les privan las afecciones de familia, las que deben despertar en ellos los sentimientos más dulces y más propios para la sociedad de que deben formar parte? ¿qué se les tiene extraños á los sentimientos de religión, y a todo lo que constituye la dignidad y la felicidad del hombre?". És una bona mostra de la semblança dels discursos, molt preocupats per l'ànima de les criatures i no gaire pel seu cos i les penalitats que havien de sofrir . A. Castells,íd.

50. Andreu Castells. Sabadell:Informe ... pp.6-69 i 6-70, V.I

51. La "Revista de Sabadell" del 13 de gener de 1900 reproduïx un article de La Veu de Catalunya que diu "Si'l projecte de reglament de treball de dones y noys arribés á aprovarse tal com avuy está formulat,la prosperitat econòmica de Catalunya podria rebre un cop mortal". Joan Sallarès i Pla, diputat a les Corts, en sessió del 15 de febrer de 1900 deia:"Sería una crueldad prohibir á los niños menores de 13 años el trabajo en las industrias manufactureras, pues las necesidades de la vida y el escaso jornal de que disfrutaban los obreros, no les permiten mantener a su familia con holgura, si ésta no ayuda algo con su trabajo".Paraules que són una burla davant tragèdies com les que denunciava una carta de protesta adreçada a la Junta Local de Reformas Sociales, a resulta d'accidents greus esdevinguts a dos nois de 9 i 10 anys que treballaven a Can Cuadras i Prim, i si es té en compte que aquests nens i nenes treballaven jornades de més d'onze hores. Citat per Andreu Castells, íd.pp.12-10 i 12-11. 2n V.

52.Jordi Calvet, La indústria tèxtil llanera a l'Estat Espanyol durant la postguerra (1939-1959). Tesi Doctoral

53.Jordi Calvet, en la seva tesi doctoral, ens proporciona els següents quadres sobre els salaris dels treballadors a Sabadell d'aquests anys:

SALARIS DEL TEIXIDOR/A DE LA INDÚSTRIA TÈXTIL LLANERA
L'ANY 1957.CONCEPTES QUE L'INTEGRAVEN.

	teixidor	teixidora
Sou base amb antiguitat	19.032,-	16.296,80
Nadal	483,60	421,20
18 de juliol	483,60	421,20
2 dies festius	96,20	62,40
6% beneficis	1.040,-	520,-
Puntualitat	520,-	520,-
Subsidi	720,-	-
Prima	4.914,40	23.480,08
TOTAL	27.289,40	23.480,08
Seguretat Social	-1.141,-	- 997,60
TOTAL ANUAL	26.148,40	22.482,48
TOTAL MENSUAL	2.179,03	1.873,54

FONT: Memòria COCIS 1957.

SALARIS DE LA INDÚSTRIA METAL·LÚRGICA I
DE LA INDÚSTRIA LLANERA:

	Metal·lúrgica		Peó	Tèxtil	llaner
	Oficial	1a.		Teixidor	Teixidora
Base	17.290	13.104	19.241	14.309	12.926
Plus voluntari	5.817	3.179	-	-	-
Altres plusos	7.774	4.877	-	-	-
Nadal	715	475	541	392	362
18 de juliol	715	475	541	392	362
1/2 dies festius	-	-	89	69	62
% Beneficis	716	545	1.111	837	809
Utensilis	103	102	-	-	-
Puntualitat i assistència	5.118	3.297	-	-	-
Subsidi	720	720	720	720	720
Primes	8.612	4.723	6.358	4.252	3.475
Retribució voluntària	-	-	-	-	462
TOTAL ANUAL	47.580	31.497	29.475	22.081	20.114
TOTAL MENSUAL	3.965	2.624	2.456	1.849	1.676

FONT: Memòria CICUS 1959. J.Calvet, íd.

54. COST DE LA VIDA A SABADELL D'UNA FAMÍLIA OBRERA
COMPOSTA DE MARIT, MULLER I DOS FILLLS MENORS.
Pressupost familiar mensual.

	1936	juny 1955	juny 1956	juny 1957
	valor real			
lloguer	50	150	150	150
aliments	200,99	1.366,19	1.472,98	1.726,40
vestits	52,50	444,60	475,95	582,20
diversos	72,25	645,77	681,16	716,50
TOTAL MENSUAL	376,74	2.606,56	2.708,09	3.175,10
COST DE LA VIDA	100	697	781	842
Ingressos normals	428	2.087,26	2.371,55	2.778,60
Despeses	376,74	2.606,56	2.780,09	3.175,10
DIFERÈNCIA	+51,26	-519,30	-408,54	-396,50
poder adquisitiu	113	79	85	87

INGRESSOS

marit:52 setmanes a 327,99 ptes	17.055,48
muller:52 setmanes a 222,75 ptes	11.583,48
TOTAL ANUAL	28.638,48
TOTAL INGRESSOS MENSUALS	2.788,60

FONT:Memòria COCIS corresponent a l'any 1956 i 1957. J.Calvet, íd.

55. Paul Thompson. La historia oral y el historiador. Debats núm.10. 1984.p.56

56. Sense excepció qualsevol dels testimonis femenins que tenim reforcen aquesta idea. Un exemple més: "Y los mandábamos en el colegio y mientras ellos estaban en el colegio yo echaba tres o cuatro horitas, luego bajaba corriendo para abajo y hacía de comer. ¡Corre que te pillo! Y después otra vez "pa" arriba a hacer otras cuatro horitas y después ya me venía y como mi hija, ya era grandecita con siete añillos, cuidaba de los dos pequeños. Cuando vinimos para acá, pues levantarnos temprano a las 4 de la mañana y irnos a trabajar, y dejar nuestros hijos aquí en casa y a la mayor aconsejarle: peina y lava a tus hermanitos y al colegio .;Qué cuando venga quiero saber que has ido al colegio!.Y después por la tarde, pues ídem de lo mismo. Hasta que ya se hicieron grandes y ya fue otra etapa. Ya entonces ellas iban a trabajar y yo me quedaba en casa".Entrevista a Francisca Luque Sierra, a Torre-romeu. A.Puig,op.cit.

57. Miguel Siguan: Del campo al suburbio.Un estudio sobre la inmigración interior en España. Consejo superior de investigaciones científicas, Madrid, 1959.p.285pp.

58. Vegeu una recent anàlisi, molt discutible en les seves conclusions, sobre el treball extradomèstic de les dones en Fernández Méndez, La participación laboral de la mujer. Un análisis microeconómico.

59. M.Gribauidi,Mondo operaio e mito operaio .XXIII,introducció

60.Miguel Siguan ,op.cit.251 i ss

61. Amb els anys la propietat dels terrenys de Torre-romeu es diversificà. Els nous venedors dels terrenys són probablement els antics compradors de parcel·les als primers propietaris de les masies originals.

62."Cuando trabajábamos los dos cuidaban los hijos una señora que era familia del panadero.¡Y bueno habían las vecinas!. Les dejaba al "cuidao" de las vecinas". Entrevista realitzada a Torre-romeu a Manuel González Izquierdo. A.Puig,op.cit.

63. Aquest és el testimoni de la Laura Codina, entrevistada el 27-11-87, recordem que la seva estada a Torre-romeu va començar a les coves. "Teníem l'amistat del veïnat, no sé les quatre casetes que estaven allà, "pos" nos van agafar molt "carinyo", no sé, érem com una família, i sembla que no,"pos" això te fa molt, que sí era poca gent i ben avinguts fa..;vaja a mi me fa molt...!.allà (Torre-romeu) abans, perquè avui en dia no hi ha l'amistat que hi havia abans..ni que haguessin "sigut" castellans, perquè hi havien de tot, catalans i castellans, però ens van agafar allò una amistat, que ja te dic, de família. Hi ha vegades que en una família no et portes millor que jo i ells..com que érem pocs i no sé, ja té dic i de veritat nos agradava estar allà!." A.Puig, íd.

64.Maurizio Gribauidi, op.cit

65. En qualsevol cas, la gent no solament usa de forma diferent els mateixos recursos sinó que "una familia eficiente en la asignación de una misma cantidad de recursos totales -tiempo y bienes de mercado- obtiene un mayor nivel de output y por lo tanto familias más eficientes tienen un mayor conjunto de oportunidades" tal com demostra el model econòmic de Fernández Méndez, Participación laboral...p.76

66. Gribauidi per realitzar aquesta recerca no usa solament les fonts orals sinó que realitza una destacable tasca demogràfica, estudiant els arxius municipals i parroquials dels llocs d'origen dels immigrants torinesos, i ressegueix la situació econòmica, professional i demogràfica.

67.íd. Introducció p. XXIV

- 68.íd.158
- 69.ídem. p. 159
- 70.íd.p.161
- 71.íd.p.162
- 72.Àngels Pascual i Jordi Cardelús, Mobilitat i història personal. Investigació sobre la mobilitat des de la perspectiva del retorn. pp.132 i 133
- 73.íd.pp.152 i 157
- 74.A.Puig, íd.
- 75.A.Castells. op.cit.p.28.11
- 76.íd. Fascicle 42.p.27.55
- 77.íd. Fascicle 43. pp.28.17 i 28.18
- 78.íd. p.28.20
- 79.íd.pp.28.30 i 28.31
- 80.íd.p.28.34
- 81.íd.p.28.40
- 82.íd.pp.28.49 i 28.50
- 83.íd. p.28.23
84. íd.p.28.28
- 85.íd. fascicle 44.pp.29.6 i 29.7
- 86.A. Castells. Fascicle 44.p.20.10
- 87.íd. p.29.14
- 88.íd.p.29.30
89. Crec que per l'enfocament que vam donar a les entrevistes.
- 90.Andreu Mayayo, conta què Antonio Arroyo Lozano, responsable de Còrdova i membre del Comitè d'Andalusia del PCE, va haver de fugir de la seva ciutat després d'una caiguda del comitè en la qual foren afusellats tres dels seus membres. L'any 1951, Arroyo contactà amb una família d'emigrants instal·lats en una de les coves de Sant Oleguer. Allà, conegut per "Joaquín", començà a ensenyar a llegir i escriure a un grup d'amics de la família, alhora que recollia diners per als que sofrien represàlies. Fins a la seva mort a causa d'un càncer, l'any 1962, Arroyo fou l'ànima de l'organització de Sabadell, que assolí arrelar-se a tots els barris i celebrar el seu primer ple l'any 1955.La nostra utopia PSUC. Cinquanta anys d'història de Catalunya. p.17 i 18
- Vegeu també l'obra, tantes vegades, citada d'Andreu Castells. V.6. p.41 i ss
91. D'una forta activitat, el grup comunista immigrant que se situà a la Creu

de Barberà, va crear un Comitè Local del PSUC, absolutament a mans dels immigrants. Al que sens dubte, correspon haver fet possible la presència important dels comunistes, durant el franquisme. Tingueren certes dificultats d'entesa amb la cèl·lula de Sabadell-centre, que acusaven d'obrar amb passivitat. Andreu Castells, Sabadell. Informe de l'Oposició. Fascicle 41.p.27.39

92.A.Castells, íd. Fascicle 41.p.27.42

93. Xavier Amorós, obra citada,p.177

94.Entre la premsa clandestina, les informacions radiofòniques i els contactes amb gent d'altres sectors començaren a prendre consciència que no pertanyien al PCE, sinó al PSUC, per acord de la transmutació establerta entre ambdós organismes. També s'anaren informant sobre la problemàtica política de Catalunya". A.Castells. obra citada. v.6. p.27.43

95.No pretenc fer una anàlisi exhaustiva del tema , entre altres raons perquè ja està realitzada de manera molt convincent per Josep M.Colomer, Espanyolisme i catalanisme, de la que aniré resseguint els passos en la meua exposició.

96.Id.,pp.174-175

97.Id.,p.184

98.Id.,pp.186 i 230. Joan F.Mira, molt respectuosament, critica en Fontana perquè, segons ell, defineix la nació com a projecte. A les conclusions d'aquesta recerca tornaré a tractar aquest tema. Joan F.Mira, Crítica de la Nació Pura, p.87

99.Josep Termes, Federalismo, anarcosindicalismo y catalanismo,.p.127

100.obra citada, pp.129 a 131

101.idem.p.132

102. Josep Termes, La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català,p.9

103.ídem,p.133

104. Josep Termes, Federalismo, anarcosindicalismo y catalanismo,.p.156

105.Les tres etapes es feien coincidir amb els períodes: 1) 1898 fins a la crisi de la monarquia, 2) la República, i 3) el futur. En substància, aquesta visió de la qüestió nacional en tres etapes no era altra cosa que l'aplicació a un camp concret, el de la lluita nacional, de l'esquema leninista-estalinista de les revolucions burgeses (amb societat i mode de producció capitalista), que anirien seguides de la revolució proletària (amb societat i mode de producció socialista). Entre aquestes dues grans fases s'hi intercalava un període intermedi, de transició, que era l'etapa petit-burgesa (període que anava bé dibuixar-lo per fer-lo coincidir amb la realitat populista de la Catalunya republicana on predominava Esquerra Republicana de Catalunya). Josep Termes, La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català. p.8

106.ídem, p.157

107.ídem,p.155

108. Josep Termes, íd.p.177

109. ídem,p.160

110. "Només a partir del segon decenni del segle es suscitaren algunes posicions minoritàries contràries a aquella assimilació i favorables a la segregació, en alguns casos amb formulacions clarament xenòfobes". Com les de Josep A.Vandellós, Pere Rossell Vilar i Ermenegild Puig Sais. Id.,pp.188-189

111."Donada, la impotència coercitiva de la catalanitat sota el franquisme, i en part també per raons derivades de la moral cristiana, i recolzat en un cert optimisme sobre les possibilitats de mobilitat social ascendent que el creixement econòmic en portes podia oferir a alguns sectors minoritaris de la immigració, Pujol es decantà per una doctrina d'integració". Josep M. Colomer, obra citada,p.198

112. Josep Termes. Id.,p.198. En el darrer volum de la Història de Catalunya, dirigida per Pierre Vilar, el mateix Jordi Pujol afirma que en la polèmica de gran profunditat suscitada cap el 1958 i que encara dura, ell usà el mot d'integració, concepte nou en una època que sols s'utilitzava el d'assimilació, i que era el plantejament obert i just que des d'un punt català s'havia de fer de la qüestió. Obra cit.p.334

113. Per altra part militant del PSUC.

114.Va ser el llibre català de més àmplia difusió des de 1939. El títol del llibre tingué una visible repercussió i va contribuir força a desbancar la denominació, fins aleshores molt estesa, de "xarnegos", de voluntat excloent. Josep M.Colomer, obra citada,p.190-192

115. Josep Termes, La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català, p. 154

116.íd.p.p.191 i 196

117. íd.p.158

118. íd.p.165

119. íd.p.166

120. íd.p.168

121.íd.p.174

122.íd.pp.267-268

123.íd.p.343

124. Així com explica Devoto, existeixen diferències entre el cas argentí i el d'EEUU: menys dificultats de relació entre el migrant italià i la societat local en el cas argentí. F.J.Devoto i G.Roslos (comp.) La emigración italiana en Argentina, p369-370

125.Autonomia especialment en el sector dels serveis. que permetia ja als autors de l'estudi Dinámica... afirmar "...algunos nuevos comercios surgidos en los barrios superan en calidad y en sentido funcional a los del centro de la ciudad".p.293

126. E.Moragas i Badia, A l'entorn de l'estudi sobre "Planificación de Servicios Sociales a Sabadell".Sabadell 1965.Cuadernos de Archivo de la Fundación Bosch y Cardellach.p.4

127.A. Castells. Fascicle 44.p.29.2

128. En aquest aspecte, doncs, tornem a trobar la forta incidència de les relacions familiars conformadores del comportament social de la majoria dels membres de la comunitat, atès que ara, les relacions de les persones entrevistades es redueixen a les que es practiquen a través i al voltant de la família.

129. Vegeu: La nostra utopia PSUC. Cinquanta anys d'història de Catalunya, en especial els capítols d'Andreu Mayayo i Xavier Amorós. També la nota 7 de la p.178. De tota manera també s'ha de tenir en compte el que assenyala A.Castells sobre les dificultats d'entesa que tingueren els primers anys les dues cèl·lules del PSUC de Sabadell, és a dir, la del centre, composta de catalans, i la dels immigrants. Obra citada. v.6. p.27.23

130.Tal com assenyala Lluís Recolons (1979) "la immigració comporta en la persona de un esforç molt considerable i a nivells molt profunds de la persona. Són moltes, en general, les dificultats i els sofriments que hom troba en aquest procés. És important que la pròpia identitat personal es mantingui integrada al llarg del procés. El procés d'incorporació a la societat d'arribada (Catalunya) dura més que el cicle vital de la persona i s'estén a la segona i fins a la tercera generació. Per a la majoria de les persones arribades a Catalunya, no es tracta simplement de la incorporació a una societat definida per la llengua i cultura catalanes, empíricament dintre d'un món bilingüe i pluricultural. Es tracta a més, de la incorporació a una societat urbana moderna i a un món de treball industrial (o de serveis) i això dintre d'un sistema capitalista ". J.Terme, obra citada

131. Pere Negre, Papers. Revista de Sociologia. UAB. núm.12.Barna 1979.

132.Segons Carlota Solé en les mateixes condicions de vida i de treball un 24% dels immigrants viurien al seu poble. Obra citada.p.27

133.Segons Madoz a Pedro Martínez existien "dos fuentes, una de agua salobre y otra de dulce, ambas escasas". Madoz, Diccionario Geográfico-estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar.

134.Jordi Pujol és el President de la Generalitat de Catalunya des

135. Leon y Rebeca Ginberg, Psicoanàlisi de la migración y del exilio. p.137-138.

136.Sense oblidar, tanmateix, el múltiple origen geogràfic dels veïns del barri. A.Puig, obra citada

137. Segons l'expressió de Paco Candel

138. Justament el llibre de Candel va ser la primera obra escrita des d'aquest cantó.

139. Segons Carlota Solé en la primera generació d'immigrants es distingeixen dos nivells d'integració :a) acceptació a nivell ideològic-polític i/o pragmàtic de la realitat societària i nacional de Catalunya, b) acceptació a nivell psicològic d'aquesta realitat. Segons la sociòloga els dos nivells no es superposen en el temps ni coincideixen mai, sense deixar però d'estar integrats al primer nivell. Los inmigrantes en la sociedad y en

la cultura catalanas.p.56

140.C. Solé. obra citada.p.27

141.Es trobaran, segons X. Solé, atrapats entre els valors, normes, expectatives culturals que els transmeten els seus pares i les demandes de la societat on creixen. Obra citada.p.56

142.Isidoro Moreno Navarro: Hacia la generalización de la conciencia de identidad (1936-1981), dins Historia de Andalucía,v.VII dirigida per A.M Bernal. Editorial Planeta,Barcelona 1981.pàgs.275 i ss.

Una tesi dirigida pel mateix catedràtic demostra, a partir de l'exemple de 25 famílies residents a Barberà del Vallès, que els andalusos que emigraren a Catalunya tenen un grau de consciència ètnica superior als residents a Andalusia. Tesi defensada per Enma Martín Díaz a la Universitat de Sevilla.1988

143. Bernal assenyala com a partir dels anys 20 l'emigració a Amèrica desenvolupà un paper decisiu com impulsor o fins i tot iniciador de moviments polítics i intel·lectuals a favor de posicions autonomistes de les regions d'origen, i com els centres andalusos tingueren també una funció similar.A.M.Bernal, "La emigración de Andalucía", dins Nicolás Sánchez-Albornoz, Españoles...,p.165

144.Carlot Solé, obra citada p.57

145.Carlot Solé, Los inmigrantes en la sociedad y en la cultura catalanas,.pp.23 i 34

CAPÍTOL 10: CONCLUSIONS

1. CONCLUSIONS

Penso que al llarg d'aquestes pàgines es veu que per comprendre els processos d'assentament i d'integració o no integració dels immigrants a una nova realitat, no es pot, únicament, partir d'instruments que permeten conèixer la realitat estàtica del moment sense donar-nos explicacions del perquè es produeixen. És a dir, sense introduir l'anàlisi històrica de la nació immigrant -en aquest cas Catalunya- però, sobretot, la història personal dels emigrants i de la seva societat d'origen. La necessitat d'aproximar-nos al substrat cultural de la societat emigrant per analitzar com aquest ha influït en l'organització, en la gènesi de la migració i en el resultat de la mateixa en la nova societat. L'anàlisi històrica complementa i completa les explicacions elaborades des del camp de l'economia, la sociologia i l'antropologia i fins i tot des del camp de la psicologia.

Per conèixer la història de la gent que ha vingut a viure i a treballar a Catalunya em semblen necessàries les fonts orals, perquè són les úniques que traspassen barreres, i permeten estudiar les dues fases d'un procés migratori. Així, a través del record de les dones i dels homes de Pedro Martínez a Sabadell, hem pogut veure els moviments migratoris no com a processos de ruptura, sinó com un procés d'interacció recíproca entre la societat d'origen i la societat d'acollida.

Les fonts orals han aportat informació que ensenya que un fet com el de les migracions és molt més complex que el que deixen entreveure els estudis econòmics i demogràfics. Descobreixen en la decisió d'emigrar el paper que juguen les expectatives que la gent té. De la mateixa manera que, les expectatives, també tenen un paper fonamental en el procés d'integració al nou lloc d'acollida en el sentit de si s'han complit o no.

Els estudis clàssics sobre emigració presenten l'emigrant com un individu de sexe masculí que emigra sol i que quan resol els

primers problemes del treball i de l'habitatge crida a la seva família, o en forma una en el cas de no tenir-ne. Família que, en un i altre cas, segons aquests estudis, sembla tancar-se a casa en una actitud passiva, sense tenir en compte la situació personal dels seus membres, la situació econòmica, social i política general, o la història migratòria de la pròpia família o dels seus components. Al contrari, les històries de vida mostren que la realitat és molt més complicada i rica, i que la contribució de tots els membres de la família és fonamental, tant en la decisió d'emigrar, com en el procés d'assentament i de consolidació posterior en el nou lloc, en l'aportació econòmica de cadascú, així com per les relacions afectives i de solidaritat -no sense, a vegades, de conflictes- que s'estableixen entre ells. Per tant, com, en aquest cas, és la unitat familiar el subjecte d'estudi a considerar.

He procurat fer una història que recuperés l'experiència viscuda pels subjectes socials, i he utilitzat el concepte de cadena migratòria, perquè -com hem vist en capítols precedents- serveix, per reflexionar de manera que es considerin els migrants no com a masses inertes arrossegades per les fluctuacions del capitalisme, sinó com a subjectes capaços de formular estratègies de supervivència i readaptació en contextos de canvis macroestructurals. Estratègies que, amb les seves limitacions i les seves insuficiències, davant les polítiques d'altres sectors socials involucrats en el procés migratori, adquireixen una funció explicativa central, i permeten obtenir una imatge menys unilateral i més complexa dels mecanismes migratoris. A l'hora hem constatat la multiplicitat i la varietat de resultats possibles en el procés migratori i el perill d'usar tipologies i seqüències amples pel seu estudi.

Hem vist com els resultats de les històries personals són deguts a la interacció i difícil combinació entre una cultura heretada, bagatge col·lectiu, les decisions individuals i personals dels individus, i els factors externs que els condicionen. Resumint,

penso que es pot afirmar que en estudiar les migracions cal posar en evidència no solament la condició estructural que ha determinat l'emigració de masses, sinó que, també, s'ha de tenir en compte l'experiència migratòria. Les connexions que existeixen entre les condicions estructurals i l'elecció subjectiva, descobrint no solament quins són els aspectes sobresortints de les formes d'emigració, sinó com la persona emigrant organitza la pròpia experiència i la manera com es desenvolupa la pràctica de l'emigració en termes d'expectatives; però també del que s'ha aconseguit, abans, durant i després de l'emigració.

Andalusia és globalment considerada una regió de poca tradició migradora ¹, de fet però, de 1860 a 1930 les sortides a l'exterior d'Espanya van apropar-se a la mitjana espanyola; amb un creixement fins al 1910, i finalment una tendència decreixent fins a 1930. De fet, el comportament dins la regió de les diferents províncies és força diferent, així en les últimes dècades del S.XIX l'emigració Argelina des d'Almeria va ser notable, de la mateixa manera que ho foren les sortides cap Amèrica des de Cadís, Màlaga i Sevilla. Tanmateix la província de Granada sí que se la pot considerar de poca emigració ².

Pel que fa a les migracions interiors, interprovíncials o dirigides cap a Catalunya i Madrid, tenim valoracions precises des de 1906. Segons García Barbancho ³, entre 1900-1930 d'Andalusia Oriental van sortir uns 317.000 emigrants, mentre Andalusia Occidental, en els mateixos anys va guanyar 96.000 immigrants.

Es pot deduir amb Bernal que quan la població andalusa començà a experimentar un creixement considerable, inicia l'emigració: en una primera etapa, de 1882 a 1914, aproximadament, cap a l'exterior (Argèlia i Amèrica), i en una segona cap a altres regions espanyoles ⁴.

Quines són les causes d'aquesta emigració? L'èxode andalús que es produeix a la segona meitat del segle XX és difícil d'imputar-lo solament a les crisis econòmiques i als augments demogràfiques. L'allau migratori de les dècades del 50-60, ha de tenir

forçosament causes diverses i una explicació molt més complexa.

La recerca realitzada ha donat resposta a una sèrie de preguntes: Qui va emigrar? quan van emigrar? per què? com van fer-ho?. Preguntes, qüestions i respostes que evidentment s'entrellacen.

La decisió dels primers emigrants, de les primeres famílies que marxaren de Pedro Martínez, respon a un fenomen protagonitzat per una bona part del camperolat andalús que després de la derrota de la guerra civil no té cap esperança de millorar en la nova situació. De fet tenia en alguns casos un fort component de rebel·lia: l'única possible, fugir cap endavant, de la repressió que es vivia en els pobles. Hem vist com, la cruel mobilitat de la guerra va possibilitar que alguns homes -i menys dones- malgrat els horrors de la contesa, poguessin albirar nous horitzons, mentre la gent que vivia en el poble patia els immediats dies de la postguerra, la fam, la por, la solitud i la repressió. Quan els absents tornaren al poble sofriren juntament amb les persones que els esperaven, més repressió i necessitats.

A més, aquestes dones i aquests homes havien fet una guerra contra el feixisme, havien participat a la reraguarda en experiències revolucionàries en un intent, malgrat les deficiències, dificultats i errors, de construir el somni del repartiment de les terres. A l'acabar la guerra es trobaren submergits en una vida absolutament fosca i terrible, amb poca o gens de feina i sempre mal pagada. Amb més repressió i imposicions, i en un ambient aclaparador.

Fins aquell moment totes les revoltes, totes les lluites en el camp andalús s'havien produït perquè es creia fermament que algun dia la terra seria de qui la treballés: es creia que l'utopia era possible. La rotunda coerció i repressió del règim franquista va anul·lar aquesta il·lusió ⁵. Res els retenia a Pedro Martínez: la majoria no posseïa ni tan sols la casa on mal vivien. Cada dia es despertaven amb la incertesa de saber si aquell dia els donarien treball o no, i per tant, si menjarien o no. Emigrar en aquesta

situació és quasi la solució lògica i desitjada, quan per altra part era ja un tret d'aquesta societat la mobilitat per trobar treball, encara que fos dins la mateixa comarca o regió.

Les persones que marxaren al llarg de la primera dècada eren treballadors i treballadores, gent amb empena, callades, per la forta repressió de la postguerra, però cansades d'aguantar humiliacions, pobresa i misèria. La guerra quedava ja un xic allunyada per estar en disposició d'aguantar tota una vida aquella situació. Paradoxalment, feia molt poc que algunes d'aquestes persones havien retornat de la presó, de l'exili o del servei militar, sofrint les represàlies de la llei franquista, i per tant, alguna d'elles portava molt poc temps fent, o intentant fer, una vida normal, social i fins i tot familiar.

Veiem com la manca de feina, la misèria i la realitat que havien de suportar en el poble, va fer possible el fenomen col·lectiu que tot el camperolat andalús, amb el resultat de la guerra, perdés tota esperança de millora en les noves condicions. Raó poderosa per abocar-se, com ho va fer, a cercar solucions en l'emigració.

Per això, l'emigració dels pioners es pot qualificar de conseqüència indirecta del resultat de la guerra civil, ja què deu anys més tard de finalitzada encara incidia en la vida de les persones i de les seves comunitats. En un procés que aleshores tot just començava, però que acabà descontrolant-se del tot i aconseguint amb pocs anys, buidar més d'un poble de la península i sobrepoblar-ne d'altres.

Al començament de la dècada dels seixanta es van produir canvis importants en la política econòmica del país, que són la causa principal de l'emigració en cadena de la segona onada migratòria iniciada aquests anys.

Els immigrants sabadellencs que provenen de Pedro Martínez (els de la primera onada dels 50) no havien trencat els lligams amb el poble, on les estructures de relacions socials, fonamentalment la família i els veïns, seguien funcionant com a sistema d'ajut en la necessitat, facilitant l'èxode del poble i l'assentament en la

nova ciutat dels emigrants de la segona onada. D'aquesta manera els nous emigrants deixaren el poble en una aparent espontaneïtat, darrera la qual existia una certa organització fundada sobre la família i les relacions amicals i de veïnatge. Mecanismes que expliquen l'extrema localització dels immigrants a la vegada com a lloc d'origen i com a lloc d'immigració.

Aquesta característica de l'estructura social de Pedro Martínez -i d'altres pobles andalusos- va possibilitar que una vegada trencats dos o tres fils dels que teixien la xarxa social del poble en emigrar les primeres persones cap a Catalunya i quan més tard reclamessin des de Sabadell als parents i amics, aquella xarxa de relacions del poble es reconstruís en pocs anys al barri d'aquesta ciutat catalana. De fet, en aquestes circumstàncies, la migració quasi es converteix en un estil de vida. Una vegada iniciat, el creixement d'aquest moviment és semiautomàtic: la principal causa de l'emigració és l'emigració anterior. És un contagi psicològic, en el que juguen un gran paper els llaços familiars, d'amistat i de paisanatge; i les conjuntures molt concretes del mercat de treball referides a cada any i fins i tot a cada estació. Per això aquests factors tots ells imprevisibles, originen intensitats del fenomen que s'escapen a l'anàlisi quantitativa i a la seva comprensió lògica a escala comarcal o fins i tot municipal.

Les famílies que van abandonar Pedro Martínez en aquesta segona etapa poden arribar a ser molt diferents entre elles mateixes, conformant una emigració bastant heterogènia, tant en la seva vessant econòmica com ideològica. Ja no marxen solament les famílies obreres i aquelles persones que es mantingueren fidels a la II República, sinó que l'emigració ha estès els seus braços a més capes socials i ideològiques.

Pel que fa a la seva situació econòmica podem classificar-les en dos grups: 1) les famílies més necessitades, però també 2) aquelles que no els mancava el més essencial, i que cercaren en l'emigració no tant treballar i menjar, sinó unes perspectives més

bones i en especial un futur menys fosc pels fills.

A partir de la idea de cadena migratòria i de les fonts orals he tret unes conclusions generals pel que fa al procés d'assentament de les persones immigrants en el nou barri a Catalunya ⁶. La primera, més que conclusió, és la constatació (que proporcionen les fonts orals per aquest període concret i en el context de creixement industrial i econòmic de Sabadell i de Catalunya), és un impressionant testimoniatge del desmesurat i brutal treball que desenvoluparen els homes i les dones, molts i moltes d'elles extremadament joves, que arribaren a la ciutat cercant, precisament, feina ⁷. El testimoni de les dones i dels homes que construïren i habitaren Torre-romeu és una prova palpable de com el procés d'industrialització català es basà en un model d'explotació extensiva de mà d'obra barata i no qualificada, en comptes d'una explotació intensiva de capital ⁸. Demostren el gran avantatge que per a Catalunya suposà la immigració: una entrada massiva de capital. O dit d'una altra manera l'entrada d'una gran quantitat de força laboral que junt amb el capital anomenat "constant" constitueixen les dues bases de la producció ⁹.

La segona conclusió que podem extreure és el divorci existent entre l'administració i la vida social de la majoria de la població que estimulà la privatització i reforçà el paper integrador de la família i del grup de parentiu ¹⁰. Els treballadors i les treballadores immigrants a Sabadell, i en qualsevol altre centre urbà industrial de Catalunya (especialment de Barcelona i el seu cinturó industrial), hagueren de comptar amb llurs relacions personals per afrontar les necessitats d'habitatge, de sanitat i d'ensenyament i d'altres. Aquest aspecte tingué conseqüències importants en el tipus de reivindicacions que realitzà posteriorment el moviment obrer, amb la col·laboració del moviment de veïns, organitzats especialment, en barris de semblants característiques del de Torre-romeu, format majoritàriament per famílies obreres immigrants ¹¹.

En el procés d'assentament dels immigrants que poblaren Torre-

romeu, com ara la gent de Pedro Martínez, conflueixen diversos factors; per una banda es tracta de la integració al món urbà de gent provinent del camp en un sistema de producció plenament capitalista, i alhora de la integració d'una cultura andalusa, descuidada i prostituïda, dins d'una cultura catalana en ple franquisme que la prohibeix, que la fa clandestina i per això mateix impedeix el seu descobriment i coneixement. L'analfabetisme de la majoria de les persones novingudes dificulta encara més la integració cultural.

Alhora el franquisme i la consegüent lluita contra ell, produïren la paradoxa de fer confluïr sectors autòctons i sectors formats majoritàriament per homes i dones immigrants, on l'afirmació de catalanitat estava implícitament lligada a la reivindicació democràtica. Lluita, a través de la qual, es prengué alhora consciència dels drets que pertanyen als treballadors com a classe i el descobriment de la lluita organitzada amb què es comença a tenir una integració activa en la nova societat receptora a través del treball. L'home i la dona immigrants s'enfronten, no solament a un nou tipus de producció, sinó a una nova societat ja constituïda i amb personalitat definida. Tal com assenyala Botey, el problema de la integració queda nítidament definit: la consciència de classe, és a dir, la riquesa que el treballador i la treballadora pot aportar a la nova societat precisament en tant que treballador o treballadora, es converteix en una condició indispensable per a integrar-se a Catalunya.

Diversos estudis demostren que el desenvolupament i el consumisme contribueixen a la integració de la classe obrera en la societat capitalista per la creació d'un acord ideològic general, en el qual desapareix la consciència dels interessos de la classe obrera: els obrers reivindiquen moltes vegades millores en llur condició dins els esquemes consumistes per tal d'accedir al benestar proposat sense posar en qüestió la irracionalitat de la producció i la no adequació del consum obligat a llurs necessitats reals ¹². Alhora es demostra també que la duresa que en conjunt

sol envoltar l'emigració reforça o possibilita una visió classista de la societat i una exigència de canvi. (L'altra possibilitat es la inhibició derivada d'una percepció de la pròpia situació com inevitablement marginal) ¹³. En definitiva, les opinions, les actituds i els comportaments davant el sistema capitalista de producció poden derivar cap a una integració en el sistema o en una consciència de classe .

Pel que fa a Catalunya, Botey ha estudiat aquest procés de la formació de la consciència de classe entre la classe obrera immigrada a Catalunya a través del procés d'aixecament i integració d'un barri, amb el descobriment de les primeres experiències d'integració a la nova realitat cultural de Catalunya. El treball que presento pot completar el seu estudi que deixa de banda tota la temàtica de la vida privada -realitza la història del barri però no a través d'històries de família sinó d'entrevistes i reunions en les mateixes associacions de veïns. Per aquest autor el camí cap a la integració, passa en l'home immigrant a través de l'estabilitat afectiva (pocs matrimonis mixtes), la compra del pis i l'estabilitat laboral; per a la dona disposar d'un àmbit propi. Restar tancada a casa que serà el seu àmbit de vida urbana, on podrà demostrar que és una veritable "dona", segons el model de "dona" al món rural: neteja, decoració, la cuina com a lloc de treball ¹⁴. És la dona, segons Botey, la que pateix més el canvi cultural perquè a diferència del seu marit, que disposa del treball, l'associació de veïns i el bar, ella resta tancada a casa ¹⁵, de manera que passa d'una família oberta enmig d'una societat tancada (al poble) a una família tancada enmig d'una societat oberta ¹⁶.

Aquesta tesi de la pèrdua de posició social, i per tant, poder de la dona, en el traspàs del camp a la ciutat és compartida per altres estudis. Tanmateix, aquesta recerca mostra el paper econòmic de la dona als primers anys d'immigració, que és tan fonamental com el de l'home: en la lluita diària, quotidiana i vital per aconseguir una forma de viure més digna. Si que sospito,

però hauria de ser objecte d'una altra recerca, que en efecte, a mesura que es consolida la posició econòmica i social de les famílies immigrants a Catalunya, la dona, en general, veu desaparèixer la seva posició social i econòmica que tenia en els pobles d'origen i en els primers anys d'establir-se a Catalunya (i de tota manera aquest fenomen, si és dona, estarà matisat per totes les noves influències rebudes aquí) ¹⁷.

Per Botey existeixen tres possibles camins d'integració 1) l'adaptació passiva a la nova societat, 2) la participació, i 3) la integració cultural autèntica ¹⁸.

El descobriment de la consciència de classe i la integració activa a una col·lectivitat en lluita serà un procés lent on intervindran diferents factors 1) la col·lectivitat obrera en el marc d'una gran empresa, 2) la vivència directa del procés d'una lluita, 3) el sentiment de frustració personal dins el treball deshumanitzat de la cadena, 4) el descobriment de la coherència entre l'exploació a l'empresa i al barri o a la vivenda, 5) i la consciència de col·lectivitat.

Botey afirma que les primeres experiències són explicades amb una forta càrrega d'ingenuïtat i espontaneïtat de l'immigrant que comença a descobrir els seus drets enfront l'agressió. Caldria, diu, considerar el passat de cada un d'ells per poder avaluar amb justesa les seves paraules ¹⁹. Amb la consciència dels drets que pertanyen al treballador com a membre d'una classe, i el descobriment de la lluita organitzada, l'immigrant comença a tenir una integració activa a la nova societat receptora, pel treball.

En el barri que es percep com el "nou poble", la gent, vinguda de regions diferents, comença a formar una comunitat humana capaç de d'organitzar-se per defensar els propis drets i la vida social. La lluita dirigida a la defensa d'un lloc geogràfic molt precís manifesta la voluntat de participar en l'ordenació del petit territori, ajuda a la integració dels que queden al marge de les lluites laborals a les empreses, és a dir, les dones. La qual cosa, penso que no es pot generalitzar de cap manera, almenys per

a ciutats com Sabadell on en la indústria tèxtil hi treballen majoritàriament dones.

Els barris i les ciutats ghettos dificulten la integració perquè es poden tancar en ells mateixos. El caràcter d'aquesta col·lectivitat, diu Botey, pot evolucionar exclusivament buscant les pròpies arrels afectives en la solidaritat de classe, amenaçada, ella també, pel nou tipus de societat consumista. L'autor veu que en principi, la majoria té una clara intencionalitat d'integració però manquen els mitjans. Per a molts la catalanització dels fills serà la seva pròpia integració.

En tot cas cal saber si la integració de classe condiona la integració sociocultural dels immigrants a Catalunya o, al revés, que voldrà dir, a la pràctica, la voluntat de tenir presents, en el procés de refer Catalunya, tant la consciència de classe com les ètnies diferenciades dels immigrants i dels autòctons ²⁰.

A la primera generació l'immigrant acostuma a mantenir el mateix estatus social, la mobilitat social és horitzontal. El pas de la fase de barraquisme, de rellogat, etc., cap a una nova vivenda, ha portat a les persones immigrants a refugiar-se en barris homogenis i perfectament delimitats geogràficament respecte dels barris habitats per autòctons. Aquesta homogeneïtat ètnica és ja un fet, que és per l'autor un problema, car l'immigrant s'hi sent protegit i s'hi refugia, arribant a constituir veritables ghettos d'ètnies andalusa o castellana, en els que el català no hi és present ni necessari.

En efecte, els barris aïllats, com Torre-romeu, dificulten la integració perquè solen tancar-se en ells mateixos, però, la manca de serveis i d'infraestructura d'aquests barris, va possibilitar la lluita en el mateix barri i les reivindicacions a través del seu propi associacionisme, i això va ser d'una importància transcendental per al futur de la integració a Catalunya. Per a moltes persones, va ser el primer graó de participació en la xarxa organitzativa de la vida cultural, activa i protagonista en la construcció d'una nova societat, perquè en el sí del moviment

obrer l'home i la dona immigrants van recobrar la seva identitat com a individus i com a membres de la classe treballadora, conjuntament i paral·lelament en el moviment dels barris, amb unes dimensions més globalitzadores, on participaven més dones i també les criatures i els avis.

Però a Catalunya, el problema de la integració a una nova realitat tenia un problema addicional. He plantejat en aquestes pàgines l'estreta relació entre la primera onada migratòria i el resultat de la guerra civil de 1936-39. La victòria franquista tingué, a més a més, una altra conseqüència significativa, la imposició d'una idea castellanitzada i assimilista d'Espanya intentant la descatalanització de Catalunya. Aquests dos fets confluïren en la segona meitat del segle quan a Catalunya arribaren les onades més fortes de la immigració. Augmentant "la complexitat de l'estructura social catalana, incrementant notablement la presència d'elements lingüístics i culturals originaris d'altres pobles d'Espanya entre la població del territori català" ²¹.

Això genera un fort i llarg debat sobre la immigració i la nacionalització de Catalunya i, alhora, la polèmica sobre el caràcter burgès o no, del nacionalisme català. Debat, aquest últim, i segons J.Fontana, absurd, perquè oblida que hi ha tants "nacionalismes" com concepcions de la societat ²². D'acord amb aquesta apreciació i opinant que un passat més ben comprès, obra el futur, penso que cal investigar més sobre el dinamisme d'unes realitats en moviment d'història.

Més enllà dels debats el que importa és saber com viu la gent i com percep la seva realitat. És per això que he intentat realitzar una anàlisi històrica i política basada en les percepcions de les realitats viscudes, no en arguments estàtics i ahistòrics. Existeixen, en paraules de J.Fontana, "dins de cada comunitat nacional, concepcions culturals pròpies dels diversos grups socials, que serveixen per fonamentar les respectives consciències col·lectives, així es pot parlar de "cultura

popular", contraposant-la a la de les classes altes o la del món acadèmic o fins i tot es pot parlar de "subcultures" de grups lligades a la formació d'una consciència de classe ²³ ".

En aquesta perspectiva, i cercant les interrelacions existents entre una integració a la realitat nacional i cultural catalana i una integració de classe, he introduït el debat de la cultura i la nacionalitat dels catalans immigrants d'altres regions -en aquest cas dels catalans andalusos-, perquè entenc aquest mot com una manera de sentir-se ²⁴. Sentir-se català, andalús o espanyol és el que pot definir si s'és català, andalús o espanyol.

Els testimonis d'aquesta recerca no sempre s'han definit així explícitament. En Manolo ho ha fet confessant que és "un catalán no gustoso"; la Josefa es defineix a sí mateixa com andalusa i als companys de la fàbrica com extremenys, gallecs, etc, on el factor de definició és el lloc de naixement. L'Antonia s'identifica com una "andaluza residente en Sabadell". La resta d'entrevistats estan ací sense definir-se i això no sembla importar gaire "perquè la major part de la gent no experimenta l'opressió nacional de la mateixa manera immediata i directa com experimenta l'explotació econòmica. (La identitat alienada, o la destrucció o carència d'identitat són situacions del mateix tipus que l'absència de llibertat democràtiques: la majoria "no ho nota" com a cosa que els afecta personalment, és cosa que -a part situacions extremes- no interfereix generalment en la vida quotidiana i tampoc en les condicions materials de vida, etc)" ²⁵.

He volgut tractar el tema - o el debat- sobre la immigració i la nacionalització de Catalunya, tenint en compte les fonts orals però també, que la gent, tal com ens assenyala Fontana, creix enmig de diversos corrents "culturals" o "subculturals" i que "acostuma a acomodar-s'hi -a la seva nació i a la seva classe-, no pas d'una manera passiva, sinó introduint-hi elements derivats de la seva experiència personal. Un tercer nivell: el de les idees, la cultura i la consciència de cada home, considerat individualment perquè no es pot atribuir als individus les idees

dominants en els grups als quals pertanyen: la generalització que val per a estudiar un grup d'homes, no serveix per a estudiar-ne un de sol. Però, a la inversa, un cas divergent no basta per anul·lar la validesa d'una generalització ben establerta ²⁶".

La inquietud que alguns sectors nacionalistes catalans senten per la massiva immigració de treballadors i treballadores d'altres terres d'Espanya a la Catalunya d'aquests anys d'industrialització s'accentuà per l'obsessió per l'essència de Catalunya (sostinguda especialment pel corrent catalanista catòlic). A les consideracions dels moviments migratoris per part de la majoria d'autors, d'aquest corrents, solia sobrevolar un menysteniment de la consistència de les referències culturals d'origen d'aquells grups socials, o bé, davant la seva presència ineludible, un temor que fossin un factor de "desnaturalització", d'introducció d'altres mentalitats, en definitiva de "desnacionalització". Les propostes d'integració dels immigrants es recolzaren en general en una concepció de Catalunya com un país o un poble "fet", a la mentalitat del qual calia que els nou vinguts s'incorporessin, principalment a través de l'adopció de la llengua i la cultura catalanes tradicionals. Les insinuacions de promoció social individual que en alguns casos acompanyaren aquestes propostes integracionistes no eren la majoria de les vegades sinó incitacions resultants de la mobilitat social dels anys de creixement econòmic, sense que se'n derivessin altres programes de transformacions econòmiques capaços de ser sostinguts en els anys de crisi econòmica ulterior" ²⁷.

El problema es complica, i hem de ser curiosos perquè darrere dels conflictes i processos d'aculturació (siguin aquests adaptatius integratius o assimilatius) es dona sempre la presència d'elements de dominació i això complica enormement el problema més enllà del camp mateix de la cultura en el de la política. A Catalunya els factors de dominació-opressió són complexos, existint la variable política (centralisme de l'Estat espanyol), la variable econòmica (model català de desenrotllament) que en

aquest període estudiat té els seus majors subjectes en les masses immigrades. Amb un desavantatge inicial poderós que ja hem vist : no van venir a aquest país per una inclinació natural, sinó cercant feina i un lloc per viure. L'altre desavantatge és més greu: a pesar d'ésser també oprimida, la cultura catalana té una part de component de dominació, perquè, no és solament la cultura dels "altres espanyols" en expressió de Pere Negre, sinó que no és encara la cultura majoritària dels "altres catalans" ²⁸. Tornat als protagonistes d'aquesta recerca diríem que la immensa majoria s'ha integrat a Catalunya a partir del primer nivell que estableix Botey: és a dir l'adaptació passiva, alguns a partir del segon: amb la participació activa a la societat, però ben pocs assoleixen el tercer nivell, o sigui, una integració cultural autèntica.

Aquest és un problema que el conjunt de la societat catalana ha de resoldre per dues raons que poden ser polèmiques però que com afirma Mira, són extrems de la història: 1) la gent sempre s'ha reconegut com a la "mateixa gent" quan parlava la mateixa llengua ²⁹ i 2) una societat amb dues llengües, dos àmbits culturals, té una línia divisòria permanent de potencialitat política ³⁰.

Tanmateix, durant els últims anys del franquisme, la lluita contra la dictadura aglutinà sectors diversos i diferents, creant el miratge d'una unitat de les esquerres i les capes populars on les diferències d'origen no eren significatives. Deu anys de democràcia han clarificat la situació i han demostrat que aquella unitat era més fruit de les il·lusions que no pas d'una anàlisi real de la situació. Ara, dels sis milions d'habitants d'aquest país ni ha 3.600.000 o 3.700.000, un 60% llarg de població, que són fruit directe o indirecte de la immigració. Dit d'un altra manera, tres de cada quatre habitants actuals tenen avis, pares, mares, que han immigrat al S.XX o bé són migrants ells mateixos ³¹. Tot i així, manllevant l'expressió d'uns sociòlegs, ja no és pertinent parlar d'immigració andalusa, entre altres coses perquè, tal com afirma A.Cabré, aquest fet no "sembla haver-se traduït, en una destrucció ni en una pèrdua d'identitat de la societat

catalana, ans al contrari: malgrat l'heterogeneïtat dels orígens dels habitants, Catalunya dóna la imatge d'una societat fortament cohesionada, amb unes característiques distintes inconfusibles"³². Les persones que vivim i formem la Catalunya actual, amb la mesura que tinguem la capacitat d'aconseguir elaborar un projecte polític-social i un programa comú on la majoria de les classes populars s'hi vegin reflectides, podrem foragitar del nostre horitzó com a Nació, una societat dividida segons el seu origen geogràfic.

Si el futur es concep com la conquesta del benestar social, la gent de barris com Torre-romeu ha de sentir-se ineludiblement part integrada a Catalunya i compromesa en la construcció d'aquest futur³³.

Quan parlo de projecte no el considero sinònim de destí, com sembla que ho fa Joan F.Mira³⁴. En efecte, en el seu excel·lent, suggerent, i fins i tot divertit llibre, col·loca en un mateix sac, destí, voluntat col·lectiva i projecte comú, i a més a més defineix, lògicament, el destí com l'elecció i predilecció divina.

Sense entrar molt al fons de la qüestió, quan parlo de projecte -i també de voluntat col·lectiva majoritària o de les classes populars-, no parlo d'un projecte que defineix la Nació (en aquest cas Catalunya), perquè entenc que cada classe social defineix, elabora i treballa per imposar un projecte o model, que interessi a la classe en qüestió. Però quan sovint s'identifica la nació amb una sola classe -la classe burgesa-, i s'intenta dividir les altres en funció del seu origen geogràfic o cultural, cal -i és el que proposo- que les classes populars elaborin el seu projecte de nació i com a majories que són, treballin per fer-lo realitat. No vull, perquè no puc en aquest treball, entrar en el tema, que complica la qüestió, de la realitat d'una nació sense estat. Deixant-ho de banda (evidentment, no perquè no ho consideri de vital interès), penso que uso el concepte de projecte de manera semblant a com ho fa el mateix Mira³⁵, quan compara els nombrosos casos de nacionalismes europeus, en els cents anys que van del

Congrés de Viena al Tractat de Versalles, i intenta fer la història del procés d'alguns d'aquests nacionalismes, en diferents etapes (que tots els nacionalismes comparteixen). El primer: una acció ideològica de la intel·lectualitat; el segon pas, quan apareix "el projecte, com a objectiu pròxim o remot, d'un sistema escolar nacional complet, coronat per la universitat, en llengua pròpia i amb valors i continguts propis". En aquest estadi, de divulgació creixent, la difusió de la llengua nacional escrita està creant, segons el mateix autor, o tornant a crear les bases per la (re)construcció d'una cultura nacional. A partir d'aquest punt, es produeix, si no és frustrat, interferit o esclafat, un avanç en un doble sentit: a) el procés cap a la "independència cultural", on Mira creu que havia arribat Catalunya el 1936 (es pregunta si al 1984 -quan ell escriu- Catalunya està en camí de recuperar aquesta condició); i b) la construcció o reconstrucció de l'àmbit de comunicació i producció de cultura com a àmbit intern i no dependent, que ha anat acompanyat en les nacionalismes "clàssics" d'un moviment de reivindicacions de caràcter cada vegada més directament polític", que tendeix a reduir o a neutralitzar el control que exerceix l'Estat. "De tal manera que el propi espai nacional pugui ser un espai d'exercici d'un poder polític propi". "Quan això penetra les organitzacions i l'acció política general, quan això arriba a la major part de la gent com a efecte d'aquesta acció, pot dir-se que ha estat (re)construïda ja una "nació política": l'àmbit d'aquesta, el propi, és ja el que marca el grup bàsic d'identitat i de fidelitat, i no l'àmbit definit per l'Estat. La nació com a "comunitat moral" és el resultat de tot aquest procés" ³⁶.

Com hem vist, Mira situa la Catalunya de 1936 en el primer estadi. Entre aquesta data i avui, ha transcorregut la història que jo estudio en aquestes pàgines. Història que ha canviat, evidentment, l'estructura social, ètnica i lingüística del país, i que fa pertinent, a partir d'aquesta nova realitat, l'intent de pensar, definir, elaborar i projectar noves propostes per a

l'avenir. Perquè s'ha de diferenciar entre la història de la nació i la identitat dels seus habitants, malgrat les relacions que entre les dues qüestions existeixen. En casos com els que ens ocupen, quan la societat ha vist incrementada la seva demografia per una immigració de les dimensions que en el període 1950-1970 s'ha produït a Catalunya, és evident que la història de la nació s'altera.

La idea política i democràtica de nació ha de comportar el projecte de l'uniat civil d'una societat catalana plural. La concepció d'una integració lingüístico-cultural dels immigrants no pot deixar d'anar acompanyada d'un projecte de canvi de les relacions socials que condicionen decisivament les diferències entre els diversos grups. S'ha de proposar un diàleg entre cultures, amb possibilitat d'arribar tal vegada a parcials fusions i síntesis culturals. Sobretot a partir de que foren establertes les condicions de la llengua i la cultura catalanes particularment a l'escola i en els mitjans públics de comunicació, però això no pot implicar menystenir, ans al contrari, les altres llengües i cultures que conformen aquesta pluralitat ³⁷, alhora que caldrà que els seus membres adoptin una postura més decidida assumint com a realment pròpia, la resultant en el país on viuen ³⁸.

Cal diferenciar entre els drets de les persones i els drets de les nacions. Tenir en compte dues qüestions: 1) ja l'he expressat anteriorment: dues llengües, dos àmbits culturals, són una línia divisòria permanent de potencialitat política, i 2) la llengua (almenys això és el que ens demostren els casos coneguts) "si no és el vehicle primari de la cultura nacional pròpia, en una societat moderna entra en extinció, tant si la protegeix formalment l' Estat -Irlanda per exemple- com si l'Estat li és indiferent o enemic - bretó, occità i català a França. Així que no és agosarat afirmar amb Mira que a l'Europa de la segona meitat del segle XX ja no poden subsistir llengües només populars. Ni llengües només formalment oficials. Només hi poden subsistir llengües de cultura total, activament i plenament presents en tots

els camps de la comunicació social" ³⁹.

Tenint present totes aquestes complexes qüestions, estic en desacord d'emprar el concepte d'integració pensat com la mera assimilació, absolutament en contra d'usar-lo en el sentit d'una comunitat diluïda dins de l'altra. Penso, com ja he dit, que la integració no s'ha de restringir a la visió sociocultural i sí ampliar-se als aspectes sociopolítics. Però per sobre de totes aquestes visions opino, reforçada pels testimonis, el coneixement i la informació que proporciona aquesta investigació, que aquest procés solament es pot entendre (i deixar de ser políticament i social perillós) com una doble dinàmica d'integració: la de la cultura catalana al fet migratori i la de la immigració al fet català, entesa no com una renúncia d'alguna de les parts, sinó com un mutu i real enriquiment.

Així a de créixer una nova Catalunya que com ha succeït a través de la seva història, sigui fruit de la confluència i l'enriquiment a partir de diverses cultures i diversa gent. És necessari -i possible- construir entre totes i tots un projecte polític i social popular que correspongui als interessos de la majoria de la població, i caminar cap a un futur més just, resultat del ric mestissatge social.

1. Taxa emigratòria exterior per regions (per 1.000h.)

	1860	1887	1898	1910	1920	1930
Andalusia	1,02	3,60	2,03	5,20	4,71	1,18
Espanya	1,81	3,14	2,14	2,41	8,26	2,99

Agraeixo a C.Yáñez Gallardo aquesta informació i tota la que segueix sobre l'emigració andalusa que m'ha proporcionat de la seva tesi doctoral en curs.

2. Sortides cap a Amèrica des de Granada

1885 -	24	1916 -	418
1886 -	61	1917 -	335
1887 -	381	1918 -	136
1888 -	207	1920 -	1.660
1889 -	2.851	1921 -	712
1890 -	95	1925 -	828
1911 -	1.834	1926 -	759
1912 -	3.167	1927 -	559
1913 -	3.340	1928 -	795
1914 -	1.230	1929 -	641
1915 -	409	1930 -	300

Aquest petit flux d'emigració s'hauria de matisar perquè en ell no queda reflectit les sortides de granadins des d'altres indrets. Per exemple des de Gibraltar existí en la segona dècada del S.XX un corrent emigratori cap a Brasil, on Granada, després d'Almeria, era la segona província (1924 van sortir 320 granadins, i l'any següent 300) amb aportació d'emigrants.

3. Migració Interior Andalusia

	1901-1910	1911-1920	1921-1930
Almeria	-29.006	-56.582	-73.397
Granada	-26.196	-9.665	-21.517
Màlaga	-42.494	-16.993	-13.989
Jaèn	-6.256	-4.421	-16.088
Còrdova	-4.877	-22.100	-13.230
Sevilla	-2.316	-72.996	-31.774
Huelva	-8.733	-2.086	-751
Cadís	-29.334	-39.914	-59.391
Andalusia	-127.114	-45.263	-138.627

García Barbancho, Las migraciones interiores, Madrid, 1967

4.A. Miguel Bernal, "El rebaño hambriento en la tierra feroz", dins Historia de Andalucía, p.296

5. L'enorme desigualtat de classes impulsava a la lluita laboral que trobava l'expressió a través de les organitzacions obreres revolucionaries, l'objectiu era destruir el sistema social. Quan aquest objectiu es revela impossible, l'emigració sorgeix com a única solució. Mac Donald, "Agricultural Organization, Migration and Labour Militancy in Rural Italy", agost, 1963. pp.61-75. Citat per Edward Malefakis, ob.cit.p.33

6.A.Puig i Valls, Naixement i creixement dels barris perifèrics de les ciutats industrials de Catalunya.

7. Sobre aquest tema vull citar unes frases que parlen dels fabricants i magatzemistes catalans que tan bé s'adaptaren a les condicions i als costums

de la nova economia franquista. Aquells "que saberen treure de la misèria general i de la guerra mundial fortunes sanejades. Els que s'aprofitaren dels baixos sous establerts pel govern franquista (uns o altres havien de pagar la contribució de guerra:la genial troballa fou de fer-la pagar, en forma d'hores suplementàries de treball, als pobres, als treballadors, que l'havien perduda, aquella guerra mig civil, mig materialista, mig ideològica, que el país havia sofert). Són els que feren venir, en un servei permanent de transmiserians, els pobres pagesos sense terra ni pa de Múrcia i d'Andalusia, i els encoratjaren a crear cinyells de barraques poblades de gent forastera, de malalties i de rancúnia, a l'entorn de totes les poblacions industrials" Rafael Tasis: "El paper polític de la burgesia". 'Avenç',núm.12. L'original sortí per primera vegada a la publicació editada pels exiliats catalans de Mèxic, "La Nostra Revista", de gener-febrer de 1957, signat amb el pseudònim de "Pere Bernat".

8. Pere Negre, Papers. Revista de Sociologia. núm.12. UAB. Barcelona,1979

9. Segons Josep M. Muntaner "Si Catalunya hagués comptat amb el mecanisme obstructiu que alguns somniaven i hagués aturat la immigració, la deterioració de la nostra força econòmica hauria estat tan pronunciada que possiblement estaríem sotmesos a una pressió que, a la llarga, acabaria anul·lant els avantatges de l'aïllament i provocaria la desaparició definitiva de Catalunya". Josep M. Muntaner, Sobre els beneficis de la immigració per a Catalunya dins Història de Catalunya dirigida per Pierre Vilar, volum. VIII

10.No obstant, sense poder assegurar si en quantitats significatives, existeixen bastants casos de separacions matrimonials entre la generació més gran, és a dir la que protagonitza l'emigració, que tanmateix no invalidaria l'important paper que juguen els lligams familiars. A. Puig, op. Cit.

11. Ja hem vist que l'Associació de Veïns de Torre-romeu va ser la primera de Sabadell en crear-se, l'any 1962.

12.Àngels Pascual, El retorn dels emigrants, p.35-36

13.íd.p.55

14. Jaume Botey, Estudi antropològic sobre 54 relats d'immigrants.pp.36-37

15.Botey es deu referir a quan els immigrants han assolit ja un cert equilibri econòmic i les dones casades abandonen les fàbriques o els treballs assalariats. Car a l'inici del procés, com vinc afirmant al llarg de tota la tesi, les dones immigrants treballen tan com poden a casa i a fora de casa.

16. A.Sabaté assenyala també que per a la dona immigrant el nou espai de la ciutat li resulta hostil, i que per això tendeix a reproduir els models de comportament espacial del medi rural. Ana Sabaté. "Movilidad espacial, migraciones y desplazamientos. IV Jornadas de Investigación Interdisciplinar sobre la mujer. El uso del espacio en la vida cotidiana.

17. De fet seria un procés semblant al que algunes autores assenyalen en el pas de la societat camperola a la societat industrial, en l'època de la primera industrialització. Joan W.Scott, Louise A.Tilly, El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el S.XIX, dins Mary Nash, Presencia y protagonismo.Aspectos de la historia de la mujer. O entrevista realitzada a Michelle Perrot:La vida privada i la dona, per Mary Nash. L'Avenç, núm.108,

1987. Vegeu també el capítol 6, pp.267 i 268 d'aquesta recerca.
- 18.J. Botey, obra citada. p.41
- 19.Com es fa en aquesta recerca.
- 20.J.Botey, obra citada.p.92
- 21.Josep M.Colomer, Espanyolisme i catalanisme. La idea de nació en el pensament polític català (1939-1979).p.166
- 22.Citat per Colomer. Idem.p.460
- 23.Josep Fontana, La fi de l'antic règim i la industrialització 1787-1868, Història de Catalunya dirigida per Pierre Vilar, v.V. p.93
24. Tal com opinen els següents autors. Borrell: qui és el poble i qui no? ells mateixos ens ho diuen, no ha de ser una definició conceptual sinó que és el mateix poble qui es defineix. Termes: una definició excessivament política no serveix i s'ha d'ampliar amb una gamma de matisos ètnics, folklòrics, voluntaristes, etc. També la nacionalitat com una certa voluntat de ser el que ets., malgrat que Molas ho considera massa imprecís, i creu que s'ha de diferenciar entre la història de la consciència i la història de les nacionalitats. J.Termes,obra citada.
25. Joan F.Mira, Crítica de la Nació Pura.p.172
- 26.J.Fontana, obra citada.p.93
- 27.Íd. ,pp.369-370
- 28.Pere Negre,Papers. Revista de Sociologia .UAB. núm.12.Barna 1979.
- 29.Joan F.Mira, obra citada.p.183
- 30.íd.p.184
- 31.Anna Cabré, Les migracions a Catalunya, 1900-2000. p.283
- 32.íd.284
33. La nació lliure, segons R.Lafont, "és un fenomen històric positiu; elabora el seu propi futur com una conquesta de benestar social. És progressista. La nació alienada veu com les seves minories escollides passen al servei de l'Estat unitari i la traeixen profundament. Quan l'Estat i les minories provincials entren en conflicte, en aquest conflicte, no hi ha res de positiu. L'Estat esclafa el poble, però les minories són una oligarquia no menys esclafadora". R. Lafont, Per una teoria de la nació, p.133
- 34.Joan F. Mira,obra citada. pp.85 i 86
35. O quan parla del projecte efectivament dut a la pràctica des de fa tres segles a València, és a dir: "el projecte de progressiva, general i metòdica expansió i difusió quasi exclusiva de la llengua espanyola i de la seva cultura". Joan F.Mira, obra citada.p.185 i 186.

36. íd. pp. 170 a 178

37. Josep M. Colomer, op. Cit. pp. 376-377

38. D'una mostra de persones nascudes a Espanya que van emigrar a Europa i que han retornat a l'àrea de Barcelona solament el 4,4% no coneixen res de l'idioma estranger i en canvi el 30,6% no coneixen res de l'idioma català. A. Pascual i J. Cardelús, Migració i història personal. Investigació sobre la mobilitat des de la perspectiva del retorn. p. 191

39. Joan F. Mira. obra citada, p. 185